MEMORIAL EDITION OF THE WORKS

OF

Sree Nigamantha Maha Desika

Vol i.

NYAYAPARISUDHI.

NYAYAPARISUDHI

14801

A Treatise on Nyayasastra

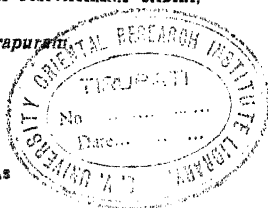
BY

SREE NIGAMANTHA MAHA DESIKA

EDITED BY

THE SREE VISISHTADVAITHA PRAVACHANA SABHA,

Tiruvaheendrapuram,

MADRAS

PRINTED AT THE BRAHMAVADIN PRESS

1913

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

कवितार्किकसिंहैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमन्निगमान्त-

महादेशिकैर्विरचिता

न्यायपरिशुद्धिः

श्रीविशिष्टाद्वैतप्रवचनसभया प्रकाशिता ॥

१९१३

मद्रास्

ब्रह्मवादिनी मुद्राक्षरशालायां मुद्रिता ॥

विषयसूचिका ॥

Foreword

The Sree Visistadwaita Pravachana Sabah, Tiruvahindrapuram, under whose auspices the work is published, owes an apology to the public for the delay in bringing it out. But as this is the first attempt at its publication, and the manuscripts were in most cases imperfect and misleading, the difficulty experienced was more than of an ordinary nature.

The Sabah is deeply indebted to Srimad Ubhaya Satavadhanam Tirumalai Echambadi Srinivasachariar, Tiruvahindrapuram, on whom practically devolved the entire duty of editing, and who, in spite of ill health and great personal inconvenience, zealously accomplished it as a task of love, prompted merely by an unbounded desire to help the cause of learning at any cost. As for the success of his achievement, the Sabha is content to keep silent, because it feels confident that apart from his wide fame as a scholar and author, the manner in which he has edited this work and the priceless introduction which he has written, will afford more eloquent testimony to the value of his services than what all it can express.

The Sabha also takes this opportunity to thank Sri Ubhaya. R. V. Krishnamachariar and Sri Ubhaya Chetlur Narasimhachariar for the help they have rendered in the edition of this work; as also to Sri Ubhaya V. Krishnamachariar, of the Oriental. M. S. S. Library Madras, for his willing co-operation throughout in correcting the proofs and seeing the work through the press.

In conclusion the Sabha also express its thanks to the proprietors of the Brahmavadin press for their kind services.

॥ भूमिका ॥

॥ श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथदेशिकमणिप्रज्ञासरित्तरङ्गपरम्परापरिणामभूतं न्यायपरिशुद्ध्यभिधानं प्रबन्धरत्नमिदं जयति जीवितमिव न्यायविस्तरस्य विद्यास्थानस्य श्रीभगवद्रामानुजमुनिवरक्षुण्णवर्त्मनो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य च। अनुपजीव्य चेदं विद्यास्थानं को विभवः स्पन्दितुमपि शेषस्य विद्यास्थानजातस्य ? । सर्वमेव हि लोके श्रुतं संशयविपर्ययाभ्यामाहितपारिप्लवं वात्यास्पृष्टमिव तृणशकलं न कथंचिदपि प्रतितिष्ठति । प्रमाणपरीक्षया तु यथावदुपपादितया दृषदेव व्यपोढाविक्षोभं निष्कम्पमवतिष्ठते । प्रमाणपरीक्षैव च प्रथमावतारपदवी न्यायविस्तरस्य । पदवाक्यप्रमाणभेदेन हि त्रेधा विभजन्ति शास्त्रं शास्त्रविदः । तत्र पदं नाम—शब्दानुशासनं पाणिन्यादिप्रणीतम् । वाक्यं च—विचारपूर्वकश्रौतवाक्यार्थनिर्णयरूपं कर्मब्रह्मात्मकविषयविभागविभक्तमुभयं मीमां-

साशास्त्रम् । प्रमाणं तु—क्वचिदप्यर्थेष्वनवगाढावष्टम्भां स्वात्मन्यप्यनुपजातविस्रम्भां डोलायमानां बुद्धिं करेणुमिव तर्कशृङ्खलाभिरालानयन्मननव्यपदेशं शास्त्रम्; यस्य संज्ञान्तरं न्यायविस्तरः तर्कशास्त्रम् इत्यादि ॥

तदेतत् प्रमाणप्रधानमपि प्रमाणगतेः प्रमेयस्वरूपविवेचनपर्यवसानतया प्रमेयेपि न्यस्तपदं प्रवृत्तम् । इतरेतरविसंवादसंरब्धोद्धुरैरास्तिकैर्नास्तिकैश्च बहुधा वादिभिः स्वस्वच्छन्दानुरोधेनान्यथा चान्यथा च प्रमेयं प्रतिपद्यमानैरितस्ततः परिकृष्यमाणानि प्रमाणान्यपि परावृत्तरूपतया लक्षणतो दुर्ग्रहाण्यभूवन् । मानाभासव्यामिश्राणि हि मानानि न सुकराणि विवेक्तुम् । तदेवं शास्त्रमेव पङ्किलीकृतं चक्षुरिव तिमिरोपसृष्टं विगलितार्थग्रहणपाटवं संवृत्तम् । अविपर्यस्तलक्षणं प्रमाणवर्गं परिगृह्णद्भिरपि सौगतार्हतकापिलचार्वाकजैमिनीयादिभिरङ्गेष्ववान्तरभेदेषु च न्यूनातिरेकमास्थितैरनेकधोपयोगादनेकान्तीकृतमतयः कृतमतयोपि स्वस्वोपदेशपारम्परीप्रत्ययादेकतमं पक्षमभिमन्यमानाः स्वपरिग्रहावसादकातरतया पक्षान्तरेषु साभ्यसूयाश्चिरायापि गुरुकुलेषु परिश्रम्यालब्धबुद्धिप्रसादा विभ्राम्यन्त एवानुभूयन्ते । अतः

सर्वोपयोगाय दोषगुणहानोपादानाभ्यां शिक्षणीयस्यास्य न्यायविस्तरस्य पृथक्प्रस्थानं न्यायदर्शनं नाम सूत्रजातं गौतमेन मुनिना प्रथमं प्रणीतम् ; यत्र प्रमाणाप्रमाणादिविवेचनया तत्त्वनिर्णयोपायास्तत्र च संभवन्तो गुणदोषाः कथासु च ग्राह्यपरिहार्यविभागाः सविशेषं प्रदर्शिताः ॥

तच्च न्यायदर्शनं प्रथमं प्रमाणप्रमेयादिसूत्रेण षोडशधा पदार्थान् विभज्य तत्परीक्षणेन चरितार्थम् । तत्र प्रमेयत्वस्य केवलान्वयिनः सर्वपदार्थसाधारणतया विभाजकत्वमनुपपद्यमानं मन्यमानेन कणादेन मुनिना कृत्स्नमेव प्रमेयजातं द्रव्यादिसप्तपदार्थपरिसंख्यानेनासंकीर्णं विभक्तम् । तत्र च सामान्यविशेषसमवायाभावान् वितथमेवापदार्थान् पदार्थयता तथाविधमेव चान्यदन्यदालपता ग्राह्यमगृह्णता त्याज्यं चात्यजता कणभक्षेण दूरमपथीकृतः शास्त्रपथ इति ब्रह्मसूत्रकारादिभिः प्रतिक्षिप्तो वैशेषिकः पक्षः । न्यायपक्षस्तु शङ्क्यमानोपसर्गोऽपि कथंचिद्व्याख्यानाधेयसंस्कारतया नात्यर्थपरिवर्जनीयः इति मन्यमानाः कतिपयसंस्कारसंस्कृतमिमं पक्षं परिगृह्य निबन्धान् निबबन्धुः पूर्वे केचिदाचार्याः । ते च निबन्धा एषु दिवसेषु नाम्नैव केवलमवशिष्यन्ते।तद्यथा—श्रीम-

न्नाथमुनिमिश्रप्रणीतं न्यायतत्त्वम्, श्रीमत्पराशरभट्टारककृतिस्तत्त्वरत्नाकरः, श्रीभगवद्यामुनाचार्याणामाचार्यैः श्रीमन्नाथमुनिचरणाश्रयाणां श्रीपुण्डरीकाक्षाणां शिष्यैश्च श्रीराममिश्रगुरुभिर्विरचितं विवरणं षडर्थसंक्षेपश्चेति ग्रन्थद्वयम्, अविदितप्रबन्धृव्यपदेशं न्यायसुदर्शनं प्रज्ञापरित्राणं चेति प्रबन्धयुगलम्, श्रीमन्नारायणमुनिविरचितत्वेनाचार्योपात्तं नाम्ना चानुदिष्टं किमपि प्रबन्धरत्नम्, अस्यैव च न्यायपरिशुद्धिप्रणेतुराचार्यस्याचार्येण मातुलेन च वादिहंसाम्बुवाहः इति प्रशस्तिनामाङ्कितेन आत्रेयरामानुजाचार्येण कृतं स्वप्रतिभाद्रविणनिक्षेपायमाणं न्यायकुलिशाभिधानं चेत्येते निबन्धाः न्यायपरिशुद्धिकृतैवाचार्येण तत्र तत्र भूयिष्ठमुदाह्रियन्ते। यदेव यावदेव चाचार्येण क्वचित् क्वचिदुदाहृतं वाक्यं वाक्यखण्डं वा, तदतिरिक्तं कियदपि टीकाकृतामपि दृष्टिविषयीभूतं नोपलभ्यते। अयमत्र हेतुः प्रतिभाति—आचार्यसंनिहितकालेष्वप्यनतिसंक्षेपविस्तररमणीयानि प्रस्फुटार्थानि नित्यप्रकाशान्याचार्यश्रीसूक्तिरत्नान्यवमृश्य रसास्वादवादिविजयशिष्यप्रवचनादिप्रवणेषु उपर्युपरि व्याख्यानादिप्रणयनैरविस्तृत्य शास्त्रं वितथमेवातिपातितकालेषु शिष्यप्रशिष्यवर्गेषु कुमारवेदान्ताचार्यादिषु, अतीते च

गणरात्रे कैश्चिदर्वाचीनैराविर्भूतैर्ग्रन्थकृद्भिरज्ञातपूर्ववृत्तान्तैर्यथाकथंचिद्व्याख्यानेन कश्चिदुपकारः कृत इति ॥

हन्त ! निःशेषक्षालिताखिलकलङ्कस्याप्यस्य श्रीभगवद्रामानुजसिद्धान्तस्येदमेकं शोचनीयं वैशसम्; यत् तावदाचार्यपदाभिषिक्तैरप्यर्वाचीनैर्बुधवरैः काणादगौतमीयादिसामान्यशास्त्रपरिश्रमेण व्ययितवयोभिरन्तिमे वयसि कथंचिदुपजातवेदान्ततृष्णैः शिष्यसंग्रहणकृतक्षणैरवश्योपादेयोपदेशश्रीभाष्यादिकतिपयग्रन्थग्रहणचरितार्थैरनादृताः प्राचामाचार्याणां वाग्विस्तरा एतर्हि श्रोतुमपि दुर्लभतां गमिताः । ईदृशोयं विद्यावधः कस्य वा विद्याव्यसनिनो न दुनोति मानसम्? । अथवा कृतं प्राचां प्रबन्धप्रणाशचिन्तनेन । अस्यैवाचार्यस्य वाङ्मधुनिष्यन्दो मुधैव कियान् न विस्रंसितः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामाचार्यचरणानां शताधिकाः प्रबन्धा हारविमलाः प्रसिद्धाः। संस्कृतप्राकृतद्राविडभाषाभिस्त्रैराशिकानि काव्यनाटकस्तोत्राणि, लोकशास्त्रव्यवहारानिरूढसंस्कृतव्यतिकीर्णद्राविडभाषामयानि च चतुर्थराशिनिविष्टानि लौकिकानामप्यनुग्राहकाणि परीक्षकाणामपि सुग्रहसांप्रदायिकतत्त्वाहितपुरुषार्थान्यादर्शविमलानि मणिप्रवालशब्दितानि।नेय-

तत्रान्यतया रहस्यसंज्ञितानि सिद्धान्तनिष्कर्षणैदंपराणि लोकश्रेयसे जातानि ग्रन्थजातानि। तत्र वेदान्ते तावत् तत्त्वटीका नाम श्रीभगवद्रामानुजमुनिवरविरचितस्य शारीरकमीमांसाभाष्यस्य विवृतिरपूर्वार्थविशेषविन्यासपरिभूषिता त्रैकाल्यसंभावनीयानामशेषाक्षेपाणामचलनिश्चयान् परिहारानुपदर्शयन्ती गङ्गेव गौरीगुरोरेतस्मादाचार्यवर्यादाविर्भूता। सा च प्रथमसूत्रमात्रमपि यावदसमग्रोपलब्धप्रचारा वेदान्तविद्याविचारकाङ्क्षिणां चिन्ताव्यसनायैव खण्डभूता परिदृश्यते। विचित्रायोधनाकुण्ठशक्तौ तेजस्विनि स्वां शक्तिं समग्रमदर्शयित्वैव नियतिवैयात्येनाकस्मादुपरतं योधरत्ने तटस्थदृष्टेः कस्य वा वीरधर्ममनुतिष्ठतो हृदयं न दूयेत। सोयमस्य निबन्धरत्नस्य लोपे दृष्टान्तः। केचिन्मन्येरन् आचार्यैरेव न समापूरितोयं ग्रन्थ इति, तदेतत् स्वोपमानेन सर्वत्र शक्तिपरिच्छेदं कलयतां प्रलपितमत्र न क्रमते। त्रिविधाः खलु लोके प्रबन्धकृतः—केचिद्गुरुकुलाचिरपरिश्रमैरनेकशः श्रुतान् यथाश्रुतमर्थान् पत्रेषु विनिवेश्य प्रकाशयन्तो लोकमनुगृह्णन्ति। अथेतरे, ये पुनर्जात्यैव स्फटिकावदातबुद्धयः सत्त्वविशेषाविर्भावनिस्तुषाशयाः स्वतःस्वान्तमुकुरतलस्फुटसंक्रान्तसर्वार्थप्रतिच्छन्दा अपि संप्रदायपरिरक्षणश्रद्धालुतया

गुरूपदेशदर्शितां पदवीमवर्जयन्तश्चित्तवण्टापथेषु समसमयसंचरदखिलप्रमाणतर्कगुरूपदेशसंप्रदायविशेषा एकहेलया भूयसोऽर्थानयत्नेन ग्रहीतुं प्रणेतुमप्यर्हन्ति । अन्ये तु निरन्तरभजनकृतप्रसदनेन भगवता सर्वेश्वरेण दूरप्रत्यूढप्रत्यूहविप्रुषो निःश्रेयसावधीनि कुशलजातान्यनुभवितुं निजचरणशरणानप्यनुभावयितुं चाकुण्ठशक्तयस्तृतीयकक्ष्यानिविष्टाः । त एते व्यासपराशरवाल्मीकिप्रमुखैर्महर्षिगणैरपि गणनीयानुभावा विलक्षणाः प्रबन्धकृतः; येषामेकप्रातिभासूत्रस्यूतानि प्रमेयरत्नानि पुनः पुनः परिशीलितान्यपि नवनवानीव प्रज्ञावतां हृदयेषु कमपि चमत्कारमावहन्ति न च कदाचित् पुराणचित्रवद् विच्छायानि भवन्ति । न्यायपरिशुद्धिकृदाचार्यस्तु द्वितीयतृतीययोरुभयोरपि कक्ष्ययोः हारावल्योरिव नायकमणिः प्रकाशत इति तत्त्वविदामपरोक्षम् । प्रकृतिसिद्धं च प्रक्रान्तस्यान्तगमनं शक्तिमताम् । लोकानुग्रहमात्रफला येषां सर्वाः प्रवृत्तयः, तादृशानामयत्ननिर्वर्तनीये लोकोपकारार्थे समारम्भे चिकीर्षितविच्छेदः कथमुपपद्यते ?। एवंगुणेन चाचार्यचूडामणिना शिष्यबुद्धिं प्रसादयितुमारब्धा कृतिरसमाप्य मध्ये अपविद्धा भवतीति को नु खलु प्रभाववेदी प्रतिपत्तुमर्हति ? । अपि च

" निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी
निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।
यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रतचिन्तित-
प्रवचनविधावष्टाविंशे जयध्वजपट्टिका ॥ "

इति स्वकृतस्य भाष्यप्रवचनस्य अष्टाविंश्यामावृत्तौ तत्त्वटीकानिबन्धप्रणयनमाचार्यस्तत्त्वटीकाप्रारम्भे स्वयमेव स्पष्टमाह । संकल्पसूर्योदयप्रस्तावनायां च—

" विंशत्यब्दे विश्रुतनानाविधविद्य-
स्त्रिंशद्वारं श्रावितशारीरकभाष्यः ।
श्रेयः श्रीमान् वेङ्कटनाथः श्रुतिपथ्यं
नाथप्रीत्यै नाटकमर्थ्यं व्यधितैतत् ॥ "

इति सूत्रधारवाचा शारीरकभाष्यप्रवचनं संकल्पसूर्योदयानिर्माणकाले त्रिंशद्वारकृतं प्रथयति । तदानीमेव त्रिंशद्वारं शारीरकभाष्यप्रवचनमासीद्यदि, ततः पश्चात् प्रवचनावृत्तयस्ततोपि हि भूयस्यो भवितुमर्हन्ति । कृष्णमिश्रसमागमकालो हि संकल्पसूर्योदयनिर्माणसमयः । ततश्चाष्टाविंश्यामावृत्तौ तत्त्वटीकानिर्माणं कृष्णमिश्रसमागमात् पूर्वतरं भवति । शतदूषण्याः समनन्तरं

तत्त्वटीका कृतेति च प्रतीयते । उक्तं हि स्वयमेवाचार्यैस्तत्त्वटीकां प्रक्रममाणैः—

"शातितः शतदूषण्यां शंकरादिमुधाग्रहः ।
शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते ॥" इति ।

"श्रुतप्रकाशिका भूमौ येनादौ परिरक्षिता ।
प्रवर्तिता च पात्रेषु तस्मै श्रेष्ठाय मङ्गलम् ॥"

इति कुमारवेदान्ताचार्यकृतमङ्गलाशासनपरामर्शने श्रुतप्रकाशिकाप्रवचनतत्परत्वमाचार्याणां तत्त्वटीकापूरणविघाताय जातं स्यादिति चापातरमणीयम् । श्रुतप्रकाशिकाचार्यस्य हि म्लेच्छबलोपमर्दलग्नस्य निजगुरुसब्रह्मचारिणो मुमूर्षतः प्रार्थनया तद्ग्रन्थरक्षणप्रवचनयोरङ्गीकारेऽपि नैतावता स्वकीयं महीयांसं प्रबन्धप्रणयनप्रयत्नमाचार्यो वितथीकरिष्यति । न ह्यत्रत्यमपूर्वमर्थजातं ग्रन्थान्तरेण चरितार्थं भवति । तदिदमाचार्यग्रन्थे कृतश्रमाणां स्वत एव सुव्यक्तम् । इदानीमुपलभ्यमानपर्यन्तेऽपि तत्त्वटीकाग्रन्थखण्डे ये विषयाः प्रतिपाद्यन्ते, नैते श्रुतप्रकाशिकायामन्यत्र वा ग्रन्थान्तरे प्रतिपत्तुं सुलभाः । किंच स्वाचार्यैर्वादिहंसाम्बुवाहार्यैः प्रणीते विद्यमान एव हि न्यायकुलिशाख्ये न्यायनिबन्धर-

त्वे न्यायपरिशुद्धिमाचार्यः स्वयं निबबन्ध । अवश्यवक्तव्येषु चार्थेषु जोषंभावः कथंचिदपि शास्त्राचार्यतायाः सदृशो न भवति ! न च नवनवार्थाविष्करणमर्वाचां प्राचीनाचार्यपरिभवाय । अपि च,

" निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी
निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।"

इति प्रबन्धोपक्रमप्रतिज्ञानमेव प्रदर्शयति ग्रन्थान्तरैरचरितार्थस्य सर्ववेदान्तार्थसंस्कारस्य महामतिभिरपि .सर्वज्ञसकाशात् शुश्रूषितस्य प्रतिपादनार्थमपूर्वायाः कृतेः समारम्भ इति । स कथं न परिपूर्येत ? । किंच निजनिबन्धस्य श्रुतप्रकाशिकारक्षणाङ्गीकारसमय एव लब्धप्रसरतामनुस्मृत्य परकीयग्रन्थप्रवचनमङ्गीकृतमाचार्यैरिति शक्यमभ्यूहितुम् । तथाच सति तत्त्वटीकाग्रन्थलोपनिदानमर्वाचामाचार्याणां तत्रापरिशीलनमेव, न तु ग्रन्थापरिसमाप्तिः । यथाहि न्यायसिद्धाञ्जनमपि जडद्रव्यपरिच्छेदेनैव पर्यवसितं सांप्रतं परिदृश्यते, अद्रव्यपरिच्छेदस्तु पतित एव । अशक्यं च तत्पूरणमन्यैः । इत्थममुमर्थं श्रीरङ्गरामानुजगुरुरेव न्यायसिद्धाञ्जनव्याख्याने

" न क्वाप्यतः परमदस्यत कोशशेष-

स्तच्छेषपूरणकृतिः परिहासहेतुः ।

ज्ञातव्यमन्यदपि तैर्निरणायि सम्य-

ग्ग्रन्थान्तरेष्विति न किंचिदिहास्ति चिन्त्यम् ॥ "

इति निगमयन्निवेदयति । शतदूषण्यपि हि न समग्रा दृश्यते । षट्षष्टिरेव वादा लोके प्रचरन्ति । शेषे तु मिथ्यैव किमप्यैतिह्यं कल्पयित्वा कतिपये प्रजल्पन्ति । यत्तावत् द्वैतमतखण्डनपरः शेषो ग्रन्थः मध्वमतस्थेन केनचिद्यतिना भिक्षामटता सविनयमुपसृत्य प्रार्थितोयमाचार्यः तं तस्य भिक्षार्थे प्रायच्छिदिति, तदपि न विचारक्षमम् । न ह्याचार्यग्रन्थेषु क्वाचिदपि मध्वमतं निरस्यते । तत्त्वविप्लवाभावात्, अवान्तरेषु चार्थेषु नैयायिकवैशेषिकादिप्रतिपादितस्यैव द्वैतस्यानुवादात्, अनतिप्रचुरतया तस्य मतस्य लोकविप्लवप्रसंगाभावाच्चानास्थैवाचार्याणां तत्र स्यात् । अतश्चतुस्त्रिंशद्वादा मध्वमतखण्डनपरा इति किंवदन्तीमात्रमेतत् । शतदूषणी च शंकरादिकृतसूत्रव्याख्यानादिनिरासार्थमेव प्रवृत्तेति च तद्ग्रन्थमुख एव स्फुटीभवति । तत्र हि—

“ प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराजदृष्टां
तत्संनिकृष्टमपि वा मतमाश्रयन्तः ।
प्राज्ञा यथोदितमिदं शुकवत् पठन्तः
प्रच्छन्नबौद्धविजये परितो यतध्वम् ॥ ”

इति प्रतिश्रुतम् । अत्र ‘ तत्संनिकृष्टमपि वा मतमाश्रयन्तः ’ इत्यनेन द्वैतिनः स्वपक्षीक्रियन्ते । अद्वैतखण्डनमेव च ग्रन्थप्रवृत्तिप्रयोजनमिति च दर्शितम् । तथा च—विद्यारण्याक्षोभ्यमुनिविवादे निर्णयं ब्रुवद्भिराचार्यैः

“ असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना ।
विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिराच्छिनत् ॥ ”

इत्युक्तम् ।‘ शातितः शतदूषण्यां शंकरादिमुधाग्रहः ।’ इत्यत्र तु शंकरादीत्यादिपदं यादवभास्करयोः संग्रहायेति स्थितम् । तस्मात् समग्रग्रन्थादर्शनमर्वाचामाचार्याणां प्रवचनविच्छेदनिबन्धनं प्रबन्धलोपहेतुरिति स्पष्टमेतत् ॥

अत्र प्रसक्तानुप्रसक्तमाचार्यस्य कृष्णमिश्रसमागमचरितं किंचिदुपन्यस्यते—कृष्णमिश्रो हि गौडदेशीयः पण्डितचूडामणिः सर्वासु विद्यासु कलासु च सविशेषकृतश्रमः कविश्च ब्रह्माद्वैत

सिद्धन्तमातिष्ठमानो वादकुतूहलितया सर्वा दिशः पर्यटन् जितकाशी क्रमेण दक्षिणां दिशमाचक्राम। तत्र श्रीरङ्गं दिव्यक्षेत्रं विदुषामावासमाकर्ण्य देवसेवापदेशेन वादसमरमर्थयमानः श्रीरङ्गराजस्य भवगतः प्रासादमाससाद। तदानीं तत्र भाषामयीर्गाथाः सरागतालं गीयमाना निशम्य तत्कर्तॄणां च कवीनां वर्णावराणामपि प्रतिमास्तस्मिन् देवालये देवोपचारैराराध्यमाना विदित्वा तत्र सेवासमवेतान् ज्ञानवृद्धान् श्रीवैष्णवानामन्त्र्य 'भोः प्राज्ञाः, भवतामनेनापभ्रंशपाठेन वर्णावरपूजनेन च दूरापोढं वैष्णवं तेजः। किमनेनाराधनेन? अन्यथाकृतमकृतं हि भवति' इति साक्षेपं पप्रच्छ। यदा तैर्मिलितैरपि न किंचिदाक्षेपसदृशमुत्तरं प्रतिपन्नं, तदा तदातनाय तद्देशाधिपतये तमर्थमावेद्य,प्रतिष्ठाप्रभृति सर्व एवालयसंस्कारः कार्यः प्रत्यग्र एव इति च नियम्य तं दिव्यालयं गाढघटितार्गलद्वारं परित्यक्ताशेषपूजोत्सवं च कारयामास। लोकाचार्यप्रभृतयश्च बहवस्तत्र दर्शनगुरवस्तादृशं वैशसमाचिन्तितोपनतमनुस्मृत्य दुरन्ते दुःखसागरे निमग्नास्तं च प्रतिवादिनं सर्वविद्याविशारदं वादाहवशूरमप्रकम्प्यमाकलयन्तः सभामभिनवां कामपि संगमय्य तस्यानर्थस्य किंचि

दपि प्रतिविधानं चिन्तयामासुः । तस्मिन् महति सदसि विदुषां संप्रदायाचार्यः श्रीमान् लोकाचार्यः सर्वेषां सभासदामवधेयवचनः समर्थामभ्यर्हितां वाचमाददे—"भोः भागवतप्रधानाः, बलवन्तं परिपन्थिनं पराङ्मुखीकर्तुमुपायः कश्चिदत्र मे प्रतिभाति । स तावदुच्यमानो भवद्भिरनुमन्यताम् । अस्ति किल काञ्च्यां नगर्यां वेङ्कटनाथार्यो नाम विदुषां प्रथमः । स हि वृषशैलनाथस्य घण्टांश एवावतीर्णः इति तत्त्वविदां ग्रहणम् । सोयं पञ्चवर्षदेशीयः शिशुरेव सन् निजमातुलेन वादिहंसाम्बुवाहेनात्रेयरामानुजाचार्येण शारीरकभाष्यग्रहणाय वरदगुरुसकाशं गच्छता प्रियभागिनेयेन नीतस्तत्र भाष्यविषये प्रसक्तान् बहून् संदेहशृङ्खलाग्रन्थीन् विस्रंसयंस्तया तत्र समवेतया प्रज्ञावृद्धपरिषदा अपूर्वप्रसादविस्मयचिंतितचित्तया सबहुमानमवलोकितः श्रीमता च वरदगुरुणा श्रीभगवद्रामानुजसिद्धान्तस्य दैवात् संप्रति संजातमवलम्बनमिति बद्धाश्वासेन,

'प्रतिष्ठापितवेदान्तः प्रतिक्षिप्तबहिर्मतः ।
भूयास्त्रैविद्यमान्यस्त्वं भूरिकल्याणभाजनम् ॥'

इत्याशिषं प्रयुञ्जानेन 'अस्य कुमारस्य स्वतः प्रतिभातसम-

स्तशास्त्रार्थसारस्य विद्यासंस्कारमात्रफलो गुरूपदेशो भविष्यति । न तु ज्ञाने कश्चिदपि शक्तिलेश आधेयो भवति । भगवानपि हि देवकीनन्दनः विद्याग्रहणाय सांदीपिनेराचार्यस्य सकाशे गुरुकुलवासमग्रहीत् । किं चास्य शैशव एवायं प्रज्ञाप्रकर्षो दाशरथेरिव विक्रमातिशयो जन्मसिद्धः । नासौ पुरुषान्तरदृष्टिविषयं प्रापयितुं युक्तम् । साभ्यसूयाः सविस्माया वा दृशो नास्मिन् बालवयसि पतितुमर्हन्ति । दृष्टिदोषैर्हि विषानलैरिव प्रसरद्भिस्तरव इवावलीढाः कति नाम महागुणाः पुरुषाः स्वगुणैर्लोकमनुपकृत्यैवास्तं गताः । भवानेवामुं सर्वशास्त्रेषु कृतप्रज्ञं कर्तुमर्हति । श्रीभगवद्रामानुजसिद्धान्तस्यैष जयध्वजः समुच्छ्रीयताम्' इत्यादिश्य शिशुरसौ निजमातुले वादिहंसाम्बुदाचार्ये न्यासीकृतः ॥

अथासौ वयसा विंशतिवर्षदेशीय एव सन् सर्वतोमुखप्रसृतप्रबोधतया परेषामनभिभवनीयः संवृत्तः । एवमक्षय्यप्रतिभाद्रविणेन सर्वेष्वपि च तन्त्रेषु निरामयं पन्थानमवगन्तुं प्रसादयितुं चालंकर्मीणेन चाचार्येण सार्धं कदाचित् काञ्चीनगरे देवदेवस्य भगवतः श्रीदेवराजस्य वैशाखमासिके यात्रामहोत्सवे विद्वत्संवादकुतूहलितया समागतः सर्वपथीनवैदुषीविभवः प्रबन्धरत्नप्रणेता चाखिलशास्त्रेषु

विद्यारण्य इति कृतप्रशस्तिनामधेयो माधवाचार्यो नाम वेदभाष्यकृत् वादाहवे लग्नो निरङ्कुशनिशिततर्कशरासारवर्षिणःआचार्यस्याग्रतः प्रत्यवस्थातुमक्षमो विस्मयबहुमानभरितमना विजयनगरं प्रयातः स्वशिष्यस्य राज्ञस्तमर्थं यथावृत्तमावेद्य तथाविधविद्वद्रत्नदर्शनोत्कण्ठात्वरितस्य प्रभोः प्रार्थनया छत्रचामरप्रभृतिसमस्तराजपरिबर्हपरिबृंहितं राजौपवाह्यपुरःसरं प्रधानसचिवहस्तार्पितसबहुमानसमाह्वानलेखं च चतुरङ्गबलं प्रणीय प्रार्थितो वैराग्यपञ्चकं तस्य प्रत्युत्तरयांचकार । तेन च माधवाचार्येण स्वीये सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनमुपक्षिपता—'तदुक्तं वेङ्कटनाथेन तत्त्वमुक्ताककलापे' इत्युपक्रम्य,

'द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहु-
र्द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।
अन्त्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदा-
न्नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमपि जडामादिमां केचिदाहुः ॥'

इति श्लोकमुदाहरता चातिभूमिगतस्तस्मिन् संभावनाविशेषः प्रदर्शितः । न ह्यन्यथा सत्सु प्राचां निबन्धेषु समानकालिकस्य ग्रन्थादुदाहरणमुपादित्सन्ते कृतप्रज्ञाः ॥

तदेवं सर्वत्राकुण्ठप्रज्ञो वेङ्कटनाथार्य एवेमं विद्यागर्वदुर्विदग्धं कृष्णामिश्रमभिभवितुं क्षमः। इत्येवं वदन्नेवासावाचार्यः साधुवादमुखरमुखैः सामाजिकैरभिनन्दितवाक्योनुपदं संभावनाक्षरोपक्रमं प्रदर्शितविषयगौरवं विलिख्य लेखमेकं दूतहस्तेनाचार्यसकाशं विससर्ज। स च भगवदाराधनप्रतिरोधनखेदेन प्रतिपन्नदूत्यः कश्चिच्छ्रीवैष्णव एव रात्रिंदिवमविश्रान्तगतिर्दीर्घमप्यध्वानं कैश्चिदेवाहोभिः कथंचिदतिक्रम्य काञ्चीपुरमुपसेदिवानाचार्यरचणानामभिवन्द्य चरणकमले लेखमुपदर्शयामास। वाचितलेखश्चानुपदमाचार्यः श्रीरङ्गनेतुराराधनव्यतिक्रममसहमानो दुःखदुःखेन कालक्षेपमपि प्रकरणावसानाद्यप्रतीक्षया मध्य एवावस्थाप्य योगभारपेटकेनान्तःशायितहयग्रीवार्चामूर्तिना स्कन्धासञ्जितेन यावद्रङ्गनाथसमाराधनं कृतोपवाससंकल्पः प्रतस्थे। तथा तस्य श्रीरङ्गराजचरणकमलैकलग्नमनसो गत्वरस्य त्वराविशेषपुनरुक्तमार्गायामेषु अलक्षितवातातपदोषेषु अनाकलितकण्टकशर्करादिवेधव्यथेषु दूरीकृतक्षुत्तृट्परिश्रमप्रतिसंधानेषु गच्छत्सु केषुचिद्वासरेषु अस्तमुपगते दिननाथे भगवतः सर्वगोचरातीतस्यापि भूदेवीप्रणयपरिग्रहार्थमिव स्वयं व्यक्तिमुपेयुषः स्वेच्छावराहस्य सिद्धक्षेत्रभूतं श्रीमुष्णमुपगम्य सायं स-

ध्यामुपास्य कृतविमानाभिवन्दनो रात्रौ योगसंकल्पौपयिकं स्थानम-नुचिन्तयन् धान्यापणमेव स्वतः शुद्धमनपेक्षितशोधनं च शास्त्र-दृष्टया दृष्ट्वा तदापणिकेन चाकृतिविशेषप्रत्ययारूढप्रश्रयातिशयेना-चार्यपरिचिर्यया कृतार्थमात्मानं चिकीर्षता कृत्स्नमेवापणमाचार्यसा-त्कृत्य तत्रावस्थातुं प्रार्थितः स्कन्धादवरोपितं योगभारपेटकमुच्चैस्तत्र क्वचिन्नागदन्तके समवलम्ब्य संकल्पितयोगः श्रीरङ्गसंगतान्तरङ्गः शून्यमिव शरीरं शयनतले निदधे। वणिग्वरश्चासौ आचार्य-चरणाभ्यर्णन्यस्तमस्तकस्तादृशेनात्मनो भागधेयेनाप्रतीक्षितलब्धे-न हर्षविस्मयसंप्लवशबलीकृतात्मा निद्रामप्राप्तोपि क्षीरोदफेन-पिण्डपाण्डुरं महोत्सेधपरिणाहं जङ्गमरजतशैलशृङ्गशङ्कावहं वा-जिराजमापणस्थान् धान्यसंचयांश्चरन्तमुत्स्वप्नायमान इव ददर्श। आचार्यसंबन्धिनमिवाकस्मात् तमवगच्छन् पण्यद्रव्यविलोपकदर्थि-तोसौ 'भगवन्, बधानैतदचिरेणाश्वरत्नम्। यान्यत्र विक्र-याय निहितानि माषमुद्गयवमसूरगोधूमाढकादीनि धान्य-जातानि, तानि सर्वाण्यस्य वाजिराजस्यैकग्रासग्रहार्थमपि न पर्याप्तानि। काममेतदसुलभं सुकृतम्, यदेवंविधेन महता सत्त्वेन मादृशस्यैतत् संभावनम्। तथाप्यात्मीयां वृत्तिमभिरक्षितुं

स एष मे संभ्रमः । प्रकृतिर्हि दुरपह्नवा' इत्यादि बहुविधं सविनयं निवेदयामास । आचार्यस्तु प्रसन्नस्मेरेण वदनकमलेन तं प्रत्युवाच—'श्रेष्ठिश्रेष्ठ, अनेनाश्वरत्नेन घासग्राहिणा न किंचिदपि ते पण्यं विलुप्तं मानतो न्यूनं वा भविष्यति । दिव्यं ह्येतदश्वरत्नम् । यत्र यत्रानेन प्रोथन्यासः क्रियते तत्तदशेषमक्षय्यं ते पण्यं भविष्यति । व्यपैतु ते दूरतो भयम् । बध्यते तु मया क्षणादयमश्वः । क्षीरमात्रं तु कियदप्युपहर्तुमर्हसि' इति । तद्वचनश्रवणप्रतीतेन तेन श्रेष्ठिना सत्वरोपहृतं पयो निवेदितः स भगवान् हयवदनस्तत्क्षणमदृश्यो बभूव । आचार्यश्चानुपदं यामशेषामालक्ष्य त्रियामां यथापूर्वमंसावलम्बितयोगभारपेटकः प्रतस्थे । ततः प्रभृति दिने दिने वर्धमानश्रीः स श्रेष्ठी स्वजातिमहत्तरतां जग्राह ॥

ये तु श्रीरङ्गवासिनः संप्रदायगुरवस्ते सर्वे चातका इव जलदागमं श्रीदेशिकाभिगमं प्रतीक्षमाणाश्चिरोत्कण्ठिताश्च सीमान्ते क्रोशमात्रे ततश्च दूरतरे वर्त्मनि प्रेषितानां दत्तसंज्ञाचिह्नानां शिष्याणामभिज्ञानसंकेतग्रहणव्यापृतालोकास्तैश्च क्वचित् क्वचिदुन्नतस्थानावस्थितैर्दूरोद्धूतेषु चन्द्रमण्डलपाण्डुरेषु उत्तरीयाञ्चले

सप्रमोदगृहीतपूर्णकलशोपहाराः प्रत्युद्गम्याचार्यमाचार्येण चाभिजनवयोविज्ञानसदृशं संभावितास्तमिमं वासगृहमगमयन् ॥

अथाचार्याभ्यागममावेदितस्य देशाधिपतेरादेशेन संगतायां यथास्थानावस्थितसभिकप्राश्निकादिपारिकार्मितायां महत्यां परिषदि जीगीषाकृतनिश्चयतया प्रथमतरमेव कृतासनपरिग्रहः कृष्णमिश्रो यथाकालानुष्ठितसमस्ताह्निकक्रियाकलापमूर्ध्वपुण्ड्रश्रीविशेषपरिमण्डितगात्रमपूर्वदर्शनेन च ब्रह्मतेजसाभिभूतान्यतेजसं प्रसन्नपावनप्रगल्भया वदनश्रियैव स्फुटीकृतज्ञानभक्तिवैराग्यप्रकर्षमाचार्यं सभां प्रविशन्तमवलोक्यानाकलितमाहिमा 'आकारो ह्रस्वः' इति सस्मितां वाचं विसृजन्नेवाचार्येण प्रत्युत्पन्नमतिना तत्क्षणमेवं 'कथमत्र ह्रस्वदीर्घविभागोपि विपर्यवसितः, दीर्घ आकार इति स्थितमेतत् । हन्तेयं शास्त्रज्ञैरेव शास्त्रमर्यादा दूरापवर्जिता' इति प्रत्युक्तः तदुपरि सदृशमुत्तरमप्रतिपद्यमानस्तत्प्रथमपराजयविलक्षमीलिताक्षनताननः कथमपि यत्नोदीरितवाक्प्रसरः स्वं वादमुपचिक्षेप। आचार्यस्तु समग्रप्रमाणतर्कपरिबृंहितेन प्रदर्शितपूर्वकक्ष्यादोषशतेना परकक्ष्यारोहेण जग्रासेव प्रतिवादिनो वादमेकपदे । अथ

मिश्रोपि कक्ष्यान्तरमारुरोह । पूर्ववदेवाचार्यः सर्वमेव तद्वादग्रहमन्तरयामास ॥

एवमस्खलितप्रतिभाप्रभावयोरुभयोरपि तर्कतरङ्गैरुत्तरङ्गैस्त्वङ्गद्भिर्मिथः प्रतिघातकुण्ठितप्रसरैस्त्रिसन्ध्यवर्जमाक्रान्तसर्वकाले रामरावणयुद्धवत् पश्यतां हर्षविस्मयदायिनि वर्तमाने वादाहवे वादलीलाकुतूहलिना चाचार्येण निःशेषमनिरुन्धता सोपेक्षमतिवाहितेषु केषुचिद्दिनेषु भगवदाराधनप्रतिरोधस्मरणप्रतिबुद्धतेजसा प्रतिवादिनस्तादृशीं शक्तिं देवताप्रसादागतामवधारयता च निजहृत्पद्मसिंहासनाध्यासिनि वाजिवदने परे ज्योतिषि क्षणाचित्तार्पणसंगृहीताभिनवप्रबोधप्रसादेन नारायणास्त्रमिवाप्रतिपक्षमुत्तरपक्षमाददानेन सपदि प्रशान्तसंरम्भः कृतः प्रतिवादी । तथा च पराजितोसौ यावत्कौशलव्ययितानिःशेषिततर्कास्त्रवर्षः शरन्मेघपरिलघुर्विलक्षावनतमुखः कंचित्कालं मौनेनावतस्थे । तत्र स्वपक्षे जयकोलाहलाध्मातविजृम्भिते सत्यपि आचार्यो विनयविनीतो जलधिरिव मर्यादां नातिचक्राम । परपक्षस्तु पराजयावसादाद् दीनवदनो बभूव ॥

अथ कथमपि विवेचनाप्रतिलब्धावष्टम्भो मिश्रवरः परिषद-

मामन्योवाच—'भो हंसा इव क्षीरनीरयोर्गुणदोषयोर्विवेचने कृतलक्षणाः एकतरपक्षपातिनो मध्यस्थाश्च सभासदः, श्रूयतामवहितैर्ममेदं किमप्यावेदनमत्रभवद्भिः । अनेन पराजयेन मामवमतमसमर्थमन्ये मन्येरन् , न तु ये विद्याविशारदा वादकुशलाश्च । तेषामत्र तत्त्वं न परोक्षं भविष्यति । अन्यथा हि भगवतो विघ्नराजस्य प्रभाव एव हि निरस्तातिशयः स्यात् ; यत्प्रसादविमलोदितप्रज्ञाप्रभापरिक्षेपं न मां सदसि प्रेक्षितुमपि कश्चिदलम् । आचार्यवर्यस्त्वसावसंशयं देवदेव एव मूर्त्यन्तरेणोपगतो वाजिवदनः, यस्येतरे सर्वशो देवा भीतभीताः शासनानुवर्तिनः स्वे स्वे कर्मण्यप्रमत्ताः प्रवर्तन्ते । तदिदानीं भार्गवस्येव रघुसिंहादस्मात् कविकथकसिंहादुपनतोयमुपचयो मे नापचयः' इत्येवमुदीरयन् सभ्यैश्च साधुवादमुखरमुखैरभिनन्दितवचनः श्रीमता चानभिव्यञ्जितनिजविजयोत्कर्षेणाचार्यवर्येण विद्वत्सौहार्दं दर्शितवता सविशेषबहुमतस्तत्रैव कंचित् कालमुवास ॥

अथ चाचार्यनिदेशप्रवर्तितैर्महाप्रभावैर्गृहमुनिभिर्ऋत्विग्भिर्यथाशास्त्रोपपादितसमग्रपरिकरे महाविभवे श्रीरङ्गराजसंप्रोक्षणे गन्धतैलगन्धापूरितदिगन्तरे दधिक्षीरमधुसर्पिरभिवर्षपिच्छिलप्राङ्गणे

अनेकविधफलपुष्परसावसेकस्निग्धपरिभागे कनकापगाजलापूरितमणिहेमकुम्भापवर्जितधारासहस्रदर्शिताकालवर्षागमे च निर्वृत्ते महाभिषेके सर्वहविःसारभागिनि साक्षादिव हविर्ग्रहणाय प्रसारितभुजे भगवति रङ्गाधिराजे दूरोन्नद्धज्वालामालिनि प्रदक्षिणप्रज्वलनपारिगृहीतपूर्णाहुतौ हुताशने तत्क्षणं विद्युत्पुञ्जपिञ्जरतेजोविशेषप्रत्यस्तबहिरन्तस्तमिस्रं नित्यमङ्गलैकरूपं भगवन्तं श्रीरङ्गनाथं सुधाकरमिव नवाभ्युदितं त्यक्तान्यविषयेषु चकोरकेष्विव निभृतमापिबत्सु लोकलोचनेषु प्राप्ते च तीर्थप्रसादपरिग्रहावसरे स मिश्रमणिराचार्यं सविनयमुवाच—'आर्यवर्य, अस्मिंस्तीर्थप्रसादपरिग्रहे योग्यताक्रमोऽनुविधेयः। अन्यथा ह्यपूज्यपूजनं पूज्यपूजनत्यागश्च स्याताम्। भवत्सकाशादेव च ममायमिदंप्रथमः पराजयः। नाहमन्यस्य कस्यचिदपि प्रत्यनन्तरो भवितुमर्हामि। अतो भवति प्रसादार्पणेन संभाविते ममैव न्याय्यं संभावनम्। शेषास्तु पश्चादेव यथार्हमर्हणां प्राप्स्यन्ति' इति। आचार्यस्तु सत्सु भागवतेषु ख्यातिलाभपूजाविमुखतया अग्रपूजां ग्रहीतुमनिच्छन् मिश्रप्रार्थनामप्यप्रत्याचक्षाणः 'ओम्' इति प्रतिगृह्य पश्चान्मिश्रमपि यथाप्रार्थनमनन्तरसंभावनीयमादिदेश। मिश्रस्तु

कथमत्रापि जितोस्मि ' इति प्रश्रयमनुशिक्षित इव विगलितावलेपः प्रतिययौ ॥

एवं दुरीकृतसमस्तप्रत्यूहं महाविभवमनुभूयाराधनं प्रसाद विशेषप्रफुल्लवदनारविन्देन भगवता रङ्गपतिना प्रदिष्टां संनिहितैश्च विद्वद्वरेण्यैरन्यैराचार्यैरनुमोदितां वेदान्ताचार्यसंज्ञां शिरसा प्रत्याददानः श्रीरङ्गनाथकीप्रसादकृतसर्वतन्त्रस्वतन्त्राभिधानश्च भूयो भूयोपि स्वयमुपनमन्तीभिरर्हणाभिर्विनयसंपदमेवातिशायिनीं भूषाश्रियमिव श्रयन् निवासमभिययौ ॥

अथ च भूयः कृष्णामिश्रः स्वेन काव्यकौशलेनाचार्यं प्रीणयिष्यन् स्वकृतिं प्रबोधचन्द्रोदयं नामाद्वैतवेदान्तसिद्धान्तगर्भं पञ्चाङ्कपरिच्छिन्नं प्रकरणपरिगणितं रूपकमाचार्यायादर्शयत् । तत्रापि तन्मतानिवेशमसमञ्जसं जनमनोव्यामोहनफलमवश्यनिरसनीयमाकलयन्नाचार्यवर्यस्तादृशीमेव तदात्वप्रणीतां नाम्नैव दर्शितातिशयां श्रीभगवद्रामानुजसिद्धान्तवैजयन्तीं संकल्पसूर्योदय इति कृतान्वर्थव्यपदेशां स्वकृतिं दर्शयामास । तस्याश्च नामश्रवणेन शब्दार्थगुम्फगाम्भीर्य दर्शनेन च विस्मयमारूढोसौ मिश्रवरो महागज इव शरदागमे विमुक्तमदसर्वस्वः स्वमेव देशं प्रतिजगाम ॥

अथ कदाचिद्वादिकेसरिनामा लोकाचार्यावरजः श्रीवैष्णव एव सन् आशुकवितामदाध्मातचेताः कवितार्किकसिंहस्यानाकलितमहिमार्णवगाम्भीर्यो जयार्जनत्वराविशेषमन्दीकृतविवेकः कस्मिंश्चित् प्रदोषे श्रीरङ्गनाथविग्रहशोभासमाकृष्टहृदयमाचार्यवर्यमभिगम्य ' अयि भोः श्रीमन् वेदान्ताचार्य, मयि स्थिते वश्यवाचि कविचूडामणौ वादिकेसरिव्यपदेशव्यपदिष्टे कथं कवितार्किकसिंहबिरुदं भवानर्हति । तस्मादस्मिन्नेवैकरात्रे श्लोकसहस्रं निर्माय यतर एवावयोः स्वं बिरुदमवितथं करिष्यति स एव संभावनामर्हति ; नेतरः । यथेच्छं च विषयो ग्राह्यः । अहमस्यैव भगवतो रङ्गाधिराजस्य पदकमलमात्रमधिकृत्य सहस्रं श्लोकाननयैव रात्र्या परिसमाप्य सूर्योदये दृष्टिविषयमुपनेष्यामि ' इति सावष्टम्भमुदैरयत् । आचार्यस्तु साटोपामपि तस्य गिरं सगौरवमूरीकृत्य ' आर्य, पदकमलस्याप्यधस्तात् पादुकामधिकृत्य यथाशक्ति वाचं ग्रथितुमुत्सहे ' इति सप्रश्रयमेवोत्तरं दत्वा स्वमावसथं जगाम । स च वादिकेसरी कविवादिकेसरिणः श्रीमदाचार्यस्य नामतः कविशब्दमाक्षिप्तं निजे च नामनि योजितं स्वात्मनैव निश्चित्य मनोराज्यमनुभवन् सानुचरः स्वभवनं गत्वा रभसावसितप्रत्य-

वसानकर्मा नातिदूरदत्तासनैश्च परितः परिवृतः शिष्यैः सुहृद्भिश्च दर्शितसंभ्रमातिरेकः पदकमलसहस्रं लेखयन् कथंचित् प्रणीतैस्त्रिचतुरैः श्लोकशतैरवसितप्रतिभासर्वस्वः प्रतिश्रुतायाः सहस्रसंख्यायाः सीमान्तमपि स्प्रष्टुमपारयन् प्रजागरेण प्रबन्धानवसानव्यसनेन च विक्षुभिताक्ष एव तामशेषां रजनीमयापयत्। अन्तरा चान्तरा दूतप्रेषणैः कविकथकसिंहगुरुमनारब्धप्रातिश्रवनिर्वहणमेव सुखसुप्तमाज्ञाय 'वरमकिंचित्कराद्यत्किंचित्करः' इति न्यायमनुस्मरन् अपरिहीणात्मोत्कर्षगणनः प्रत्यूषे कृतोत्थानः जयश्रीपरिजिघृक्षासंक्षिप्तसमस्तप्राभातिकसमुदाचारो नागेन्द्र इव मदमीलितार्धनयनः श्रीरङ्गप्रासादमुपससाद। आचार्यवर्यस्तु पाञ्चकालिककृत्यानुष्ठानेषु किंचिदप्यननुभूतप्रस्खलनतया व्यतिक्रान्ते प्रदोषसमये योगं संकल्प्य भगवदङ्घ्रिकमलमधुरसास्वादनिष्पन्दमनोमधुकरो यथासुखं संविवेश। प्रत्यासन्ने च ब्राह्मे मुहूर्ते तेनैव भगवता श्रीहयग्रीवमूर्तिना स्वां पादुकामपुनरुक्तनवाभ्युदयेन श्लोकसहस्रेण प्रस्फुटीक्रियमाणगुणकलापां श्रोतुमुत्सुकेनेवाग्रतस्तस्थुषा प्रतिश्रुतानिर्वहणं प्राप्तकालमनुबोधितः शयनादुत्थितमात्र एव प्रातःस्मरणीयप्रसिद्धश्लोकानुसंधानादपि भूयिष्ठवेगाति-

शयोच्चारितेनानालक्षितसंभ्रमेणाश्रमवाहिना साग्रेण श्लोकसहस्रेण भगवत्पादुकासेवां वाचिकीं परिसमापयामास । तत् समग्रमपरिलुप्तपदपादाक्षरादिनिवेशमनुपदं पत्रार्पितं चकार श्रीभगवांस्तु-रङ्गवदनः । प्रातः श्रीरङ्गमण्डपमुपगताभ्यामाचार्येण वादिकेसरिणा चोभाभ्यां दर्शितयोरुभयोः प्रबन्धयोरर्थगौरवेण प्रतिश्रुताधिकसंख्यादर्शनेन चानिच्छतामपि श्लाघाघूर्णमानानि बलादिव शिरांसि कुर्वाणायामाचार्यकृतौ प्रथममेव कृष्णमिश्रसंघर्षविद्रुतवादिव्यपदेशस्याशामोदकायितकविशब्दस्य च वादिकेसरिणो गरीयसि कृतागसः सभासदामवज्ञया नामैवास्तमितमिवासीत्॥

एवमेकैकशोपि महते विस्मयाय कल्पमानमपास्तसमस्तपरिच्छेदं वाक्पतिरपि निगमान्तगुरोश्चरितमशेषेण वर्णयितुं न प्रभविष्यति । का कथा परिच्छिन्नप्रज्ञस्याल्पतरवाग्विभवस्य मादृशस्य जनस्य । न चात्र चरिते किंचिदपि पक्षपातेन परपरिस्पर्धया वा कल्पितमिति चिन्तयितुं युज्यते । एषु दिवसेषूपलभ्यमाना विप्लुतशेषा अपि ह्याचार्यप्रबन्धाः परिशील्यमानाः सर्वमेवाचार्यचरितं परमार्थमेवावेदयन्तः सर्वातिरिक्तं प्रकाशन्ते । किंचिदत्राचार्यचरणैरेवानुदर्शितं चरितानुबद्धमुदाह्रियते । यथाहि—

" विश्वास्मिम् नामरूपाण्यनुविहितवता तेन देवेन दत्तां वेदान्ताचार्यसंज्ञामवहितबद्धवित्सार्थमन्वर्थयामि ।" इत्यधिकरणसारावल्यां श्रीरङ्गराजेनैव साक्षात् स्वस्य वेदान्ताचार्यपदार्पणं व्यक्तमुक्तम् ॥

श्रीरङ्गात् काञ्चिपुरप्रस्थाने च मार्गवशात् श्रीमदहीन्द्रपुरक्षेत्रमुपगतः श्रीदेवनाथं मङ्गलाशासनेन सकृत् संभाव्य प्रस्थित आचार्यस्तां रात्रिं पिनाकिनीतटपुलिने कृतशय्यापरिग्रहस्तस्मिन्नेव निशान्ते स्वप्नदर्शितात्मना देवदेवेन श्रीदेवनाथेन स्वसमीपे चिरावस्थानं स्वस्य च निगमकल्पैः सूक्तिकुसुमैरभ्यर्चनं कर्तव्यमकृतं निवेदितः प्रतिनिवृत्य तथाकरोत् । अयमपि वृत्तान्त आचार्येण स्वकृतौ देवनायकपञ्चाशदाख्ये स्तोत्रे

" आकृष्टवानसि भवाननुकम्पमानः
सूत्रानुबद्धशकुनिक्रमतः स्वयं माम् ।"

इत्यनेन सूचितः, इति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्तेन बहुना विस्तरेण। अवशिष्टं चाचार्यचरितं महाचार्यकृतवैभवप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम्। प्रकृतं तु प्रत्यवमृशामः—

सोयमाचार्यः ऋषिः कविराचार्य इति त्रेधापि व्यवस्थितेषु

कक्ष्याविभागेषु परिगणनीयः परिगणितश्च । तत्रायमलौकिकार्थदर्शित्वादृषिप्रथामर्हति । अपि चायं स्वयंगृहीतपुरुषकारेण भगवता श्रीहयग्रीवेण शिष्येणेव संनिधावुपविश्य पादुकासहस्रं लिखता महिम्नः परां कोटिमारोपितः इत्ययमपि वृत्तान्तो महर्षीणामप्यसुलभमस्यार्षं विभवमनक्षरमाचष्टे । वेदव्यासस्यापि हि महाभारतं लेखयितुकामस्य प्रयत्नप्रार्थितो विघ्नराज एव कथंचिल्लेखकतामङ्गीचकार ॥

अपि चाचार्यस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रताबिरुदमसहमानैरन्यैः कैश्चिदसूयादूषितात्माभिः प्रयत्नसंधुक्षितः कश्चिन्महाजाङ्गलिकः आचार्याभ्यर्णमुपगम्य 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्र स्वामिन्, मयि काचिदियमपूर्वा विद्या चिराय विलसति । यया कातरजनैश्चक्षुरुन्मील्यापि द्रष्टुमशक्या अष्टावपि नागेन्द्रा रज्जुपाशा इव यथाभिमतं प्रसार्यन्ते संह्रियन्ते च । एतामपि विद्यामधिरुह्यैवाचार्यः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो भवितुमर्हति ' इति स्वविद्यादर्पं दर्शयन्नुवाच । आचार्येण च 'भो जाङ्गलिकवर, दर्शय तावदसाधरणामात्मविद्याम् , अहमपि तावकैरेव फणाधरेन्द्रैर्विहर्तुमिच्छामि' इत्येवमुक्तः पेटिकामुद्घाट्य मन्त्रप्रभावयन्त्रितस्वैरानेकैकशो महा-

नागान् मोक्तुमुपचक्रमे । आचार्यस्तु कठिनीखण्डमादाय भूतले सप्त रेखा विलिलेख । तासां च प्रथमामेव रेखामनतिलङ्घ्य मूर्छापरिम्लाना दावानलपरिप्लुष्टा इव लता निपेतुः केचिदुरगाः। जाङ्गलिकस्तु परिभवामर्षपुनरुक्तत्वरः पूर्वाधिकसत्त्वान् विससर्ज भुजङ्गमानपरान् । ते च द्वितीयां रेखां स्पृष्ट्वा मूर्छिता निपेतुः । एवमुपर्युपरि बलवत्तराः क्रमेण प्रेरिताः फणीन्द्राः केचिदपि सप्तमीमाचार्यरेखां नातिपेतुः । अथासौ केनाप्यपराजितं सर्वस्वभूतं कर्कोटकं नाम सर्वनागाग्रेसरं 'जितमिदानीं मया' इति गर्जन् प्रजिघाय । सोयमत्युग्रविषानलज्वालापरिप्लुष्टपरिसरः सृक्वणी परिलेलिहानः सप्तापि ता व्यतिक्रम्य रेखाः सरोषमाचार्यचरणाभ्यर्णमाजगाम । आचार्येण च तत्क्षणप्रणीतगरुडदण्डकेनाभिष्टुतः स भगवान् पत्ररथेश्वरो हिरण्मयपक्षतिप्रभाच्छटापिशङ्गीकृतगगनाभोगो दुर्लक्षेण दूरोत्खातशैलशिखरेण मण्डलभ्रमिजनितहेमरेखासहस्रवलयितदिङ्मण्डलेन वेगातिशयेन व्योमाग्रादधःकृतपतनो दुर्दान्तं तं काकोदरेन्द्रं वज्रकठोरत्रोटिकोटिवेधविसंष्ठुलमहाभोगं रभसादुत्क्षिप्य दिवमेवोत्पपात । तच्चाद्भुतं दृष्ट्वा दुरभिभवामाचार्यशक्तिमवगच्छन् विस्मयानुशयव्यामिश्रहृदयो गुरुचर-

णानां चरणावभिवन्द्य 'भगवन् सर्वनागपरिक्षयादशरणोस्मि कृतः। आजीवो हि मे सर्वथा प्रणष्टः। यथा वह्नेरविदितदाहशक्तिविभवो रूपमात्रविलोभितदृष्टिः ससंभ्रमनिपतनेनाभिभवितुमिच्छन् शलभः स्वयमेव भस्मसाद्भवति, एवमदृष्टभवत्प्रभावस्य ममायमात्मकृतोनर्थ आत्मानमेव दहति। अस्यैकनागस्यापि प्रत्यर्पणेन मां प्रत्युज्जीवयत्वाचार्यः' इति प्रशान्तदर्पज्वरः अतिभूमिगतप्रश्रयावनतशिराः शतशः कृतपादपतनो ययाचे। गरीयसां हि संरम्भः प्रणिपातापनोदनीयः। ततश्चानुकम्पामृदूकृतात्मा गुरुवरो गरुडपञ्चाशता स्तुतिरत्नेन भूयोपि गरुत्मन्तमभितुष्टाव। आचार्यपक्षपाती च वेगातिशयकृतपक्षपातः पतङ्गकुलनाथस्तमुरगराजं चञ्चुकोटिकुट्टनहततेजःसारं श्रीकृष्णचरणन्यासमृदितफणावलयस्य कालियस्यानुकुर्वाणं गुरोरग्रतश्चिक्षेप। तथा कृतप्रसादः सोयमाहितुण्डिको विनयादाचार्यमापृच्छय प्रतस्थे॥

एकदा च समुपस्थिते पितृदिवसे निमन्त्रितेषु च प्रथममङ्गीकृत्य तस्मिन्नेव मध्यंदिने संनिहिते श्राद्धकरणे मिथ्यानुपपत्तिवचनैः कृतप्रत्यादेशेषु ब्राह्मणेषु क्षणमात्रानुध्यानजनितप्रसादो हृदयादि-

वावतीर्य देवो हयग्रीवो मिथो विविक्ताकारैरपि तुल्यतेजःप्रभावैस्त्रिभिर्विग्रहैरुपस्थिता वरणमङ्गीकृत्य निजभजनेन महोफलेन श्राद्धफलं साक्षादेव पूरितवान्। सूर्यावलोकनच्छलेन बहिर्निर्गत्य चिरंतनाभ्यसूयाकलुषाशयानां श्राद्धनाशं संवृत्तं मत्वा धृतापवादप्रथनप्रत्याशानां महान्तमन्तःसादं प्रदिदेश ॥

अथापि कदाचित् सयूथ्य एव कश्चिल्लक्ष्मणाचार्यो नामाचार्यपुरुषपरिभाषाभावितोत्कर्षो दर्पज्वरातिरेकप्रमुषितविवेकसारः पुरुषस्कन्धार्पितदण्डां भ्रान्तशिष्यजनावर्जनप्रयोजनां मणिकनकालंकारदीप्रशोभां कांचिदान्दोलिकामधिरुह्य प्रतोलीं बभ्राम। शिष्यसंसादि श्रीभाष्यप्रवचनतत्परो व्याख्यानासनासीनो निगमान्तगुरुः प्रत्युत्थानपुरस्करणाद्यकरणजातामर्षैर्लक्ष्मणाचार्यशिष्यैः सरभसं पादयोः परिगृह्य गृहवितर्दिकान्तः परिकृष्य वीथीपांसुमध्ये व्यसृज्यत । तावता च परिभवेन निजमनसः संक्षोभं संभाव्यमानमाकलय्य

“ अहंते नाहं ते विरहणपदं देशिकगिरः

स्वदन्ते नः स्वान्ते सपदि गतसंदेहविषयाः।

अनायासा यासामहिपतिशया सा भगवती
सदाधारा धाराधरनिकरसाधारणरुचिः ॥ ”

इति श्लोकेनोदीरणपर्यवस्थापितेन यथापूर्वप्रसन्नेन चेतसा शेषमपि कालक्षेपं निरवर्तयन् । स तु दर्पान्धो लक्ष्मणाचार्यः पराजितमाचार्यं मन्यमानोतिचक्राम । अथासौ निजावसथं प्रविष्टश्च महदपचारध्वस्ततेजाः मेहव्रणाक्रान्ताशेषगात्रोतिप्रवृद्धपूतिगन्धदूषितपरिसरः शिष्यैरपि रोगसंक्रमभीतभीतैरनुपसर्पद्भिर्दूरोज्झितसेवोपचारः स्वापराधस्मरणानुशयप्रक्षीणपौरुषः स्वजनेष्यदत्तसंभाषो लज्जानमन्मुखस्तूष्णीमासांचक्रे । तदा तस्य पत्नी पत्युः प्राणशरीरपरित्राणव्यसनिनी सोपचारं ससान्त्वं च तस्य शरीरमनसोः सादहेतुं पृच्छन्ती तेन च कथंचिन्मन्दीकृतव्रीडेनाचार्यापराधं प्रति निवेदितार्था तत्क्षणमेव सोपचारमाचार्यचरणाभ्याशमुपसेदुषी भर्तृभिक्षां याचमाना श्रीपादतीर्थमग्रहीष्ट । तेन चोपयुक्तेन गलिताशेषदोषो लक्ष्मणाचार्यो न केवलमरोगः, अपि तर्हि पूर्वाभ्यधिकवयोवर्णच्छायाबन्धबन्धुरगात्रो महोत्साहमानसो नवीकृत इवासीत् ॥

तदिदमीदृशमन्यदपि चाश्चर्यचरितं गणनातीतमस्य महर्षिमहि-

मातिशयस्य परां काष्ठां पिशुनयति । महर्षयो हि प्रायेण परतेजसा परिभूते स्वतेजसि चिरगुप्तमध्यात्मतेजःसारमनिच्छयापि वमन्त्येव । पश्चाच्च तपःपरिक्षयेण प्रणष्टसर्वस्वा इव परितप्यन्ते। नैवमाचार्यः । क्षमासारमेव हि चरितमाचार्यस्य । तस्मादाचार्यवर्यस्य महर्षित्वमसाधारणं बहुमुखमवसीयते । तदेतद् ब्रह्माण्डपुराणान्तर्वर्तिनि ब्रह्मनारदसंवादे श्रीमदहीन्द्रपुरक्षेत्रमाहात्म्ये तृतीयाध्याये औषधाचलप्रभावं प्रस्तुत्य,

"कलौ युगे महानेक ऋषिर्घण्टांशको हरेः ।
तपः कुर्वन् गिरौ तस्मिन् सिद्धिं प्राप्तो भविष्यति ।
तयोरश्वत्थसंज्ञस्य निकटे तत्र पर्वते । "

इत्युक्तम् । अत्रैकशब्देन सर्वमहर्षिविलक्षणमतिशायितं महर्षित्वमस्य दर्शितम् । आचार्यसिद्धिप्राप्तिरेव च गिरेः प्रभावातिशयनिदर्शनमिति चात्र व्यक्तमुक्तं भवति । कवित्वमपि चास्य नवरसनिधानभूतं स्वायत्तरीतिवृत्तिशय्यापाकव्यतिषङ्गपरिपचेलिमरसानुगुणरचनाविशेषबन्धुरमस्खलितप्रतिभानिष्यन्दनिरर्गलोपनीतनवनवार्थमनोहरं प्रथयन्तः परःशताः प्रबन्धा आकल्पमाकल्पभूताश्चेतःसु सचेतसां प्रथन्ते । शास्त्रप्रबन्धप्रणयनेष्वपि

कवित्वसंवलितमेव पाण्डित्यं महतीं शोभामावहति । यथा रामकृष्णादिमहापुरुषचरितेषु शृङ्गारानुगतो वीररसो रत्याह्वयमुत्साहाभिधं च स्थायिनौ भावौ रसविदामाशयेषु सममेव समर्पयन् ब्रह्मानन्दसब्रह्मचारिणं रसास्वादमादधाति, तथा उत्तरोत्तरतर्कव्यतिकरभासुरं शब्दार्थरचनासौन्दर्यसंवलितं प्रबन्धरत्नजातं प्रदर्शयन् शास्त्रगुम्फोप्याचार्यस्याभिज्ञजनहृदयद्रवीकरणक्षममन्यादृशं चमत्कारमावहतीति तदीयग्रन्थपरिशीलनमेवानुभावयति ॥

अथाचार्यत्वमप्यस्य सर्वातिरिक्तविशेषमवगम्यते । तच्चेदानीं शीलयामः—

" आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते ॥ "

इति खलु निरुक्तमाचार्यत्वम् । "अप्यक्षरसाम्यमात्राणि निर्ब्रूयात्" इति यास्कवचनादाचिनोतीति व्युत्पत्तिग्रहणम् । तत्र शास्त्रार्थाचयनं नाम प्रमाणान्तरागोचरस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यार्थस्य शिष्यबुद्धिक्षेत्रेष्वावापः । तेन हि पाणिनिकात्यायनजैमिनिगौतमबादरायणादयः केचिदेव मुनिबृन्दारका आचार्यव्यपदेशेन व्यपदिश्यन्ते । तथायमपि न्यायविस्तराभिधानमशेषविद्यास्थानो-

पजीव्यमभ्यर्हिततमं विद्यास्थानं गौतमादिभिः पुरातनैः कृतेर-
त्राक्षेपमपि अनेकनवनवार्थयोजनया व्याघातपुनरुक्तवक्तव्यावच-
नावक्तव्यवचनादिदोषापोहेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणशारीरकशा-
स्त्राद्यनुरोधेन च संस्कृत्य प्रदर्शयन्नसंदिग्धमाचार्यपदमनुभवति ।
सत्स्वपि खल्वैन्द्रादिव्याकरणेषु वैदिकलौकिकनिखिलशब्दस्वरू-
पावमर्शेन समग्रलक्षणप्रस्थानस्थापनादेव हि पाणिनिराचार्यतां
प्राप्तः ; एवं दोषदुष्टं सदप्यसत्कल्पं दोषोद्धारेण समग्रीकृत्य
न्यायदर्शनं दर्शयन् श्रीमद्वेदान्ताचार्य एव न्यायाचार्यशब्दस्य
मुख्यभाजनं भवति । भगवानेव हि श्रीरङ्गराजो वेदान्ताचार्य-
पदार्पणेनास्मदाचार्यवर्यमन्वग्रहीत् । तदेवमस्य संप्रतिपन्नमाचा-
र्यत्वम् ॥

अथ श्रीभाष्यकारमतिक्रम्य कथमर्वाचीनस्य कविकथकसिं-
हगुरोर्वेदान्ताचार्यत्वमीश्वरेणार्पितमिति शङ्का यद्यपि समुन्मिषति,
तथाप्यत्रेदं तत्त्वमवगम्यते—श्रीभगवद्रामानुजमुनिरेवाविकला-
वयवस्यास्य शारीरकशरीरस्य प्रथमो द्रष्टेति तावदविप्रतिपन्नम् ।
स हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणशारीरकसूत्राणां परस्परसंवादं
भेदाभेदयोश्च श्रुतिप्रतिपन्नयोः श्रुत्यैव प्रदर्शितं विषयभेदेनाविरोधं

तत्तद्वाक्यस्वरसं न्यायोपपत्त्यादिकं च समग्रमवधाय दोषोपराग-विगमावदातं स्वेन सिद्धान्तेन वेदान्तपथमदर्शयत् । तदेतदभि-संधायैवानेन वेङ्कटनाथगुरुणा “प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराज-दृष्टाम्” इति, “आपादचूडमनपायिनि दर्शनेस्मिन्” इति, एवंप्रायमन्यदपि च तत्र तत्रोच्यते । तदेवं भगवद्रामानुजमुनि-वर्यः स्वोपज्ञं प्रवृत्तस्यास्य सिद्धान्तस्य पितैव हि भवति । पश्चात्तु प्रतिकथकैरुपर्युपरि संपतद्भिरापाद्यमानां वैयाकुलीमव-धूय निष्कम्पावस्थापने प्राप्तावसरे श्रीमतो घण्टावतारगुरोरवतारो लोकस्य शास्त्रस्य च भागधेयादुपलब्धः; अन्यथा हि विपन्न एव सिद्धान्तस्तत्वावबोधवन्ध्यो लोकश्च स्यात् । स्फुटीभूत श्चाय-मर्थो विद्यारण्यकृष्णमिश्रादिव्यतिकरवृत्तान्तैः । तस्माच्छ्रीभग-वद्रामानुजसिद्धान्तस्य कृतमतिमतिक्षेत्रेष्वावापः परिच्छिन्नप्रज्ञस्या-न्यस्य न सुकर इति जानता भगवता श्रीरङ्गनाथेन वेदान्ताचार्य-पदमस्यैवोपदीकृतम् । तदित्थं ‘सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते’ इति न्यायेन श्रीभगवद्रामानुजाद्धर्मिसिद्धिः, यत्र संस्काराधानाय श्रीमद्वेङ्कटनाथगुरोराविर्भावः इति न किंचिदवहीनम् । अपि चास्य वेदान्ताचार्य इति सामान्यशब्दानिर्देशेन भगवद्रामानुज-

सिद्धान्तस्यैव वेदान्तव्यपदेशार्हत्वं नेतरस्येति च भगवता श्रीरमणेनैव दर्शितम् ॥

अयमस्याचार्यवर्यस्यावतारः स्वतःसिद्धं च वेदान्ताचार्यत्वमुभयमपि ब्रह्माण्डपुराणे तीर्थखण्डे भृगुनारदसंवादे श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्ये स्पष्टमुच्यते । तत्र हि चक्रवर्तिनाम्ना चोलनृपेण आजन्मसिद्धभगवद्भक्तिपूतात्मना सह चिराय कृतसंलापो देवदेवः श्रीश्रीनिवासः कृष्णशर्मणो नाम भक्ताग्रेसरस्य ब्राह्मणस्य मृतभार्याप्रत्युज्जीवनेनानुग्रहप्रावीकृतस्य भावि वृत्तान्तं प्रस्तुवानः ,

"कृष्णशर्मातिसंतुष्टो विस्मितश्च महामुने ।
प्रणम्य स्तोत्रयामास देवदेवं रमापतिम् ॥
देवदेवो नृपं प्राह न चास्य सदृशो भुवि ।
विप्रस्य मयि भक्तस्य तथैव नियतात्मनः ॥
असौ जन्मान्तरे राजंस्त्वय्यनन्तार्थप्रवर्तकः ।
भविष्यति तदन्ते च मत्सायुज्यमवाप्स्यति ॥"

इत्यष्टाचत्वारिंशैकोनपञ्चाशपञ्चाशैः श्लोकैरमुमर्थं प्रदर्शयति । श्रीवेङ्कटेशाष्टोत्तरशतनामावल्यां च "कृष्णाख्यविप्रवेदान्तदेशिकत्वप्रदाय नमः" इति द्विनवतितमो नामपाठश्चात्र प्रमाणीभवति ।

तस्माद्वेदान्ताचार्यशब्दो जन्मद्वयासिद्धाभ्यां श्रीनिवासश्रीरङ्गनाथदिव्यानुग्रहाभ्यामेव घण्टावतारगुरोः प्राप्त इति नैकप्रमाणप्रतिपन्नोयमर्थः ; यतो नात्र कल्पितत्वशङ्काङ्कुरावकाशः । यदपि 'आचारे स्थापयत्यपि' इति द्वितीयमाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते, तस्यापि मुख्यार्थः श्रीमत्यस्मिन्नाचार्ये समग्र एव विलसति । अनेन हि श्रीपाञ्चरात्ररक्षासच्चरित्ररक्षादिकं प्रणीतवता तप्तचक्राङ्कनादयः पञ्च संस्कारा भगवदाराधनभोज्याभोज्यनियमादयश्चाचाराः श्रुतिस्मृतीतिहासवैखानसपाञ्चरात्राद्यविरोधेन सुव्यक्तमुपदर्शिताः । द्वात्रिंशता च रहस्यसंज्ञितैः संप्रदायनिबन्धनग्रन्थैराबालादा च प्रबुद्धाद्यथाधिकारं प्राप्यप्राप्तृस्वरूपप्राप्त्युपायप्राप्तिफलप्राप्तिप्रतिबन्धकरूपमर्थपञ्चकं चिदचिदीश्वरात्मकं च तत्त्वत्रयमसंदिग्धमव्यतिकीर्णं च सुष्ठु प्रतिपादितम् । मोक्षधर्मस्य च वर्णाश्रमधर्मैरसंकरो वर्णाश्रमधर्माणां च व्यवस्थितत्वं मोक्षधर्मस्य सर्ववर्णसाधारण्यं च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणभगवच्छास्त्रादिप्रमाणकलापसंवादेन पर्यवस्थापितानि । अधीतवेदस्यैव हि ब्रह्मविद्यायामधिकारं शास्त्राण्यनुशासति । न चानुपनीतस्याध्ययनमधिकृतं भवति । नाप्यत्रैवर्णिकस्य विहितमुपनयनम् । तदेवं

तुर्यस्य वर्णस्यावर्णानां च दूरापोढ एव ब्रह्मविद्यानुग्रहः । सन्ति तु बहवः सत्त्वोत्तरा वीतरागा मुमुक्षवश्चात्रैवर्णिकेष्वपि । त्रैवर्णिका अपि हि सन्तः कति कति रजस्तमःप्रचयपरिमुषितसत्त्वोन्मेषा विपर्ययगृहीतशरीरात्माभिमानग्रस्तसमस्तविवेकाः कामकामाः परिभ्रमन्ति । एवं मुमुक्षुत्वतदभावौ व्यवधूय शरीरग्रहमात्रमनुविधाय च ब्रह्मविद्याधिकारं स्वच्छन्दमेव विदधच्छास्त्रं कथं लोकहिताय कल्पतामिति चिन्तयतां समपक्षपातचेतसां बहूनामनास्थैव शास्त्रार्थे समजनि ; यद्वशात् बाह्यागमाः शतशो निरङ्कुशाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानिरासच्छलेन मनस्विनामपि मनांसि क्षोभयितुमलमभवन् ॥

अत्र चान्तरे भगवान् श्रियः पतिः चिराय बाह्यैरबाह्यैश्च नास्तिवादेन मायावादादिना च नास्तिकतामेवान्ततः पर्यवसाययद्भिः कैश्चिदाचार्यैः श्रुतिस्मृत्यादिविहितान् संस्कारानाचारांश्चार्थतः परित्याजितमनेकजननान्तरपरिणतादभागधेयात् सर्वकामदुघाया भगवद्भक्तेरभाजनीकृतं जनमिमं कृतार्थयितुमव्याजकरुणावशंवदमानसः स्वान्येव पञ्चधापि स्थितान्यायुधानि विपक्षक्षपणत्वरातिशयेन संगमय्य श्रीभगवद्रामानुज-

यतिराजवपुषा भुवमवतारयामास । स चैष भगवान् यतिराजो भगवदभिमतं श्रुतिस्मृत्यादिसंप्रतिपन्नं च स्वं सिद्धान्तं लोकानुग्रहाय विश्वतः प्रचयं गमयिष्यन् उदात्ताभिजनविद्यावृत्तवैभवांश्चतुःसप्ततिमाचार्यपुरुषान् सिंहासनाभिख्याप्रदिष्टगौरवाणि चतुःसप्ततिव्याख्यानासनान्यध्यारोप्य पृथक् पृथक् तान् शशास । यथा— ' अयि भोः, युष्माभिरनूचानशिष्टजनसंप्रदायपरिप्राप्तां सदाचारपद्धतिं मात्रयाप्यनतिपतद्भिः रमारमणचरणकमलैकान्तविश्रान्ताशेषभावैः शश्वत् सदाचार्यसेवया सत्सङ्गेन च विमलीकृततत्त्वज्ञानपूतात्मभिः श्रीमद्वकुलभूषणादिसत्त्वोत्तरशमधनवरावतारकृतप्रकाशां दक्षिणामेव दिशं प्रथमतः परिगृह्य तत्र तेषामेव मुनिवराणामाजन्मसिद्धतपसामनुजिघृक्षया दर्शितनानारूपदिव्यमङ्गलमूर्तेर्भगवतोभिव्यक्तिक्षेत्रेषु श्रीरङ्गादिष्वष्टोत्तरशतसंख्यापरिसंख्यातेष्वात्मशुद्धये कृतावसथपरिग्रहैर्जनमनसामावर्जनाय सिंहासनाधिपत्यसदृशीं गजतुरगपदातिच्छत्रचामरादिपरिजनपरिच्छदप्रदर्शितविभावातिशयां शिखासितोर्ध्वपुण्ड्रविमलाम्बराच्छादनतुलसीनलिनाक्षमालामकरकुण्डलादिविलक्षणपरिकर्मपरिकर्मितां श्रीमच्छ्रीवैष्णवसिद्धान्तविजयवैजयन्तीं श्रीमद्विष्वक्सेनोपदर्शि-

तवर्त्मानुवर्तिनीं कामपि सेनापतित्वसधर्मिणीमाचार्यपुरुषलक्ष्मी-मङ्गीकृत्य ग्रामं ग्राममुपसद्य तत्र तत्र विभवोपनीतार्हणमहाजना-भ्युद्गतैरुपकार्याः प्रविश्य महार्होपहारकृतोपचाराणि वरासनान्य-ध्यास्य तांस्तांश्च ग्रामीणान् नागरान् वा यथाप्रधानमासनदा-नकुशलानुयोगादिभिः सत्कारैः सत्कृत्य विरोधव्याघाताक्लिष्टादि-दोषाणां परमतदुष्टानामभिव्यञ्जनेन स्वसिद्धान्ते तथाविधदो-षास्पर्शप्रदर्शनेन च गुणोत्कर्षवशीकृतसभिकजनां सूनृतां वाचं विसृजद्भिः प्रथमं तावदात्मा विस्रम्भपात्रतामारोप्यताम् । अथ जना अस्मदीये परमैकान्तिसिद्धान्ते धृतप्रणयाः सक्तमनसश्च क्रियन्ताम् । तदनु पञ्चभिः श्रीवैष्णवसंस्कारैः संस्कृतास्ते भागवतकाष्ठां क्रमादानीयन्ताम् । एवमैकान्तिकीं भगवच्चरणा-नुरागितामवलम्ब्य प्रवर्तमाना भागवतपद्धतिरसौ जननमात्र-निबन्धनां वर्णाश्रमादिप्रतिनियतिं न प्रतीक्षते । पञ्चैते श्रीवै-ष्णवसंस्काराः स्वानुबन्धेन सर्वान् वर्णान् परिपुनीयुः ; येन मुमुक्षामात्रं मोक्षोपायाधिकाराय संपद्येत ’ इति ॥

अथ तथा विधातुं परिकल्पितमहासंरम्भेषु तेषु चतुःसप्ततौ सिंहासनाधिपतिषु वर्णत्रयव्यतिक्रान्ता अपि बहवः कृतसंस्काराः

सत्त्वोत्तराः सुसंप्रदायपरिप्राप्तविशुद्धाचारजनितेन भागवतश्रीवि-शेषेण स्वस्य परस्य च जनस्य सविशेषसंभावनीया विवेकवि-मलात्मानश्चाभ्युदिताः ॥

एवं सर्वप्रकारैरभ्युच्छ्रयैरभ्युच्छ्रितानामपि तेषामतिक्रामता कालेन निजायां सन्ततौ वर्णभेदनिबन्धनं न्यूनातिरेकं परि-शिष्यमाणमेव पश्यतां मनांसि नातीव प्रसेदुः । ततश्च वर्णावर-त्वपिशुनान् कर्माचाराननिच्छतो ब्राह्मणोचितानेव शिक्षितुमनुष्ठातुं च कृतोत्सवान् शिष्यानर्थग्रहणलोभादनुरुन्धानाः केचिदाचार्याः वर्णव्यवस्थामेव भक्तिविभवव्यपनेयामुदाहृत्य संगृह्णन्तो धर्मवि-प्लवाय प्रवृत्ताः । ते हि

"न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने ॥"

इत्येवंप्रायमर्थवादं प्रमाणीकृत्य बलवत्तरविंशतिप्रतिपन्नं सदाचारपथं दूरतो व्यपवर्जयितुमारब्धाः । तस्मिन्नेव च काले श्रीमान् शेषाचलनाथः श्रीमद्वेङ्कटनाथदेशिकरूपेण निजां घण्टा-मवतारयामास ।

“ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ”

इति हि स्वयमुच्यते भगवता । सोयमाचार्यः शास्त्रसिद्धप्रमाणबलाबलपरीक्षालब्धवर्णो लोकशास्त्रविद्विष्टमेतादृशमुपदेशं परिमृज्य ‘न हि केवलेनार्थवादप्रामाण्येन श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारसंप्रदायनिष्कम्पव्यवस्थापितानां वर्णाश्रमाचाराणां धर्माणां वा कथंचिदपि विपर्यासो भवितुमर्हति । अपि च, ‘न शूद्रा भगवद्भक्ताः’ इत्यादिवचनं भगवद्भक्तिलब्धातिशयं शूद्रत्वं भगवद्भक्तिविधुराद्विप्रत्वादपि प्रकृष्यते; न हि विगुणया जात्यैव केवलं यः कश्चिदपि पुरुषार्थः सिध्यति । विदुरादयः खलु श्रीमद्वासुदेवपदकमलासङ्गपूतचेतसः सर्वसंभावनीयामैकान्त्यलक्ष्मीं परिजगृहुः। श्रीमच्छठमथनमुखाश्च शमधनप्रकाण्डा भगवन्मया भगवत एव प्रासादेषु भगवतैव समं तुल्यरूपामभ्यर्हणामनुभवन्ति । द्विप्रकारं हि जगति ब्राह्मण्यं परिदृश्यते--- बाह्यम्, आभ्यन्तरं च । तत्र वेदाधिकारवैदिकार्थानुष्ठानादिफलं यदेतच्छरीरोपक्रमं बाह्यं तद्वर्णव्यवस्थाव्यवस्थितं न वर्णान्तरजन्मनां सुलभम्। आभ्यन्तरं तु ज्ञानभक्तिवैराग्यादिपरिपूतसत्त्वगुणा-

भ्युदयनिबन्धनमनोमात्राश्रयम्। कर्मवैचित्र्यादलब्धविप्रजन्मनोऽपि कस्यचित् सुकृतविशेषोपलब्धसदाचार्यचरणाश्रयादिना समुन्मिषितसत्त्वचन्द्रालोकपरिभूतरजस्तमसः स्वतः खलु प्रसीदति स्वान्तम्। तदेव चाप्रतिहतं साधनं निःश्रेयसस्य। अन्तरेण चेदं जातिमात्रब्राह्मण्यं किं करिष्यति?। आकरोद्धृतस्यापि सुवर्णस्याकृतसंस्कारस्य कथं विशेषग्रहः पृथिवीपांसुपतितस्य' इत्यादिकं शास्त्रार्थं परितः समालोच्य भागवतकाष्ठां वर्णभेदात् पृथक्कृत्य स्वकर्मत्यागपरधर्मपरिग्रहादिरूपान्निरयहेतोर्वैशसाल्लोकं विनिवार्य प्रशस्तकुलजन्मनां कुलावराणां च मुक्तिप्राप्तिहेतुं न्यासाख्यमकृच्छ्रसाध्यमपक्षपातिनं सर्वसाधारणं सर्वश्रुतीतिहासपुराणभगवच्छास्त्रादिसिद्धं रामकृष्णाद्यवतारावतीर्णेन स्वयमेव च भगवता फलाविनाभाविनमनुष्ठितमुपायं शिष्यबुद्धिक्षेत्रे वपन् कृतार्थयामास सममेव मोक्षकाङ्क्षिणमशेषं जनम्॥

तदेवंप्रायैरुपदेशनिर्णयैरनुष्ठानप्रदर्शनैश्च "आचारे स्थापयत्यपि" इत्युक्तं द्वितीयमपि प्रवृत्तिनिमित्तं पुष्कलीकृतमनेन श्रीमता गुरुवरेण। स्वयमाचरणं चात्मचरितेनैव स्फुटीभवति। स एष महर्षिर्महाकविर्महांश्चाचार्यवर्य इति त्रिष्वपि प्रथममुपन्य-

स्तेषु कक्ष्याविभागेषु परां कोटिमासीदति । किंच निरुपपदो देशिकशब्दः श्रीमति श्रुतिमौलिगुरौ विबुधवरैः प्रयुज्यते । प्रयुज्यमानश्चाविलम्बितममुमेव गुरुं प्रत्याययति । सोयमसाधारणमुत्कर्षविशेषं सूचयति । तस्य हि शब्दस्यैषा निरुक्तिः; यत्तावत्,

"देवानुग्रहधारित्वाच्छिष्यानुग्रहकारणात् ।
करुणामयरूपत्वादुच्यते देशिको बुधैः ॥" इति,

'देशिको मूलमन्त्रेण' इति च श्रीपाञ्चरात्रम् । तदेवं सर्वप्रकारप्रकर्षशालिनः श्रीमतो घण्टावतारगुरोः कृतिरियं न्यायपरिशुद्धिः न्यायविस्तरस्यैव विद्यास्थानस्य तदनुयायिनश्च प्राज्ञलोकस्य काचिद्भागधेयपरिणतिरिति परिशीलितग्रन्थानामुपन्यासादृतेपि प्रतिपत्तिसुलभम् । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रगुरुप्रणीतेषु निबन्धेषु क्वचिदपि भ्रमप्रमादविप्रलम्भाशक्तयो मात्रयापि न संभाव्यन्ते ; येन सर्वातिरिक्तमप्रकम्प्यमेतेषां प्रामाण्यम् । सा चैषा न्यायपरिशुद्धिर्गौतमादिविहितरेखामात्रगृहीतरूपस्य सर्वोपजीव्यस्य न्यायविस्तरस्य विद्यास्थानस्य समस्तदोषरजःपरिमार्जनदर्शिताभिनवरूपा प्रत्यङ्गसंस्कारोपपादनप्रगुणीकृतसौभाग्या च

काचिदाचार्यविरचिता मूर्तिरिवाभाति । पूर्वं हि दिङ्नागप्रभृतयः सुगतमताचार्याः स्वबुद्धिपरिकल्पितैर्दूषणैर्गौतमीयं न्यायदर्शनं विक्षोभयामासुः । यदपोहेन गौतमदर्शनस्य संस्कारान्तरमाधातुं स्वस्य न्यायवार्तिकप्रणयनमुद्योतकारेण ग्रन्थारम्भे प्रदर्शितम् । तस्यापि न्यायवार्तिकस्य तदर्वाचीनैः कृतं कलङ्कं परिमार्ष्टुं तात्पर्यटीकां नाम न्यायवार्तिकव्याख्यां वाचस्पतिमिश्रः प्रणिनाय। तदुपर्यपि शास्त्रपद्धतिं निष्कण्टकीकरिष्यन्नुदयनाचार्यस्तात्पर्यटीकाया अपि टीकान्तरं तात्पर्यपरिशुद्धिं नाम कामपि विवृतिं व्यवृणोत् । तेषामपि परिश्रमकृतावधानानां न्यायाचार्याणामालोकपथमप्राप्तान्येव बहूनि न्यूनानि शास्त्रस्य पर्यशिष्यन्त । पूर्वाचार्यैरपि शारीरकमीमांसाशरीरसंस्कारतत्परैः श्रीभगवद्यामुनभट्टपराशरादिभिरङ्गभूतां न्यायशास्त्रप्रवृत्तिं समग्रोपयोगामाधातुकामैरपि संस्कारभित्तौ चिरलग्नया प्राचीनन्यायशास्त्रवासनया क्वचित्क्वचिदुपरक्तबुद्धिभिर्नात्यन्ताय वैमल्यमनीयत मार्गः, इति निःशेषसंस्कारणार्था न्यायपरिशुद्धिग्रन्थप्रणयनप्रवृत्तिराचार्याणां न केवलं न्यायविस्तरस्य, अपि तर्हि शारीरकादेरपि शास्त्रस्य कथकानां कथाव्यतिकरस्य च कंचिदन्यादृशमुपकारमावहति,

इति तस्य प्रथमं प्रकाशनमिदानीमुपक्रान्तम् । शताधिकेषु प्रवृत्तेष्वाचार्यनिबन्धेषु न क्वचिदपि पुनरुक्तं कृतकरत्वं व्याघातः पूर्वाचार्याभ्युपगमातिक्रम इत्यादयो दोषाः सूक्ष्मतरयापि दृष्ट्या मृग्यमाणाः शक्यमुपलब्धुम् । सर्वे च ग्रन्था असंदिग्धप्रमेयप्रदर्शकतया व्याख्याननिरपेक्षमेव कृतबुद्धीनां बुद्धिषु प्रतिफलन्ति । अर्थानां नवनवानामुपन्यासेन केषांचित् परिश्रमाक्षमपेशलमतीनां दुरूहतया प्रतिसंधानमपि आचार्यकृतिष्वेव पुनःपुनः परिशीलनाभिः सुखेनापनीयेत, इतीममनुभवसिद्धं प्रकारमनुसृत्य यावदुपलम्भं कात्स्न्येनाचार्यकृतिप्रचयकरणार्थेयं प्रवृत्तिः, इति ॥

आचार्याणां कालदेशनिर्णयश्च तच्छिष्यप्रशिष्यपरम्परायातः सुगम एव । तथा हि—शालीवाहनशकाब्देषु नवत्युत्तरशताधिकसहस्रगणितेष्वतीतेषु एकनवत्युत्तरशताधिकसहस्रतमे विभवसंवत्सरे कन्यामासि श्रवणनक्षत्रे आचार्याणामाविर्भावः । द्विनवत्युत्तरद्विशताधिकसहस्रगणितेषु चातिक्रान्तेषु शालीवाहनशकाब्देषु त्रिणवत्युत्तरद्विशताधिकसहस्रतमे सौम्यनामनि वत्सरे वृश्चिकमासस्य सप्तदशे दिने कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां

रात्रौ देहत्यागः इति च स्पष्टनिर्णीतमिदम् । आचार्याणां चरमश्लोकश्चात्र प्रमाणम् ; यथा—

“ अब्दे सौम्ये च वारे गतवति तरणौ वृश्चिकं कृत्तिकर्क्षे
राकायां वेङ्कटेशो यतिनृपतिमतं सर्वतः स्थापयित्वा ।
वेदान्ताचार्यनामा विरचितविविधानेकदिव्यप्रबन्धः
श्रीशैलाधीशवण्टाकृतिवपुरभवद्देशिकेन्द्रो दयालुः ॥ ”

इति हि निर्णीतम्। क्रैस्तववर्षे(१२७०)सप्तत्युत्तरद्विशताधिकसहस्रतमे आचार्याविर्भावः। (१३७२) द्वासप्तत्युत्तरत्रिशताधिकसहस्रतमे देहत्यागः इत्यपि सुगमम् । काञ्च्यां तूप्पुल् इति प्रसिद्धं दीपप्रकाशाभिधानस्यार्चारूपस्य भगवतः प्रासादान्तिकमेव च स्थानमाविर्भावतिरोभावयोः इति च देशनिर्णयः ॥

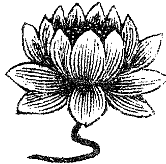
तमेतं सर्वभूतेष्वविशेषप्रसरत्कारुण्यकल्लोलकलापं तत्त्वकथनैकतत्परमप्रतिद्वन्द्वमाचार्यवर्यम्, अनेन प्रदर्शितघण्टापथमसकृत्परिमार्जननिरस्तपांसुप्रसङ्गं श्रीभगवद्रामानुजसिद्धान्तं चावलम्ब्य कृत्स्न एव लोकोयं समग्रस्य श्रेयसो भवतु भाजनमिति चिरन्तनीमस्मत्प्रार्थनामत्र निवेदयामः । ये तावदत्राचार्यपुरुषाः, ये च तदनुयायिनः शिष्याः श्रीवैष्णवव्यञ्जनव्यञ्जितप्रशस्तयस्ते सर्वेपि श्रीमद्रामानुजयोगिवर्याणामेतेषां च देशिकेन्द्राणामाशयानुरोधेन स्व

मतस्थान् विमतस्थानपि वा सर्वानेव प्रज्ञावृद्धान् विधूताभिनिवेश-पक्षपातादिदोषैरुपन्यासैः सरसैरावर्जितानेतत्सिद्धान्तप्रवेशप्रणीतोत्कर्षान् स्वपक्षे निक्षिप्य तैः सहाभ्यवहारोपयमादिसंव्यवहारानव्यतिरेकेण व्यवहरन्त ऐहलौकिकं पारलौकिकं च श्रेयः सर्वसुलभं विधाय निरसूयाः प्रमोदन्तामिति च बद्धाञ्जलिः प्रार्थये ॥

श्रीमानाम्नायचूडागुरुरनघगुणो जाह्नवीवीचिमाला-
लीलामालम्बमानैर्बहुतरविषयापूरणैरस्तशोषैः ।
वाचामाचान्तदृप्यत्प्रतिकथकघटादर्पसारैः प्रसारै-
र्धिन्वन् लोकं समस्तं जयति जनिमतां श्रेयसे देशिकेन्द्रः ॥

इति विज्ञप्तिरियं

शतावधानम् श्रीनिवासाचार्यस्य ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते हयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ न्यायपरिशुद्धिः ॥

॥ प्रत्यक्षाध्यायः ॥

पत्युः संयमिनां प्रणम्य चरणौ तत्पादकोटीरयोः

संबन्धेन समिध्यमानविभवान् धन्यांस्तथान्यान् गुरून् ।

शुद्धं संश्रितबादरायणतनोर्नारायणस्योक्तिभिः

श्रीमान् वेङ्कटनायकः स्थितिपदं निर्माति नीतेः शुभम् ॥

विद्यास्थानेषु धर्म्येषु गण्यते न्यायविस्तरः ।

स च विप्लावितस्तैस्तैस्ततोऽत्र परिशोध्यते ॥

॥ गौतमसूत्रबहिष्कारपक्षः ॥

यद्यपि कथंचिदाक्षपादं सत्पक्षे निक्षेप्तुं शक्यम्; न च कणभक्षपक्षनिक्षेपवत् क्लेशः; नापि तत्कर्ता गौतमस्तामसेषु परिपठ्यते; नापि च विप्रलम्भकत्वख्यातिः; तथापि ब्रह्मसूत्रकारादिबहिष्कृतत्वान्नातीव वयमाद्रियामहे । न खल्वार्षत्वादिभिस्तदादरः, अतिप्रसङ्गात् ।

प्राज्ञानां प्रथमेनैव गुरुणा हि स्वयं पुरा ।
लोकायतमतं प्रोक्तं लोकविप्लवकारणम् ॥

अथवा पितामह एवात्र प्रमाणम्, य इन्द्रविरोचनयोश्चार्वाकमतमुपदिष्टवान् । तथा गौतमोऽपि संभाव्यते । अथापि

"काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः ।
त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥"

इति स्मृतेः,

"बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणः ।
नैत इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव ॥
समासेन तु तद्व्यासः पुरुषैकात्म्यमुक्तवान् ।"

इति महाभारतोक्तेश्च युक्तं तत्तद्बहिष्कारः । इह तु न तथेति चेन्न, तुल्यन्यायतया वचनस्योपलक्षणार्थत्वात् । न खलु तद्वा तादृग्वेति कश्चिद्विशेषः । यद्यपि काशकुशावलम्बनन्यायेन पक्षान्तरादाधिक्यमस्य पक्षस्य, अथापि न तद्वेदान्तसंनिधौ ; न खलु मशकाद्बलिष्ठोऽपि मातङ्गः कण्ठीरवमुपरुणद्धि ॥

"यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां
　　शमाय शास्त्रं जगतो जगाद ।
कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः
　　करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥"

इति वाक्यमक्षपादपक्षपातेनोक्तमित्यनास्थेयम् ॥

उक्तं च पूर्वाचार्यैः—

"काणादमाक्षपादं वा कापिलं तन्त्रमेव वा ।
　　तन्त्राण्येतानि सर्वाणि न तन्त्राण्यात्मनिर्णये ॥" इति ॥

अत एव हि "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः" इति सूत्रे भाषितम्—"एतेन—वेदापरिगृहीतसांख्यपक्षक्षपणेन, शिष्टाश्च वेदापरिगृहीताः कणभक्षाक्षपादक्षप-

ाकभिक्षुपक्षाः क्षपिता वेदितव्याः” इति । न च सूत्रनिबद्धं र्वं विद्यास्थानमिति नियमो दृष्टः; न चैक एवैकस्य विद्यास्था- स्य सूत्रकृदित्यपि वा ऋषिरित्येव वा राजाज्ञा, अन्यैरपि च त्करणदर्शनात् ॥

प्रमाणशब्दस्य भावे करणे च व्युत्पत्तिः। १

एवं च प्रमैव प्रमाणमित्येके । २

प्रमाकरणमेवेत्यपरे । ३

तयोरन्यतरदित्यन्ये । ४

यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमाणम् । ५

यदज्ञानात् संसारो यज्ज्ञानात् तन्निवृत्तिस्तत् प्रमेयं मुमुक्षुभिः प्रकर्षेण मेयत्वात् । ६

तद्द्विविधं द्रव्याद्रव्यभेदात् । ७

सामान्यतो वा प्रमाविषयः प्रमेयम् । ८

आगन्तुकधर्माश्रयो द्रव्यम् । ९

अतथाभूतमद्रव्यम् । १०

द्रव्यं द्वेधा जडमजडमिति । ११

१. अत्र च.

जडं च द्वेधा प्रकृतिः काल इति । १२

अजडं च तथा प्रत्यक् परागिति । १३

प्रत्यगपि द्विविधं जीव ईश्वर इति । १४

परागपि तथा धर्मभूतज्ञानं नित्यविभूतिश्चेति । १५

अथवा द्रव्यं द्विविधमात्मानात्मभेदात् । १६

त्रेधा वा भोक्तृभोग्यनियन्तृश्रुत्यनुसारात् । १७

षोढा वा त्रिगुणकालजीवेश्वरशुद्धसत्त्वमतिभेदात् । १८

अस्वयंप्रकाशं जडम् । १९

स्वयंप्रकाशमजडम् । २०

मिश्रसत्त्वाश्रयः प्रकृतिः । २१

कालः क्षणलवादिव्यवहारहेतुः । २२

स्वस्मै भासमानं प्रत्यक् । २३

परस्मै भासमानं पराक् । २४

परतन्त्रचेतनो जीवः । २५

स्वतन्त्र ईश्वरः । २६

अर्थप्रकाशो बुद्धिः । २७

प्रकृतिव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्वाश्रयो नित्यविभूतिः । २८

अद्रव्यमनेकधा सत्त्वशब्दादिवैचित्र्यात् । २९

एकं वेतरविशिष्टं प्राधान्यतः प्रमेयं परं ब्रह्म । ३०

इतरेषां स्वनिष्ठब्रह्मैकनिष्ठत्वात् । ३१

तस्यैव च तथात्वेन मुमुक्षुभिः प्रकर्षेण मेयत्वश्रुतेः। ३२

अव्यवस्थितव्यवहारकारणं ज्ञानं संशयः । ३३

अयथाव्यवहारकारणं ज्ञानं विपर्ययः । ३४

संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः । ३५

तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभवः । ३६

पुरुषप्रवृत्त्युद्देश्यं प्रयोजनम् । ३७

व्याप्त्यधिगमस्थानं दृष्टान्तः । ३८

प्रामाणिकत्वाभिमतैः परिगृहीतोऽर्थः सिद्धान्तः । ३९

परार्थप्रमाणप्रयोगवाक्यावान्तरवाक्यान्यवयवाः । ४०

व्याप्याङ्गीकारेण व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । ४१

तर्कानुगृहीतप्रमाणपूर्वकतत्त्वावधारणं निर्णयः । ४२

वीतरागकथा वादः । ४३

पक्षद्वयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । ४४

प्रतिपक्षस्थापनहीना तु सा वितण्डा । ४५

हेत्वङ्गैकदेशविकला हेत्वाभासाः । ४६

अविवक्षितशब्दार्थारोपेण दूषणं छलम् । ४७

स्वव्यापिदूषणं जातिः । ४८

कथकाशक्तिलिङ्गं निग्रहस्थानम् । ४९

इत्येतादृशानि वाक्यानि किं न सूत्राणि स्युः ?

तदिह संक्षिप्तं लक्षणादिवाक्यं सूत्रम् ; तदुदाहरणादिवाक्यं तु भाष्यादिकमिति विभाव्य संतोष्टव्यम् । न च पूर्वप्राबल्यव्यवस्था , तत्पूर्वसंभवात् वार्तिकस्य चानवतारप्रसङ्गात् व्याकरणादिष्वन्यथाकरणस्वीकाराच्च । न च जैमिनेः प्रमाणलक्षणादिष्वौदासीन्यमात्रेण गौतमोक्तेषु काश्यपोक्तेषु वा निःशेषानुमतिसिद्धिरिति मन्तव्यम् , अन्यपरतया लोकप्रसिद्धोपजीवनात्, परकल्पिततटाकोपजीवनवत् । कर्मकाण्डवृत्तिकारादयोऽपि हि लोकसिद्धां प्रमाणादिव्यवस्थां यथायथमन्यथा संजगृहुः । अतो यावदिह युक्तियुक्तं तावदुपजीव्यते ; न खलु तटाकस्थः पङ्कोऽप्यपङ्किलबुद्धिभिस्तदवगाहिभिरुपजीव्यते । अतः सिंहवनगुप्ति-

न्यायेन यथावस्थितन्यायानुगृहीतं वेदं वेदानुमतं च न्यायमनुसरामः, न पुनर्न्यायमात्रम् ॥

यत्तु "ज्ञातसंबन्धस्य" इत्यादिग्रन्थमुपादायानन्तरमुक्तं श्रीविष्णुचित्तैः—"व्याप्तिधीगर्भानुभवोऽनुमानमित्यर्थः । न्यायशास्त्रे तु तद्विशेषनिर्णयः" इति, तदपि तन्निरूपणाधिकृतवेद्यास्थानख्यापनपरम् । प्रमाणादिसूत्रमुपादाय व्याचक्षाणैस्तत्पक्षनिष्ठैरपि पूर्वैः क्वचित् सूत्राणि निराकृतानि । तन्न्यायस्य चास्मासु सर्पमारः, नापि दण्डनिवारणम् ॥

ततश्च,

यथालोकं यथावेदं लौकिके वैदिकेऽपि च ।
यो वक्ता[1] स परिग्राह्यः प्राक्तनोऽद्यतनोऽपि वा ॥
विवक्षितार्थवैशद्यं व्याकुलत्वमपूर्णता ।
उल्लोकतेत्यमी दोषा गुणकोटौ जडैः कृताः ॥
भगवन्नाथमुनिभिर्न्यायतत्त्वसमाह्वया ।
अवधीर्याक्षपादादि[2] न्यबन्धि न्यायपद्धतिः ॥

---

१. वेत्ता. २. पादादन्.

तदर्वाग्भिस्तथाचार्यैर्यथेष्टं मतमास्थितैः ।
प्रणिन्ये बहुधा तैस्तैः प्रमाणादिविचारणा ॥

तदयं भाष्यस्वरससिद्धो बहिष्कारपक्षः ॥

॥ गौतमसूत्रस्वीकारपक्षः ॥

अङ्गीकारकाङ्क्षिणामक्षपादीयमप्यस्मदुक्तैकान्ततया स्थास्यति; तथैव स्थापयिष्यामः। अतो वयमपि महतामयुक्तार्थतात्पर्यकल्पनेन नापराध्येम, न्यूनाधिकविरुद्धव्यपदेशादीनामलक्षणलक्षणोक्तीनां चाध्याहारान्यपर्याभ्यां तद्भक्तैरपि निर्वाहात् । तथास्मिन् यत्र स्फुटः श्रुतिस्मृतिशारीरकविरोधः, स उद्देशतो निरुह्यते ॥

यत्तावत्सूत्रितं प्रथमाध्याये — "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" इति; अत्र ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोपादानं नेन्द्रियान्तरप्रतिक्षेपार्थम्, मनसः पृथक्प्रमेयतया उद्देशात् अनन्तरमेव च "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इति लक्षणकरणात् अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन च तदिन्द्रियत्वपरीक्षणात् । अतश्चोक्तेन समानयोगक्षेमयुक्तिप्रमाणकः कर्मेन्द्रियवर्ग उपलक्ष-

ीयः, "प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः" इति सूत्रे वाचः ण्ठोक्तेः पाण्यादिचतुष्टयस्य शारीरव्यापारकरणतया सूच-ादिति ॥

शारीरके तु "सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च" इति पूर्वपक्ष-पक्षिप्यासाधयच्च हस्तादीनामपीन्द्रियत्वं भगवान् बादरायणः— हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" इति । "भूतेभ्यः" इति च ोपादानाभिप्रायम्, अहंकारोपात्तानामाप्यायकभूतविवक्षयापि दुपपत्तेः । तथा च वेदार्थसंग्रहे—"एवमाहंकारिकाणा-न्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं महाभारत उच्यते" इति । समाधानम् ष्यन्तरवाक्यस्यापि समानन्यायस्य निर्वाहार्थम् । परस्परविरुद्ध-ाणवाक्येषु तात्पर्यविशेषपरिकल्पनया परिहार एव हि पण्डित-ग्रम् । अनित्यमनोवादिभिरपि हि "अन्नमयं हि सोम्य मनः"— ते श्रुतिराप्यायनपरतयैव योज्या । तुल्यमिदमन्यत्रापीति ॥

यत्तु—"बाधनालक्षणं दुःखम्" "तदत्यन्तविमोक्षोऽ-र्गः" इति, तत्र दुःखात्यन्तनिवृत्तेरपवर्गत्वं सर्वाङ्गीकृतम् ।

१.—णीयः । प्र...सूत्रे वा तत्सिद्धिः,

न च तत्रानन्दः श्रौतः कण्ठोक्तया प्रतिषिध्यते । तदभिप्राये चानन्यथासिद्धं किमपि न लिङ्गं पश्यामः । अत एव हि भूषण-मते नित्यसुखसंवेदनसंबन्धसिद्धिरपवर्गे साधिता । एतेन "तस्मा-त्सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः" इति चतुर्थाध्यायवाक्यमपि निर्व्यूढम्, तत्राप्यानन्दनिषेधाभावात् ॥

यच्च शारीरकद्वितीयाध्यायविरुद्धमिह द्वितीयाध्याये अव-यविसमर्थनमिवाभाति, तदपि तदेकार्थे योजयितुं शक्यम् । तथा हि—"न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् । साध्यत्वाद-वयविनि संदेहः । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः । धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् । " इत्येतानि हि तत्सूत्राणि ; न तानि विरुध्यन्ते, सेनावनादिव्यावृत्तावयव्यारम्भ-कतया तदसमवायिकारणत्वाभिमतावस्थाविशेषापन्नः संघातविशेष एवावयविशब्देन निर्दिश्यत इत्यविरोधात् तावतैव उप-लम्भव्यवहारविशेषादेश्चरितार्थत्वात् । अतीन्द्रियाणुवचनमपि प्रदी-पावयवानामिवैन्द्रियिकाणामेवावस्थाविशेषेणातीन्द्रियत्वाभ्युपगमा-दविरुद्धम् । अव्यक्तमेव हि त्रिगुणद्रव्यमवस्थाविशेषाद्व्यक्तं

भवतीत्यागमिकाः। प्रत्येकमुपलम्भायोग्यानामपि संहतिविशेषरू-
पावस्थाभेदादैन्द्रियिकत्वतत्तारतम्यादिकं हिमानीचूर्णपुञ्जादिष्वना-
रब्धावयविषु लोकसिद्धम्। उपमानाख्यप्रमाणान्तरसमर्थनं
तु न्यायैकदेशिभिरेवोपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रतिक्षेपमात्रपरतया
निर्व्यूढम्॥

यच्च—"पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च संबन्धाभावः"
इति शब्दार्थसंबन्धाभावमुपक्षिप्य परिहरता "शब्दार्थव्यवस्थाना-
प्रतिषेधः"। "न सामयिकत्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययस्य" इत्यादिना
सामयिकत्वमुक्तम्; तदपि संप्रतिपन्नसामयिकत्वद्वारा अनुमाना-
विलक्षणसंबन्धविशेषख्यापनार्थमिति योज्यम्, अनादिनिधना-
च्छिन्नसंप्रदायवेदवर्तिनां पदानां मन्वादिवचनविरुद्धसांकेतिकत्वो-
त्पादनक्लृप्त्यसंभवात्। यच्च "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रा-
माण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति, एतदप्यनादिनिधनस्यैव वेदस्य
प्रतिकल्पमीश्वरेणाप्ततमेन यथापूर्वं प्रवर्तनमभिसंधायेति सुग-
मम्॥

वर्णानित्यत्ववर्णनं तु न श्रुत्यादिविरुद्धम्; प्रत्युतानुकूलमेव।

शारीरकदेवताधिकरणे वर्णानित्यत्वमभ्युपगम्यैव हि "अत एव च नित्यत्वम्" "समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च" इति वेदनित्यत्वं साधितम् ॥

यत्तु जैमिनीये शब्दाधिकरणे वर्णनित्यत्वसमर्थनं व्याचख्युः; स तु व्याख्यातॄणामेवापराधः, असांकेतिकवाचकाकारनित्यत्वपरत्वेनान्यपरत्वात्तस्याधिकरणस्य ॥

यच्च द्वितीयाध्यायान्ते " व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" इत्युक्तम्, तत्रापि न वैशेषिकाभ्युपगतजातिस्वीकारे लिङ्गं पश्यामः ; नह्यत्र द्रव्यगुणादिपदार्थपरिसंख्यानं क्रियते, " ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति प्रतिपादितपदवाच्यप्रदर्शनपरत्वात् । अनन्तरं च तिसृणामेवं[1] लक्षणमाह—"व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः" " आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या " " समानप्रसवात्मिका जातिः " इति। इह तु वस्तु[2]स्वरूपनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मस्वरूपनिरूपकधर्मविषयतया यथासंभवं योज्यम् । अतो न द्वितीयाध्यायेऽपि वेदा-

---

१. तिसृणामेवं- २. वस्तुनो निरू....

न्तविरोधः। तृतीये "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्" इत्यादिकं बाह्यान्तरिन्द्रियादिनिरूपणादिकं चात्यन्तोपयुक्तम्। न च मनोनित्यत्वादिकं तत्र सूत्रितम्; येन तदुत्पत्त्यादिश्रुतिकोपः॥

यच्चात्रोक्तम्—"गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं श्रुतिप्रामाण्याच्च" इति, एतदेव यथाश्रुतं सिद्धान्ततया स्वीकार्यम्। यदपि "गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः" "अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः" इति गुणव्यवस्थापनम्, तत्र तु तथैवाभ्युपगमेऽपि न वस्त्वन्तरविरोधः। तथाप्याकाशादिषु शब्दादेरेकद्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमेण पुराणेषु पाठात्, आकाशानुप्रवेशादन्यत्र शब्द इति निर्वाहे वाय्वाद्यनुप्रवेशादुत्तरोत्तरेषु स्पर्शादिरिति निर्वोढुं शक्यत्वात्, उपलम्भान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थापनस्यापि समत्वात्, गन्धादिसूत्रं पृथिव्यास्ते सन्त्येवेत्ययोगव्यवच्छेदेन निर्वाह्यम्। "आकाशस्योत्तरः" इत्यत्र तु तस्य स एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन। क्वचित् क्वचित् चैवं सूत्राणि क्लिष्टानि परैरपि निरुह्यन्ते॥

---

१ तदुत्पत्तिवादि.

यच्च—"स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादितिचेत्" "सगुणानामिन्द्रियभावात्" इत्यत्र "न शब्दगुणोपलब्धेः" इत्युक्तम् ; तत्रापि श्रोत्रेन्द्रियस्य आकाशाप्यायितत्वादाप्यायकगुणस्य तद्गुणतां पटनैल्यपानीयसौरभादिवत् प्रकल्प्योक्तमुत्तरम् । अथवा यथागममाहंकारिकत्वमिन्द्रियाणामजानतश्चोद्ये भूताप्यायितेन्द्रियपक्षे[1] स्थित्वैवेदमुत्तरं गूढाभिप्रायेण दीयत इति । एतदुक्तं भवति—भवता किमिन्द्रियगुणोपलम्भाभाव उच्यते, किं वा तदाप्यायकगुणोपलम्भाभावः? पूर्वत्राङ्गीकार एवोत्तरम्, शब्दादीनामनिन्द्रियगुणत्वात् । उत्तरत्र व्यभिचार इति । अतो न वेदान्तविरोधप्रसङ्गः ॥

चतुर्थेऽध्याये—प्रवृत्तिरागद्वेषादिनिरूपणम्, आत्मनित्यत्वादिना प्रेत्यभावादिप्रतिपादनम्, अनिमित्तभावोत्पत्तिसर्वानित्यत्वसर्वनित्यत्वादिनिरूपणं[2] चात्यन्तानुगुणम् । अवयविप्रसङ्गश्च प्रागुक्तन्यायेन नेतव्यः । पञ्चमस्तु जातिनिग्रहस्थानमात्रोपक्षीणो न क्वचित्तत्त्व उपकरोति। व्यवहाराङ्गविमर्शसौन्दर्यासौन्दर्यादिकं तु वास्तवल-

१. भूतेन्द्रियवादे. २. निराकरणं.

क्ष्यलक्षणयुक्तयादिपरामर्शवैज्ञानिकैरर्थस्थितिमात्रानुसारादनादरणीयम् । यत् पुनरर्वाग्भिरक्षचरणपञ्चाध्याय्यां कुशकाशावलम्बेन कणचरणकथां निवेश्य नैगमिक्यः पदव्यो निरुध्यन्ते, तत्र तु नूनं स एव गौतमः स्वयमन्तः प्रहसति ॥

॥ इति स्वीकारपक्षः ॥

यद्वा

नातीव च बहिष्कारो नातीव च परिग्रहः ।
सांख्यादिवदिहापि स्यात् समाधिस्तौषतण्डुलः ॥
उपजीव्यबहुत्वेन विद्यास्थाननिवेशनम् ।
विरुद्धांशैकविषया सूत्रादिषु बहिष्क्रिया ॥

॥ अधिकारिविवेचनम् ॥

नियताधिकारश्चायं न्यायविस्तरः ।

अधिकाराच्च नियतः स्यादयं न्यायविस्तरः ।
अप्रत्यवायो माहात्म्याद्दयालुः शास्त्रमब्रवीत् ॥
सर्वाधिकारमित्येतदसमीक्षितभाषितम् ।
कथमागमवृत्तान्तमनधीतागमा विदुः ॥

निषिद्धे प्रेरयंस्तान्वा कथं कारुणिको भवेत् ।
न च शक्या नरशिरःपावित्र्याद्यनुमाक्षतिः ॥
विहायागममक्षा[१]द्यैर्द्विधा तत्रापि विप्लवः ।
श्रुत्यां ह्यनधिकारित्वात्तदन्यत्राव्यवस्थितेः ॥
धर्मक्षोभानुमाभङ्गे कथं शूद्रादयः क्षमाः ।
अथ त्रैवर्णिकैरुक्ते त्वन्यो विश्वसितीत्यपि ॥
स्वयं न्यायविचारेऽस्य फलत्यनधिकारिताम्[२] ।
प्रत्यक्षानुमयोर्यत्र नित्यं वेदानपेक्षता ॥
तत्रापशूद्रभाष्योक्ता शूद्रादेरप्यधिक्रिया ।
चतुर्दशापि स्थानानि भगवान् धर्मविद्ययोः ॥
न स्प्रष्टव्यानि शूद्रैरित्यब्रवीदाश्वमेधिके ।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत ।
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ॥

---

१. मक्षादिधिया. २. अनधिकारिता.

2

तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्प्रष्टव्यानि कथंचन । " इति ॥

तस्मादेतानि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि । तत्र ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानायैव । तथा शङ्खेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम्— "एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते । स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्" इति । एवमेव धर्मशास्त्रसंग्राहकैः समर्थितम् । ततश्च येषां कर्मब्रह्ममीमांसावसेयतत्त्वहितरूपप्रमेयचिन्ताधिकारः, तेषामेव तात्पर्यपर्यवसायितया धर्मविद्यास्थानाभिमतन्यायविस्तराधिकार इति सिद्धम् ॥

॥ प्रयोजननिरूपणम् ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणेन शुद्धिः[1] पदतदर्थयोः ।
मानमेयादिनियतिर्निर्दोषोक्तेश्च मानता ॥
ग्रावप्लवनवाक्यादावान्यपर्यं विरोधतः ।
चित्रापशुफलत्वादावबाधद्वारसंग्रहः ॥
अनुवादविधानादिचिन्ता प्राप्त्यादिपूर्विका ।

१. सिद्धिः.

प्रत्यक्षादिष्वसिद्धेषु न कल्पेत कथंचन ॥
एवमाद्युपयोगेन मुनिभिर्न्यायविस्तरः ।
वेदानुग्रहणाद्धर्मविद्यास्थानतयोदितः ॥
आगमाख्यप्रमाणे तु संशुद्धे[1] न्यायविस्तरात् ।
तद्विशेषस्य मीमांसा साधयेद्धर्ममानताम् ॥
प्रमेयस्यापि संशुद्धिरन्ततो ब्रह्मचिन्तनात् ।
इह तस्य निवेशस्तु तादर्थ्यादिप्रसिद्धये ॥

प्रमाणमेवास्य शास्त्रस्य प्राधान्यतो विषयः। तत्र प्रेक्षावदधिचिकीर्षासिद्ध्यर्थम्—प्रमेयतत्त्वज्ञानं हानोपादानद्वारा निःश्रेयसहेतुः, तच्च सपरिकरात् प्रमाणात्—इति परम्परया प्रयोजनज्ञापनाय प्रद[2]र्शनमात्रमिहाभिमतम् । अतः प्रधानविषयतया, प्रमेयादिसाधकतया च प्रमाणं प्रमेयादपि पूर्वमुच्यते। तत्र व्यवच्छेद्यत्वाङ्गत्वादिमुखेन संशयादयोऽपि चतुर्दश यथायथं निरूप्यन्ते। न च षोडशत्वे निर्बन्धः, [3]अतथात्वविपर्ययत्वाद्युपाध्यन्तराधीनसंग्रहवि-

१. संशुद्धिर्न्याय. २. प्रमेयप्रदर्शन. ३. तथात्वे वि...

भजनाभ्यां न्यूनाधिकोद्देशस्यापि शक्यत्वात् उपयोगानुपयोगाविशेषाच्च । एतावदेव गौतमस्यापि हृदयमिति ॥

॥ प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थापनम् ॥

अस्ति तावदिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति प्रसिद्धो लौकिकपरीक्षकव्यवहारघण्टापथः । तदनादरे तु निराश्रयतया परीक्षणस्याप्यनुदयः ॥

व्यवहारो हि जगतो भवत्यालम्बने क्वचित् ।
न तत्सामान्यतो नास्ति कथंता तु परीक्ष्यते ॥
सामान्यनिश्चितार्थेन विशेषे तु बुभुत्सिते ।
परीक्षा ह्युचिता स्वेष्टप्रमाणोत्पादनात्मिका ॥
न सर्वस्याप्रमाणत्वं स्वपक्षस्य स्वतः क्षतेः ।
न सर्वस्य प्रमाणत्वं स्वपक्षस्यान्यतः क्षतेः ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योः स्वपक्षस्य सिद्धा लोकव्यवस्थितिः ।
तत्सिद्ध्यसिद्ध्योस्त्वत्पक्षो न कथंचन सिध्यति ॥
प्रमाणेन प्रमाणस्य बाधः स्वव्याहतेर्हतः ।
अप्रमाणेन तद्बाधे साधनं च ततो न किम् ॥

अप्रमाणात् प्रमाणाद्वा मानसिद्धिर्न चेन्न तत् ।
यतः प्रमाणतस्तस्य सिद्धिः स्वपररक्षिणी ॥
बाधाबाधव्यवस्थाऽपि मानतः स्याद्व्यवस्थितात् ।
अन्यथा त्वव्यवस्थाया न व्यवस्थेत्यवस्थितेः[1] ॥
सर्वत्रानिर्णये न स्तः संशयोत्पत्तिनिर्णयौ ।
यथा तत्कोटितत्सिद्धिस्तथान्यत्रापि युज्यते[2] ॥
धर्मिसाधारणाकारकोटीनां पूर्वनिश्चये ।
असावयमयं वेति ह्याविर्भवति संशयः ॥
सर्वत्र संशयस्तावन्न सर्वस्यापि दृश्यते ।
सर्वं संदिग्धमिति ते निपुणस्यास्ति निश्चयः ॥
संशयश्च न संदिग्धः संदिग्धाद्वैतवादिनः ।
दूरं गत्वापि दुर्वारः संशये निर्णयस्तव ॥
मानामानविभागेऽतः सामान्येन व्यवस्थिते ।
क्वाचित्कसंशयोच्छित्त्यै लक्षणं संप्रचक्षते ॥

तत्र व्युत्पत्तिविवक्षाभेदात् प्रमितिं तत्करणं च यथेच्छं प्रमाण-

१. स्थितिः. २. दृश्यते.

माहुरित्यवोचाम, आश्रयप्रामाण्यस्यानादेशिकत्वात्। "आप्तप्रामाण्यात्"—आप्तोक्तत्वहेतोः प्रामाण्यादित्यर्थः। न हि वक्तृप्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्य उपयुज्यते लौकिकवाक्येषु; किंतु कारणदोषाभावः। द्विधापि प्रमितिरेव शोध्या ॥

॥ प्रमालक्षणपरीक्षणम् ॥

तत्रास्मदीया एव केचिदन्यथाख्यातिमिच्छन्तः स्मृतेः प्रामाण्यमनिच्छन्तः सम्यगनुभवः प्रमेति लक्षयन्ति; उभयमिच्छन्तः, यथार्थज्ञानं प्रमेति; उभयमनिच्छन्तः, अनुभूतिः प्रमेति। एवंप्रायाणि च वाद्यन्तरोक्तानि लक्षणानि ॥

वयं तु ब्रूमः—यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमेति।

यथार्थख्यातिमख्यातिमन्यथाख्यातिमेव वा।
इच्छद्भिर्न विमन्तव्यमिदं लोकानुसारतः ॥
स्मृतिमात्र[1]प्रमाणत्वं न युक्तमिति वक्ष्यते।
अबाधितस्मृतेर्लोके प्रमाणत्वपरिग्रहात् ॥
बुद्धागमादित्यागे च न हेतुः स्मृतिमूलता।

---

१. स्मृतिमात्रप्रमाणत्वं.

विशुद्धस्मृतिमूलेऽपि मानवादौ प्रसङ्गतः ॥
भ्रान्तिं प्रमातो भिन्दन्तो न चाहुः स्मृतिमानताम् ।
स्मृतित्वमेव हि व्यक्तमप्रामाण्यं भवन्मते ॥
पीतशङ्खभ्रमादौ च न[1] ह्येतदुपपद्यते ।
चक्षुषैव हि शङ्खादेः पीतिमादेश्च तत्र धीः ॥
ततश्च प्रतिपत्तौ वा व्यवहारोदयेऽपि वा ।
तथाभावान्यथात्वाभ्यां प्रमाभ्रान्तिव्यवस्थितिः ॥
विपर्ययादेर्व्यावृत्तिरेवमेव हि सिध्यति ।
यत्किंचिदन्यथात्वं हि वैपरीत्यमितीष्यते[2] ॥
आत्मख्यात्यादिवादेष्वप्यन्यथात्वमवारितम् ।
भ्रमप्रवृत्तिबाधादेरन्यथा न हि संभवः ॥
एवं सत्यन्यथाधीस्तत्सामग्री वापि लाघवात् ।
अयथाव्यवहारस्य हेतुरित्यव[3]शिष्यते ॥
सर्वैरप्यन्यथाख्यातिर्दुस्त्यजत्वाल्लघीयसी ।
तद्वादिनाप्यवर्ज्यत्वात् ततोऽप्यख्यातिलाघवम् ॥

---

१. न ह्येवमुप. २. वैपरीत्यमपीष्यते. ३. रित्येव

स्वारस्यमन्यथाख्यातावख्यातौ लाघवं स्थितम् ।
इति दर्शयितुं भाष्ये द्वितयं[1] तदनुज्झितम् ।
यन्नाथमुनिमिश्राद्यैर्यथार्थख्यातिसाधनम् ।
तल्लोकबुद्ध्यनारोहाद्वैभवं केचिदूचिरे ॥
मानादरूप्यादिसत्त्वेऽपि तयोरन्यतरद्ध्रुवम् ।
कार्याक्षमत्वाग्रहणात् तत्क्षमत्वग्रहेण वा ॥
ख्यात्यन्तराणां दोषास्तु तत्तत्सिद्धान्तशालिने ।
स्वयमेवोन्मिषन्त्येव संग्रहात् किंचिदुच्यते ॥

तत्रात्मख्यातौ तावत्—

अन्यद्विज्ञानमस्तीति धीरन्याविषया न वा ।
आद्येऽर्थस्यापि तद्बुद्धीरन्यत्रैकैव धीर्भवेत् ॥
संतानान्तरविज्ञानं स्वसंताने क्षणान्तरम् ।
या धीः साधयते सा हि स्वतो बाह्यं विगाहते ॥
सहोपलम्भनियमः संविदो ग्राह्यलक्ष्म च ।
बोधेऽप्यर्थ इवेत्येवं[2] ज्ञानार्थैक्यं न तद्भवेत् ॥

१. द्वितीयं तदनु श्रितम्. २. भेदेऽप्यत्रैव वेत्येवं.

दोषादिहेतुजालस्य मिथ्यात्वेऽपि यथेष्यते ।
अधिष्ठानस्य मिथ्यात्वेऽप्यनिवार्यस्तथा भ्रमः ॥
ततो माध्यमिकस्यैव पक्षस्तत्रावशिष्यते ।
न च तत्रापि निस्तारः सर्वथानुपपत्तितः ॥
असत्त्वं लौकिकं ब्रूषे लोकोत्तरमथाऽपि वा ।
न निषेधो निरुपधिः पूर्वत्रान्यन्न[1] धीपदम् ॥
चतुष्कोटिविमुक्तं च तत्त्वं प्रामाणिकं न वा ।
पूर्वत्र तावती सत्ता न चेत् तद्धीरसन्मतिः ॥

अन्येषां च निरधिष्ठानख्यातौ—

अत्रासदेव[2] भवतामत्रेति ख्यायते न वा ।
आद्ये सिद्धमधिष्ठानं द्वितीये ख्यात्यपह्नवः ॥
किं च स्वनेत्रनिष्ठ्यूतं तिमिरं तिमिरार्दितैः ।
केशस्तबकसादृश्यात् तथा भात्येवमीदृशाः ॥
यद्यप्यविद्यमानोऽर्थो विद्यमानतया स्फुरेत् ।
तथाप्यसावधिष्ठानं स्वदेशादौ मितो हि सः ॥

---

१. पूर्वत्रान्त्यं न. २. तत्रा...

इदंत्वेन प्रतीतेऽर्थे तदारोपं परे विदुः ।
तस्मिन्निदंत्वारोपस्ते फलतस्तुल्यता द्वयोः ॥

अनिर्वचनीयख्यातौ—

अनिर्वाच्यतया वस्तु निरुच्येत न वा त्वया ।
आद्ये विरोधो विविधो द्वितीयेऽस्मन्मतास्थितिः ॥
सदसद्व्यतिरेकोऽपि विरुद्धो यदि गृह्यते ।
सदसद्रूपता किं नु प्रतीतौ[1] तु न गृह्यते ॥
अनुष्णाशीतवत् तुच्छाद्ब्रह्मणश्चातिरेकिता ।
साध्येत ख्यातिबाधादेर्यदि सिद्धं तदत्र नः ॥
न च विश्वस्य बाधोऽपि स्वरसादुपजायते ।
अप्रतिष्ठितयुक्त्या तु बाधो ब्रह्मापि संस्पृशेत् ॥
नाशात् सदितरत्वं च नाशकाले यदीष्यते ।
स्वकाले यदि बाधः स्यान्नाशस्याप्यनिरूपणम् ॥
नित्यत्वेन श्रुतानां च केषांचिन्न हि नाशिता ।
भागासिद्धस्ततो हेतुर्न चैक्यं नाशबाधयोः ॥

निर्विषयख्यातौ—

१. प्रतीता तत्र.

विषयालीकभावादौ ख्यात्यन्तरपरिग्रहः।
अनुल्लेखस्तु रूप्यादिधीरित्युक्तया निबर्हितः॥

॥ निगमनम् ॥

ततश्चात्रान्यथाधीर्वा तद्धेतुमतिरेव वा।
भ्रान्तिर्वस्तुविरूपस्य व्यवहारस्य कारणम्॥

इति
श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
न्यायपरिशुद्धौ प्रत्यक्षाध्याये
प्रथममाह्निकम्॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयमाह्निकम् ॥

तदिहान्यथाख्यातिपक्षे विपर्ययस्य संशयस्य च व्यवच्छेदार्थम् "यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानम्" इति प्रमाणलक्षणे यथावस्थितादिविशेषणम् । अख्यातिपक्षेऽपि तत्सामग्र्यनुप्रविष्टं ज्ञानं तच्छब्देन व्यपदिश्यते । तच्च तत्राप्रमाणमिति लोकसिद्धत्वाद्व्यवच्छेद्यमेव । तत्रापि प्रत्येकांशे याथार्थ्यं न विहन्यते ॥

॥ विपर्ययनिरूपणम् ॥

तत्राद्ये पक्षे अन्यस्य अन्यथाध्यवसायो विपर्ययः । द्वितीये तु पक्षे सामान्यतो धर्मिस्फुरणे सति अप्रतिपन्नतद्विरोधविरुद्धविशेषाध्यवसाय इति ॥

स चायमनेकविधः—एकानेकविरुद्धविशेषस्फुरणात् । तत्र एकविशेषस्फुरणं यथा—पीतः शङ्ख इत्यादि । अनेकविशेषस्फुरणं यथा—एकमेव भिन्नमभिन्नं चेत्याद्यनेकान्तवादिनाम्, प्रपञ्चः सद्विलक्षणोऽसद्विलक्षणश्चेत्याद्यद्वैतवादिनाम् । परस्परविरुद्धानेकविशेषवत ईदृशस्य विपर्ययस्य संशयाद्भेदो मिथोविरोधाभिमानविरहेण समुच्चिताध्यवसायः । धर्मविरोधे परस्पराविरुद्धा-

नेकविशेषस्फुरणं यथा—विपुलत्वैकत्वविशिष्टे चन्द्रे अल्पत्वद्वित्वादिग्रहः । विपर्ययमेव धर्मान्तरधर्म्यन्तरभेदादन्यथाख्यातिविपरीतख्यातिभेदेन क्वचिद्व्यवहरन्ति । यथा पीतशङ्खरज्जुसर्पभ्रमौ । तयोश्च रजस्तमसी मूलमिति गीयते—

"यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥" इति ॥

यद्यपि रज्जुसर्पादिभ्रमे रज्जुत्वादिधर्मविपरीतसर्पत्वादिधर्माध्यास एव, तथापि स्वरूपनिरूपकधर्मत्वेनान्तरङ्गतया धर्मिवैपरीत्यव्यपदेशः । श्वैत्यादेस्तु निरूपितस्वरूपविशेषकत्वमेव । विवरणे त्वेवमुक्तम्—"त्रिविधमज्ञानम्—स्वरूपाज्ञानम्, अन्यथाज्ञानम्, विपरीतज्ञानमिति । स्वरूपाज्ञानं नाम वस्तुनोऽप्रतिपत्तिः । अन्यथाज्ञानं वस्तुनो वस्त्वन्तरतया भानम्; यथा—शुक्तेः रूप्यतया । विपरीतज्ञानं तु यथावत् वस्तुनि भासमाने युक्तिभिस्तस्यान्यथोपपादनम् ; यथा—ज्ञातृतया अहंत्वेन आत्मनि

भासमानेऽपि कुयुक्तिभिरस्य भ्रान्तितोपपादनं कुदृशाम्" इति।
अधर्मेन्द्रियदोषदुस्तर्काभ्यासदुर्व्याप्त्यनुसंधानविप्रलम्भकवाक्यश्र-
वणादिभिस्तत्त्वाग्रहसहकृतैर्विपर्ययस्य यथासंभवमुद्भवः ॥

॥ संशयनिरूपणम् ॥

सामान्यधर्मिस्फुरणे सति अप्रतिपन्नतद्विरोधप्रतिपन्नमिथो-
विरोधानेकविशेषस्फुरणं संशयः। यथा—ऊर्ध्ववस्तुमात्रग्रहणे
सति तद्विरोधितयाऽननुसंधीयमानयोर्मिथःस्फुटविरोधयोः स्थाणुत्व-
पुरुषत्वयोः स्फुरणम्—अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। मिथो
विरोधाग्रहणे तयोर्विकल्पो न स्यात्। तत एव "डोलावेगवदत्र
स्फुरणक्रमः" इत्येके, एकस्मिन् युगपदन्योन्यप्रतिक्षेपस्य धीविरु-
द्धत्वात्। अत्र "चैतन्यस्य विषयेण दृढसंयोगो हि निश्चयः।
तस्यैव बहुभिर्युगपददृढसंयोगः संशयः" इत्यात्मसिद्धिग्रन्थोऽपि
विरुद्धः; इतरथा ज्ञानार्थयोर्दृढादृढसंश्लेषनिरूपणानुपपत्तेः।
युगपदिति तु शैघ्र्यमात्रपरम्। यौगपद्याभ्युपगमेऽपि अदृढत्वं
परस्परप्रतिक्षेपप्रकारविशेष एव; अन्यथा अयमूर्ध्वो वा स्थाणु-

१. ग्रहणे.

वेत्यादिसंशयप्रसङ्गः । यद्यप्यविरुद्धेष्वपि केषुचिदधर्मादिमूलकविरोधग्रहणात् केषांचिदीदृशोऽपि संशयः संभवति ; यथा— आत्मा ज्ञानं वा ज्ञाता वेति, ज्ञानं धर्मो धर्मि वेत्यादि; तथाप्याभिमानिकं परस्परप्रतिक्षेपित्वं तत्राप्यस्त्येव । अस्य च समानधर्मविप्रतिपत्तिभ्यामेवासाधारणकारणाभ्यामधर्मादिसहिताभ्यां यथासंभवमुद्भवः । तदुक्तं तत्त्वरत्नाकरे—"कश्चैष संशयः कतिविधश्च? एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकविशेषावभासः संशयः । स च द्विविधः—" इत्यादिना । तत्र समानधर्मः साधारणो धर्मः । तज्जनितो यथा—ऊर्ध्वत्वाविशेषात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । अगृह्यमाणबलतारतम्यविरुद्धानेकज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिः । सा च सजातीयविजातीयाभासरूपद्वित्रिचतुरादिज्ञापकभेदाद्बहुप्रकारा । प्रत्यक्षतदाभासविप्रतिपत्तेः संशयो यथा— चक्षुषा समुखं प्रतिभाति दर्पणतलम्, स्पर्शनेन त्वन्यथा; किमिदं समुखं निर्मुखं वेति । अनुमानतदाभासविप्रतिपत्तेर्यथा—धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमान्, निरालोकत्वादनग्निरित्यत्र साग्निरनग्निर्वेति।

---

१. केषुचिदाविरोधाग्रहणात्.

श्रुतिविप्रतिपत्तेर्यथा—भेदाभेदव्यपदेशाभ्यां जीवो ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वेत्यादि । वादिविप्रतिपत्तेर्यथा—वैशेषिकौपनिषदवाक्यद्वयश्राविणो मध्यस्थबुद्धेः किमिन्द्रियाणि भौतिकानि, आहंकारिकाणि वेति । एवं पामरादिवाक्यविप्रतिपत्तेरपि—नद्यास्तीरे फलानि सन्ति, न सन्ति वेत्यादि । प्रत्यक्षानुमानविप्रतिपत्तेर्यथा—चक्षुषा पीतशङ्खभ्रमे शङ्खत्वाच्च सितत्वानुमाने, किमयं शङ्खः पीतः सितो वेति । प्रत्यक्षागमविप्रतिपत्तेर्यथा—किमहमर्थः स्थूलोऽणुर्वेऽति । अनुमानागमविप्रतिपत्तेर्यथा—किं परमाणूपादानं जगत्, उत ब्रह्मोपादानमिति एषा दिक् ॥

केचित्तु विप्रतिपत्तिशब्दमात्रे मुह्यन्तो वादिविप्रतिपत्तिमेव विप्रतिपत्तिं मन्यन्ते, तदयुक्तम्, विशेषाभावात् ॥

यदुक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

"साधारणाकृतेर्दृष्टयानेकाकारग्रहात्तथा ।
विपश्चितां विवादाच्च त्रिधा संशय इष्यते ॥" इति ;

तदपि नूनं परानुकारमात्रम्, द्वितीयतृतीययोरैकराश्यात्

१. पञ्च फलानि. २ च विमतेः.

ग्राहकावान्तरभेदस्यातिप्रसङ्गित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । अत्र चानेकाकारग्रहो नानाकारग्रहो विवक्षितः, न त्वनेकव्यावृत्तासाधारणाकारग्रहः, अनन्तरम्

"अर्थेष्वेष्वविशेषेण द्व्याकारग्राहिधीद्वयम्।"

इत्यादिना तस्यैवोदाहरणात् ॥

असाधारणधर्मादपि केचित् संशयमाहुः ; यथा—गन्धवत्त्वात् पृथिवी नित्या अनित्या वेत्यादि। अत्र गन्धवत्त्वस्य नित्यात्मादिव्यावृत्तेः कृतकत्वादिवदनित्यत्वस्मारकत्वम्, अनित्याबादिव्यावृत्तेर्निरवयवत्वादिवन्नित्यत्वस्मारकत्वमिति विरुद्धविशेषद्वयान्वितसमानधर्मस्येव तदुभयव्यावृत्तासाधारणधर्मस्यापि संशयहेतुत्वमुपपन्नमिति, तदयुक्तम्; न हि तत्र गन्धवत्त्वादिना संशयोत्पत्तिः, अपि तु व्यतिरेकनिरूपणविलम्बात्प्रागेव गन्धादिविशिष्टद्रव्यस्य नित्यानित्यसाधारणतया भासमानैर्द्रव्यत्वादिभिरेव। तत्रान्यतरशिरोनिर्णिनीषया विशेषकधर्मचिन्तायां तु गन्धवत्त्वमुभयानन्वितत्वादुभयोरप्यनिष्कर्षकमित्येतावदेव चिन्त्यते । केवलव्यतिरेकिभङ्गे चैतद्विशदं भविष्यति। गन्धवत्त्वात् पृथिवी नित्या वा अनित्या

वेति तु यदा कश्चिद्व्यवहरेत्, तत्रापि गन्धवत्त्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरन्यतरस्य प्रयोजकं न वा इत्येव संदेहः । सोऽपि धर्मत्वादिलक्षणसमानधर्मादेव । अथ नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वादनित्यत्वम् अनित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वाच्च नित्यत्वं पुरस्कृत्य नित्या अनित्या वेति संशेते ; तदापि हेतुभूतधर्मद्वयनिमित्तोऽयं संशयः । न ह्येक एवात्र हेतुः । गन्धस्तु तत्र सामान्यरूपस्तटस्थः; न तु हेतुः॥

विप्रतिपत्तिमपि केचित् समानधर्म एवान्तर्भावयन्ति । यथा हि ऊर्ध्वत्वमुभयसाधारणम्, तथा वादिपरिगृहीतत्वादेरपि साधारणत्वात् विमतिविषयस्य धर्मिणो वा सामान्यवेषस्य तदुभयसाधारण्यादिति । तथापि साधारणधर्मस्य सहानुभूतस्थाणुत्वपुरुषत्वस्मारकत्ववत् विप्रतिपत्तेरपि समानधर्मोन्नीतिनिरपेक्षाया एव तदुपजीव्यतया तत्पूर्वभाविन्याः साक्षात्तद्विशेषस्मारकत्वसिद्धेर्द्वैधमुक्तमस्माभिः॥

पुनश्चायं द्वित्रिचतुरादिशिरोधिकरणभेदाद्बहुविधः ; यथा— अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, घटः सत्योऽसत्यो निर्वचनीयोऽनिर्वचनीयो वेत्यादि । तथा इमौ स्थाणू वा पुरुषौ वा, एते पदार्थाः सत्या असत्या निर्वचनीया अनिर्वचनीया वेत्यादि । यस्तु द्वयोरन्य-

तरस्य चोरत्वे सिद्धे अयं चोरः अयं वा चोर इति संदेहः, स तु अयं चोरो न वा इत्येवंरूपसंशयद्वयसमाहारः। यद्वा यश्चोरः, सः अयम् अयं वा इत्येक एव। अथ वा चोरत्वमेतन्निष्ठम् एतन्निष्ठं वेति। यद्यप्युभयव्यतिरिक्तपुरुषचोरत्वाभावे तयोरन्यतरस्य चोरत्वे वा तात्पर्यान्निर्णयगर्भत्वम्, तथापि उभयोरन्यतरविशेषनिर्णयाभावात् तस्मिन्नंशे संशय एव। न चैकस्यापि ज्ञानस्य संशयनिर्णयात्मताविरोधः, सर्वस्मिन्नपि संशये धर्म्यंशादौ निर्णयस्य दुस्त्यजत्वात्॥

पुनर्द्विविधोऽयम्—अन्यतरकोटिपरिशेषयोग्यत्वतदयोग्यत्वभेदात्। पूर्वो यथा—स्थाण्वात्मके वस्तुनि स्थाणुः पुरुषो वेति। उत्तरस्तु पलालकूटे द्विरदो गिरिशिखरं वेति। तत्र निरूपकाणां प्रायशः पूर्व एव भवति। तेनैव च प्रवृत्तस्य पाक्षिकोऽर्थलाभः। यद्वा निरीहस्यैव कदाचित् द्वितीयेन संशयेन विपर्ययेण च प्रवृत्तस्य दैवात् तदातनार्थसंनिपातेनाभिमतलाभ इति॥

पुनरपि इमौ संशयविपर्ययौ सामान्यधर्मिणो विशेषाणां चानुभूयमानत्वस्मर्यमाणत्वादिभेदात् बहुविधावूहनीयाविति॥

किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्येवमादिरूपोऽनध्यवसायो नामान्यो ज्ञानविशेष इति केचित्; तदसारम्, तस्य संज्ञादिविशेषसंदेहसमनन्तरभावितद्विशेषबुभुत्सात्मकत्वात् । अथवा अवच्छेदकादर्शनादनवच्छिन्नकोटिविशेषः संशय एव ॥

ऊहस्तु प्रायः पुरुषेणानेन भवितव्यमित्यादिरूप एककोटिसहचरितभूयोधर्मदर्शनादनुत्कटान्यकोटिकः स एव । प्रायः पुरुषेण भवितव्यमिति पुरुष एवेत्यभिप्रायश्चेत् यथोचितं प्रत्यक्षानुमानादिष्वनुप्रवेशः । तर्करूपमूहं तु अनुमाने वक्ष्यामः ॥

त्रिविधं प्रमाणम्—प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् । भगवता मनुनाप्युक्तम्—

"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सता ॥" इति ॥

आह च भगवान् शौनकः—

"दृष्टानुमानागमजं ध्यानस्यालम्बनं त्रिधा ।" इति ।

भाष्यकारेण च प्रत्यक्षादित्रयं स्वशब्देनोपादाय "प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केना-

पि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः" इत्यन्येषामनादरः कृतः। सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामिति च पराभ्युपगममात्रं द्योतयति, तत्र प्रतिवादिनः षट्प्रमाणाभ्युपगमात् । प्रत्यक्षानुमानागमानामेव च मिथो भेदो वेदार्थसंग्रहे विशदमुपपादितः ॥

यत्तु "मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" इत्यत्र भाष्यम्—"ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः" इति, तत्रापि योगजस्य प्रत्यक्षस्य प्राधान्यात् पृथग्व्यपदेशः । अन्तर्भावं च वक्ष्यामः। उक्तं च श्रीविष्णुचित्तैः प्रमेयसंग्रहे—"प्रमाणसंख्याविवादेऽपीत्यत्र त्रिप्रमाणत्वं भाष्योक्तम्" इति । भाष्ये च केषुचित् कोशेषु यथार्थख्यातिसमर्थनदशायाम्—"अथवा किमनेन बहुनोपपादनप्रकारेण । प्रत्यक्षानुमानागमाख्यं प्रमाणजातमागमगम्यं च निरस्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न सेत्स्यति किं नोपपद्यते—" इत्यादिः पाठो दृश्यते ॥

यद्यपि स्मृतिरपि यथार्था प्रमाणमिति वक्ष्यते, तथापि प्रत्यक्षादिमूलतया तदविशेषात् पृथगनुक्तिः । उक्तं च तत्त्वरत्नाकरे—

"प्रत्यक्षादिमूलानां स्मृतीनां स्वस्वमूलेऽन्तर्भावविवक्षया प्रमाणत्रित्वाविरोधः। चतुष्ट्वे च वैदिकानुवादो दर्शितः" इति। स चायमनुवादः पूर्वोपात्तः—"स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्" इति प्रत्यक्षाद्यविशेषेण वेदानुवादाच्च—इति। प्रज्ञापरित्राणे तु स्मृतिप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि ज्ञानस्य तावत् करणभेदाच्चातुर्विध्यमेवोक्तम्—

" तत्रेन्द्रियार्थसंबन्धो लिङ्गशब्दग्रहौ तथा।
संस्कारोन्मेष इत्येते संविदां जन्महेतवः॥" इति॥

यत्तु तत्रैव—

" स्वयंसिद्धिस्तथा दिव्यं प्रत्यक्षमनुमागमः।
पञ्च सन्ति प्रमाणानि जैमिनिव्यासयोर्हृदि॥"

इत्यादिना स्वयंसिद्धिदिव्ययोः पृथङ्निरूपणं कृतम्, तत् प्रत्यक्षावान्तरवैरूप्यबोधनाभिप्रायम्। यथोक्तं श्रीविष्णुचित्तैः—"भगवत्प्रसादलब्धयोगिप्रत्यक्षं दिव्यम्" इति॥

॥ प्रत्यक्षलक्षणम् ॥

तत्र साक्षात्कारिप्रमा प्रत्यक्षम्। साक्षात्त्वं च जातिरूप उपाधिरूपो वा कश्चित् ज्ञानस्वभावविशेषः स्वात्मसाक्षिकः॥

ज्ञातकारणजज्ञानस्मृतित्वरहिता मतिः।
अपरोक्षेति निष्कर्षे नाव्याप्त्यादिप्रसञ्जनम्॥

प्रमेयसंग्रहे त्वेवमुक्तम्—“साक्षादनुभवः प्रत्यक्षम्। साक्षात्त्वं जातिः—” इत्यादि। तत्त्वरत्नाकरेऽप्येवमुक्तम्—

“अपरोक्षप्रमाध्यक्षमापरोक्ष्यं च संविदः।
व्यवहार्यार्थसंबन्धिज्ञानजत्वविवर्जनम्॥” इति॥

पारोक्ष्यं चैवमुक्तम्—“पारोक्ष्यं व्यवहार्यानन्तर्गतवस्तुवेदनापेक्षा। तदनन्तर्गतलिङ्गाद्यपेक्षा पारोक्ष्यमनुमादौ” इति। वरदविष्णुमिश्रैर्मानयाथात्म्यनिर्णये त्वेवमुक्तम्—“अपरोक्षप्रमा प्रत्यक्षम्। प्रमाया आपरोक्ष्यं नाम विशदावभासत्वमिति ब्रूमः। किमिदं वैशद्यं नाम? असाधारणाकारेण वस्त्ववभासकत्वम्-” इत्यादि॥

साक्षात्त्वं द्विधा—नित्यं चानित्यं च। ईश्वरनित्यज्ञानादिनिष्ठं नित्यम्। अस्मदादिज्ञाननिष्ठं त्वनित्यम्। अस्मदादिप्रत्यक्षं द्विधा—योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षं चेति। तत्र योगिप्रत्यक्षं प्रकृष्टादृष्टविशेषजम्। तत् युक्तावस्थायां मनोमात्रजन्यम्। वियुक्तावस्थायां तु बाह्येन्द्रियजन्यमपि। तच्च बुभुत्सादिप्रतिनियतमागमैकसिद्धं च।

भावनाबलजमात्रं जगत्कर्तरि प्रत्यक्षं प्रतिक्षिप्तं शास्त्रयोन्यधिकरणे, अन्यत्र भाष्यकारैरेव साक्षाद्योगिप्रत्यक्षस्य कण्ठोक्तेः, तस्य संभवतोऽप्यागमिकेश्वरज्ञानमूलस्यागमानुवादत्वापादनाशक्त्या तत्रौदासीन्यात्, धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, घटवत्, मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वाद्वा, अस्मत्सुखादिवदित्याद्यनुमानानां विपक्षे बाधकविरहादिभिराभासत्वात्, आगमबाधप्रसङ्गस्यैव पुरस्कारे त्वागमेनैव चरितार्थत्वात्; अन्यथा धर्मादयः कस्यचिच्चक्षुर्ग्राह्या इति वदतो बौद्धस्य किं प्रतिवक्ष्यसि। यश्चानुव्यवसाये सविषयव्यवसायप्रत्यक्षतामिच्छति, तस्यास्मदादिष्वपि धर्मादिव्यवसायानुव्यवसाये धर्मादिप्रत्यक्षत्वसिद्धौ कथं तदतिरिक्तयोगिप्रत्यक्षानुमासिद्धिः। तद्व्यवच्छेदेन प्रयोगेऽपि सौगतोक्तचाक्षुषत्वादिसाधनप्रसङ्गः स्यादिति। स चादृष्टविशेषो योगाभ्यासतपश्चर्यादिभिर्जायते। तस्मादार्षाभिमतमपि प्रकृष्टादृष्टजत्वाविशेषात् तत्रैवान्तर्भूतम्। यथोक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

"अत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्ज्ञानमर्थावभासकम्।
दिव्यं प्रमाणमित्येतत् प्रमाणज्ञाः प्रचक्षते॥

१. यद्ज्ञान....

परमेश्वरविज्ञानं मुक्तानां च धियस्तथा ।
संजयार्जुनवाल्मीकिप्रभृत्यार्षधियोऽपि तत् ॥" इति ॥

इन्द्रियानपेक्षमिति—अदिव्येन्द्रियानपेक्षमित्यर्थः । अत एव हि गीयते—"दिव्यं ददामि ते चक्षुः—" इत्यादि । यद्वा परमेश्वरादिविज्ञानसहपाठादिभिस्तथैव [1]मन्तव्यम् । अनन्तरं चैवमुक्तम्—

"स्वाभाविकस्य ज्ञानस्य स्वतः सर्वावभासिनः ।
अविद्याप्रतिबन्धं[2]स्य प्रतिबन्धोऽक्षयोगतः ॥
अविद्याहानितो मुक्तपुरुषाणां हि संविदाम् ।
स्वाभाविकस्वरूपेण निखिलार्थावभासिता ॥
प्रतिबन्धकभावस्य प्रत्युत्तम्भकभाविना ।
परेणानुगृहीता धीर्ऋषीणां सर्वभासिका ॥" इति ॥

मानसप्रत्यक्षमप्यस्मदादीनां नास्त्येवेति वृद्धसंप्रदायः, आत्मस्वरूपस्य तद्धर्मभूतज्ञानस्य च स्वयंप्रकाशत्वात्, सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां तत्तद्धेतुतयाऽभिमतज्ञानविशेषानतिरेकस्य वेदार्थ-

१. तन्मतम्. २. बद्धस्या....

संग्रहे समर्थितत्वात्, नित्यत्वादिविशिष्टास्मदाद्यनुभवस्य शास्त्रादिप्रसिद्धत्वात्, पूर्वानुभवादिज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वात्, "आत्मसुखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः" इति शास्त्रयोन्यधिकरणभाष्यस्यान्वारोहेणाप्युपपत्तेरिति ॥

ततश्चादिव्यबाह्येन्द्रियप्रसूतं[1] ज्ञानमयोगिप्रत्यक्षम् । तत् सामान्यादृष्टालोकविशेषादिसहकृतेन्द्रियजन्यं दृष्टसामग्रीविशेषात् प्रतिनियतविषयम् । तत् श्रोत्रादीन्द्रियासाधारणकारणभेदात् पञ्चधा ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धश्च—द्रव्येषु संयोगः, द्रव्याश्रितेषु रूपादिषु तु संयुक्ताश्रयणम् ।

यथोक्तं तत्त्वरत्नाकरे—

"अत्र वृद्धा विदामासुः संयोगः संनिकर्षणम् ।
संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम् ॥" इति ॥

पुनः प्रत्यक्षं द्विधा—सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति । सप्रत्यवमर्शं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् । तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥

---

१. प्रसृतं.

॥ नैयायिकनिर्विकल्पकनिराकरणम् ॥

उभयविधमप्येतद्विशिष्टविषयमेव । अविशिष्टवस्तुग्राहिणो ज्ञानस्यानुपलम्भात् अनुपपत्तेश्च । बालमूकतिर्यगादिविज्ञानमपि हि संज्ञाविकल्परहितमपि विशिष्टवस्तुविषयमेव, अन्यथा तेषां हेयोपादेयविभागपूर्वकप्रवृत्तिविशेषानुपपत्तेः । विप्रतिपन्नं विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानपूर्वकम्, विशिष्टज्ञानत्वात्, सुरभि चन्दनमित्यादिविशिष्टज्ञानवदिति चेन्न, एकसामग्रीवेद्यविशेषणेषु तन्निरपेक्षत्वात्, स्वरूपसंबन्धपक्षे स्वरूपग्रहणैव संबन्धस्यापि ग्रहणात्, तावतैव विशिष्टग्रहणसिद्धेः, समवायवादेऽपि तस्यैव गृह्यमाणस्य विशेषणविशेष्यभावरूपत्वात्, समवायविशिष्टप्रत्यये तथैवाभ्युपगमात्, तद्वैशिष्टयग्रहे च गुणवैशिष्टयग्रहस्यावर्जनीयत्वात् । न च समवायस्य सविकल्पकैकविषयतेति वाच्यम्, निर्विकल्पके धर्मवद्धर्मिवच्च तत्संबन्धस्याप्यैन्द्रियिकत्वाविशेषेण ग्रहणसंभवात्, योग्यस्य संनिकृष्टगृह्यमाणसंबन्धिनः संबन्धस्याग्रहणानुपपत्तेः, अन्यथा नित्यं तदग्रहापातात् । प्रथमाक्ष-

१. धर्मधर्मिवत्.

संनिपातजा बुद्धिर्विशिष्टविषया, बुद्धित्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्याद्यपि चिन्त्यम् ॥

॥ सविकल्पकनिरूपणम् ॥

न च सविकल्पकं न प्रत्यक्षमिति वाच्यम्, साक्षात्काराबाधाद्यविशेषात् ॥

सहकारिविशेषेण न वैजात्यं प्रसज्यते ।
तज्जातीये तु यत्किंचिद्वैषम्यं संभवेदपि ॥
यत्र दृश्येत वैजात्यं तथा तत्राभ्युपेयते ।
तावता नैव सर्वत्र भवेदेतस्य कल्पनम् ॥
केवलेन्द्रियजं चापि न किंचिज्ज्ञानमिष्यते ।
सहकारिविशेषा हि विभिद्यन्ते प्रतीन्द्रियम् ॥
अतः संस्कारसंभेदेऽप्यपरोक्षत्वयोगतः ।
प्रत्यक्षत्वं विकल्पस्य न क्वचिद्विनिवर्तते ॥

"निर्विकल्पकमेकजातीयेषु द्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम्" इत्यादिभाष्यं तु उदाहरणपरं योज्यम् । अत एव हि श्रीविष्णु-

चित्तैरुक्तम्—"संस्कारोद्बोधसहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सविकल्पकम्, एकजातीयेषु प्रथमपिण्डग्रहणम् द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु प्रथमाक्षसंनिपातजं च ज्ञानं निर्विकल्पकम्" इति। अन्यत्र चोक्तम्—"केवलचक्षुरादीन्द्रियजन्यं निर्विकल्पकम्" इत्यादि॥

यत्तूक्तं तत्त्वरत्नाकरे—

"विशेषणानां स्वायोगव्यावृत्तिरविकल्पके।
सविकल्पेऽन्ययोगस्य व्यावृत्तिः संज्ञिता तथा॥" इति,

तत्रापि संस्कारनिरपेक्षत्वसापेक्षत्वयोः प्रदर्शनपरत्वं ग्राह्यम्। प्रत्यक्षस्य चैवं विभागोऽभिहितः—"द्विविधं चैतत् प्रत्यक्षम्—अर्वाचीनमनर्वाचीनं च। युगपदशेषविषयसाक्षात्कारक्षममनर्वाचीनम्। तत् योगिमुक्तेश्वराणां प्रभावविशेषाधीनमुपपादयिष्यते" इत्यादि॥

अत एव कुदृष्टीनां सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षमित्यविलक्षजल्पितं[1] निरस्तम्। क्रमयौगपद्यादिदूषणं तु भ्रान्तिविकल्पेऽपि समानम्। भ्रान्तिरूपोऽपि हि विकल्पः क्षणिकत्वान्न विरम्य व्यापर्तुमलम्।

१. विलक्षजल्पितं.

न च पूर्वज्ञानवार्तां जानाति । न च स्वयं धर्मिप्रतियोगिग्रहणाभावे भेदग्रहणं मन्यसे । तथापि यदि कल्पना भेदविशिष्टं युगपद्गृह्णाति, का प्रत्यक्षे सर्पमृतिः? अतो धर्मिवद्योग्यत्वाज्जात्यादिरूपभेदोऽपि युगपद्ग्राह्यः । अभेद इव भेदोऽपि स्वरूपतः प्रतीतौ[1] न प्रतियोगिसाकाङ्क्षः; भेदव्यवहारस्त्वभेदव्यवहारवत् तत्साकाङ्क्षः । अतः प्रथममेव भेदधीर्युक्ता । अत एव धर्मधर्मिणोर्धर्मिप्रतियोगिनोरन्येषां च प्रतीतावन्योन्याश्रयो निरस्तः । ततश्च व्युत्पत्तेस्तद्व्यवहारेऽपि न तत्प्रसङ्गः । भेदशब्देन व्यवहारस्य तु प्रतिसंबन्धिनिरूपिताकारे व्युत्पन्नत्वात् तदपेक्षा । भेदत्वं हि भेदानां प्रतियोगिना निरूप्यम् न तु जात्यादिलक्षणं स्वरूपम्; यद्रूहो यत्र यदारोपविरोधी, स हि तस्य तस्माद्भेदः; गोत्वादि च गृह्यमाणं स्वस्मिन् स्वाश्रये चाश्वत्वाद्यारोपं निरुणद्धीति स्वस्य स्वाश्रयस्य च स्वयमेव तस्माद्भेदः ॥

अपि च प्रतियोगिसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन भेदात् स्वरूपभेदग्रहणैक्यं न संभवतीति वदन् भेददूषणार्थमेव भेदं साधयतीति स्ववचनविरोध इति ॥

---

१. प्रतीतो.

॥ शाब्दापरोक्षनिरासः ॥

शब्दजन्यमपि प्रत्यक्षमस्तीति त एव वर्णयन्ति; तदप्ययुक्तम्, व्याघातात्। न हि परोक्षजननस्वभावतया सिद्धा सामग्री विशेषाभावे क्वचित् स्वभावमतिपतेत् । न चैकजातीयसामग्रीतः प्रसूतं कार्यं विचित्रं स्यात्, एकयैव सामग्र्या सर्वजातीयोत्पत्तिप्रसङ्गात् एकस्य कार्यस्य विरुद्धजातियोगप्रसङ्गाच्च । "दशमस्त्वमसि" इत्यादिदृष्टान्तेऽपि त्वमर्थमात्रं प्रत्यक्षम्। 'दशमोऽहम्' इति प्रत्ययो हि नेन्द्रियस्वातन्त्र्येणोदेति, किंतु पुरुषवचनानुरोधेन। तन्मूलेऽपि चेत् प्रत्यक्षता, एवम् 'धर्मवांस्त्वमसि' इति कार्तान्तिकोपदेशादौ 'तादृशोऽहमस्मि' इति बोधे धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। ततश्चाप्रत्यक्षमिति जगति किंचिन्न स्यात्, प्रत्यक्षभूतं यत्किंचिदुद्दिश्य विशेषणतयैव सर्वस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । पूर्वावगतदशमभावं तु पुरुषं प्रत्युपदेशे माषराशिप्रविष्टमषीन्यायेन पूर्वापरापरोक्षधीनैरन्तर्येण मध्यवर्तिशब्दजन्यधियोऽपरोक्षत्वव्यवहारः कस्यचित् स्याद्वा न वा। अत एव तत्त्वमस्यादिशब्दः स्वविषयगोचरप्रत्यक्षज्ञानजनकः, स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वात्

"दशमस्त्वमसि" "संवित् स्वप्रकाशा" इत्यादिवाक्यवत् इत्याद्यनुमानानि निरस्तानि, दशमत्वस्वप्रकाशत्वादिविशिष्टाकारेण दृष्टान्तेष्वपरोक्षज्ञानजननासिद्धेः। तथा विगीतः शब्दो न स्ववाच्यगोचरप्रत्यक्षधीजनकः, शब्दत्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्याद्यपि प्रतिप्रयोक्तव्यम् । उपलम्भविरोधशाब्दप्रत्यक्षलक्षणसंकरादिप्रसङ्गोऽत्र विपक्षे बाधकः । नैवं पूर्वस्य, शब्दजन्यप्रत्यक्षमन्तरेणापि योगजादृष्टजनितसाक्षात्कारात् प्रणिधानविशेषप्रसादितपरमात्मसंकल्पाद्वा निःश्रेयससिद्धेरिति ॥

प्रत्यक्षं चिदचिन्मयं जगदिदं यस्येत्यनुश्रूयते
यश्चानन्यधियामनन्तविभवः प्रत्यक्षतामश्नुते ।
यश्चैको युगपत्सदा स्वत इदं विश्वं दरीदृश्यते
प्राज्ञं तं प्रतिपन्नमोक्षणविधादक्षं दिदृक्षेमहि ॥

इति
श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
न्यायपरिशुद्धौ प्रत्यक्षाध्याये
द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च प्रत्यक्षाध्यायः ॥
॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अनुमानाध्यायः ॥

॥ प्रथममाह्निकम् ॥

अथ प्रत्यक्षमूलत्वादागमज्येष्ठभावतः ।

तयोरन्तरतः साङ्गमनुमानं प्रसाध्यते ॥

व्याप्यस्य व्याप्यत्वानुसंधानाद्व्यापकविशेषप्रतीतिरनुमानम् । तत् प्रमाणम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वात् ॥

किं च

अनुमानाप्रमाणत्वं नाध्यक्षेणैव गम्यते ।

नानुमानेन तेनैव तद्विरोधप्रसङ्गतः ॥

न च तत्संशयाकारं सर्वलोकविरोधतः ।

न च किंचेति दुर्ज्ञानं तथात्वेनैव निर्णयात् ॥

संदेहादनुमेयादौ प्रवृत्तिरिति वादिनः ।

प्रत्यक्षेऽपि तथैव स्याद्बाधाबाधादिसाम्यतः ॥

यत्तु चार्वाकेणोच्यते—

"विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।

तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥" इति,

अन्यत्र च—

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् ।

अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः ॥" इति;

तत् स्ववचनविरुद्धम्, अनुमाननिरासाय हेतूपन्यासात्, तस्य च हेतोः स्वसाध्यव्याप्त्यनभ्युपगमे अनुमानस्य तेन बाधितुमशक्यत्वात्, अभ्युपगमे तत्रापि "विशेषेऽनुगमाभावः" इत्यादिप्रसङ्गात् ॥

न व्याप्तिर्नियमायोगादिति व्याप्तमिदं न वा ।

व्याप्तं चेत् स्वीकृता व्याप्तिर्न व्याप्तं चेन्न दूषणम् ॥

सर्वस्य व्यभिचारित्वे व्यभिचारो न सिध्यति ।

एकस्याव्यभिचारित्वे न सर्वव्यभिचारिता ॥

ततश्च सामान्यसिद्धैव व्याप्तिर्हेतोः पक्षधर्मताख्यसहकारिसाहित्यात् साध्यविशेषमुपस्थापयतीति दर्शनबलादभ्युपेयम् । अ-

प्रमाणत्वपक्षेऽप्यन्वयव्यतिरेकावसिता सैव हि सामग्री; अन्यथा अनुमानतो[1] विशेषप्रतीतिमात्रस्याप्यनुदयप्रसङ्गात् । यथा च सामान्यधीः सामग्रीमध्यपातिनी विशेषबुभुत्सादिहेतुः, तथा सर्वविशेषसंग्राहिसामान्यव्याप्तिधीरपि विशेषानुमितिहेतुरिति यथादर्शनमाद्रियेथाः । स च साध्यस्य विशेषः पक्षसंबन्धमात्रात्मा त्रय्यन्तविद्भिरिष्यते । तदतिरिक्तविशेषानुमाने त्वनुगमाभावविरोधादयो दोषाः स्युः । अत एव च वयमत्यन्तातीन्द्रियवस्त्वनुमानं नेच्छामः । तदेतत् सूत्रकारैरेव "शास्त्रयोनित्वात्" इति जगत्कर्तुः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं वदद्भिः प्रदर्शितम् ॥

॥ अनुमानस्यातिरिक्तत्वस्थापनम् ॥

अस्त्वनुमानं प्रमाणम्; तथापि प्रत्यक्षान्तर्भूतं स्यादिति चेन्न, साक्षादिन्द्रियव्यापारसाध्यत्वाभावात् । नापि लिङ्गग्रहणावान्तरव्यापारद्वारेन्द्रियजम्, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि स्मर्यमाणलिङ्गाद् व्यापकप्रतीतेः । नापि संस्कारादिप्रत्यासत्त्या मानसता, बाह्येन्द्रियग्राह्येष्वपि तत्तत्प्रत्यासत्त्या मानसप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न चैतदिष्टम्, बाह्यान्तरप्रत्यक्षविभागायोगात्, बाह्यार्थेषु च मनसः स्वा-

---

१. अविशेष.

तन्व्यादर्शनात् । यत्परतन्त्रता मनसः, तत् पृथक्प्रमाणमित्युच्यते । वेद्यांशपारोक्ष्यं चानुमितेरैन्द्रियिकत्वविरोधि । परंपरया प्रत्यक्षमूलत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वोपचारं तु न वारयामः । न चानुमितिः स्मृतिमात्रमिति वक्तुं शक्या, अधिकविषयत्वात् । न चानेकसंस्कारसंभेदेन तत्, अनुभूतानेकस्मरणयौगपद्यसंभवेऽपि वैशिष्ट्यविशेषस्याननुभूतस्य स्मृत्ययोगात् । शाब्दत्वं तु असंभावितमेव । अतः सिद्धम्—अनुमानं प्रमाणं प्रत्यक्षादिबहिर्भूतं चेति ॥

॥ व्याप्तिनिरूपणम् ॥

अनधिकदेशकालनियमं व्याप्यम् । अन्यूनदेशकालवृत्ति व्यापकम् । तदाहुः—

"यो[1] यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाभ्यधिकोऽपि वा ॥" इति ॥

देशकालनियमश्च क्वचिद्देशैक्ययौगपद्याभ्याम्; यथा—रसगुडत्वयोः । क्वचिद्यौगपद्यमात्रेण; यथा—गन्तृ[2]च्छायासूर्यस्थितिविशेषयोः । क्वचिद्देशैक्येनैव; यथा—पाकतज्जन्यगुणयोः ।

१. देशतः कालतो वापि. २. शङ्कु....

क्वचिद्भिन्नदेशतया भिन्नकालतया च ; यथा—दिवा निशाकरास्तगमनातिक्रान्त[1]समुद्रक्षोभयोरित्यादि ॥

अत्रेदं तत्त्वम्—यादृग्रूपस्य यद्देशकालवर्तिनो यस्य यादृग्रूपेण यद्देशकालवर्तिना येनाविनाभावः, तदिदमविनाभूतं व्याप्यम्; तत्प्रतिसंबन्धि व्यापकमिति । तेन निरुपाधिकतया नियतः संबन्धो व्याप्तिरित्युक्तं भवति ॥

॥ व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ॥

यथोपलम्भं भूयोभिर्दर्शनैर्गम्यते तु सा ।
सकृदेवानवच्छिन्नसंबन्धो न हि भासते ॥

तदुक्तं वरदविष्णुमिश्रैः—"तस्मादनुमानाङ्गभूता व्याप्तिर्भूयोदर्शनावसेयैव" इति ॥

तत्त्वरत्नाकरे तु सा सकृद्दर्शनसाध्यैवोक्ता—

"संबन्धोऽयं सकृद्ग्राह्यः प्रतीतिस्वरसात् तथा ।
प्रतीतयो हि स्वरसाद्धर्मधर्म्यवधीन् विदुः ॥" इत्यादिना ।

सकृदेव च सर्वधूमव्यक्तिग्रहणमपि सामान्यरूपैक्यादुपपादितम् । असंनिकृष्टेष्विन्द्रियसंप्रयोगश्च संयुक्ताश्रिताश्रयत्वमित्युक्तम्—

१. अतिश्रान्त.

"संनिहितधूमादिव्यक्तिसंयुक्तस्येन्द्रियस्य तदाश्रितधूमत्वादिः संयुक्ताश्रितः, तदाश्रयत्वेन व्यक्त्यन्तराणि संप्रयुक्तानि" इत्यादिना,

"तृतीयः संनिकर्षोऽयं संनिकर्षनिरूपणे ।
अनुक्तस्तत्प्रमेयस्य व्याप्तेरत्रैव साधनात् ॥" इत्यन्तेन ॥

इदं तु सर्वप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गभीरवो वैभवं मन्यन्ते, पूर्वपूर्वसहदर्शनजनितसंस्कारप्रचयसहकृते त्वन्तिमे प्रत्यक्षे सकृदेव सामान्यतस्तज्जातीयसमस्तसंग्राहिणि[1] सिद्धे सामग्रीमहिम्नाप्यसंबद्धप्रकाशनायोगात् । संभावितसंबन्धप्रकाशनमात्रपरत्वे[2] तु नातिप्रसङ्गः । एवमस्तु[3] सकृद्दर्शनेन भूयोदर्शनेन वा व्याप्तिग्रहः । तत्राप्यन्तिममन्यद्वा ग्राहकं बाह्यं मानसं वास्तु । तत्र सर्वैरपि भूयोदर्शनं न परित्याज्यम् । तत्रापि भूयोदर्शनजनितसंस्कारसमुदायाधीनविमर्शविशेषेणोपाधिसंभावनामुच्छिन्दता निःशङ्कसंबन्धनियमासिद्धिरिति च सिद्धम् । अतः परं तु विकल्पनमायासायैवेति विरम्यते ॥

---

१. संग्राहिणी सद्धेतुसामग्री...,संग्राहिणी सिद्धिः सामग्रीसमवहितस्याप्यसंबन्धप्रकाशायोगात्. २. संबन्धमात्रप्रकाशनपर.... ३. एवं चास्तु, एवं सकृ....

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभाव इति सौगताः। यथाहुः—

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्न नदर्शनात् ॥" इति;

तदसत्, अकार्यानात्मभूतकृत्तिकोदयादिना अकारणानात्मभूतरोहिण्युदयाद्यनुमानात् । कथं च तादात्म्ये लिङ्गलिङ्गिभावः? तथात्वेन वा भेदे कथं तत्? यदि च शिंशपात्ववृक्षत्वयोरैक्यम्, सर्वोऽपि वृक्षः शिंशपैव स्यात्, न वा कश्चित् ॥ किं च

"सति भावो न कार्यत्वं किं तु सत्येव भाविता।
तस्माच्चेदविनाभावः स्यादात्माश्रयणं ध्रुवम् ॥

॥ व्याप्तिविभागः ॥

व्याप्तिर्द्विधा—अन्वयव्यतिरेकभेदात्। साधनविधौ साध्यविधिरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः; यथा—यो धूमवान्, सोऽग्निमानिति । साध्यनिषेधे साधननिषेधरूपेण प्रवृत्ता व्यतिरेकव्याप्तिः; यथा—योऽनग्निः, स निर्धूम इति ॥

॥ उपाधिनिरूपणम् ॥

सेयमुभयविधापि व्याप्तिरुपाधिसंभवे दुष्यति । साधनाव्याप-

कत्वे सति साध्यसमव्याप्तः साधनधर्मव्यतिरिक्तो धर्म उपाधिः। सावयवत्वादनित्यत्वसाधने कृतकत्वस्य, कृतकत्वादनित्यत्वसाधने सावयवत्वस्य, समव्याप्तहेतुप्रयोगे तत्स्वरूपस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणत्रयम्। पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वव्युदासाय तु समशब्दः। इतरथा साध्यव्यापक इत्येतावता सावयवत्वादेरुपाधित्वव्युदासः शक्यः। सावयवमीश्वरविग्रहादिकं नित्यतया श्रुत्यादिसिद्धमनभ्युपगच्छतां सावयवत्वाद्युदाहरणम्। अभ्युपगच्छतां तु द्रव्यत्वादवाच्यत्वसाधने वस्तुत्वस्य, वस्तुत्वादवाच्यत्वसाधने द्रव्यत्वस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणद्वयमित्युदाहर्तव्यम्। न चोपाधिव्याप्त्योर्निरूपणे अन्योन्याश्रयता, यावत्साधनदेशमवर्तमानो यावत्साध्यदेशवर्तीत्युपाधिनिरूपणात्॥

स च द्विधा—निश्चितः शङ्कितश्च। व्याप्तः पक्षे नास्तीत्यवधारितो निश्चितोपाधिः; यथा—विप्रतिपन्ना सेवा दुःखहेतुः, सेवात्वात्, राजसेवावत्, इत्यनुमाने पापारब्धत्वम्। अयं[1] च ईश्वरसेवायां नास्तीति शास्त्रतो निश्चितत्वाद्व्याप्तत्वाच्च निश्चितोपाधिः। पक्षावृत्तिव्याप्त्योरन्यतरस्यापि संदेहे संदिग्धोपाधिः। तत्राद्यो यथा—

१. अदश्च.

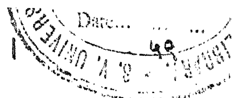
विप्रतिपन्नो जीव एतच्छरीरावसाने मुक्तिमान्, निष्पन्नसमाधित्वात्, शुकादिवदित्यत्र कर्मात्यन्तपरिक्षयः[1] । स च निष्पन्नसमाधौ विप्रतिपन्ने जीवे अस्ति वा नास्ति वा इति संदिग्धत्वाच्छङ्कितोपाधिः । यद्यपि योगिनामुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, तथापि प्रारब्धकर्मणामेकशरीर एव पर्यवसानमिति न नियमः, निष्पन्नोपायस्यापि प्रतिबन्धककर्मविशेषादनेकदिवसस्थितिवदनेकशरीरपरिग्रहोपपत्तेः । तथा च सूत्रितम्—"भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते[2]" इति "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इति च । "विनिष्पन्नसमाधेस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि" इत्यादिस्मृतिस्त्वनिष्पन्नसमाधेः शरीरान्तरयोगनियमपरतया प्रायिकविषया; अतो नास्य साधनें[3]व्यापकत्वम् । अपक्षनिष्ठतया निश्चितोऽपि संदिग्धव्याप्तिको यथा— विप्रतिपन्नम् अधर्मः, निषिद्धत्वात्, ब्राह्मणहिंसावदिति हिंसाव्यतिरिक्तसमस्तनिषिद्धपक्षीकारेण प्रयोगे हिंसात्वमुपाधिरिति यदि कश्चिद्ब्रूयात्, तदा अग्नीषोमीयादिषु विपक्षेषु हिंसालक्षणमस्ति वा न वेति सांख्यवेदान्तिविप्रतिपत्त्या संदिहानस्य हिंसात्वं संदि-

१. परिक्षय उपाधिः । २. संपत्स्यते. ३. साधनाव्यापकत्वम्.

ग्धव्याप्तिकं भवति। पक्षे च स्वयंपतितजन्तुभक्षणादौ निषिद्धेऽपि हिंसात्वं नास्त्येवेति निश्चितमिति ॥

उपाधेश्च साधनाभिमतधर्मे स्वगतव्याप्यत्वाध्यासहेतुत्वादुपाधिशब्दवाच्यत्वम्। तदेवं हेतोः सोपाधिकत्वे व्याप्यत्वासिद्धिः; निरुपाधिकसंबन्धे व्याप्यत्वसिद्धिः ॥

केचित्तु व्यापकाभावाद्व्याप्याभावप्रतिपादनमुखेन साध्यव्यापकस्योपाधेर्दूषणत्वमाहुः। तदा साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इत्येव वक्तव्यम्; तथापि सर्वस्य पक्षेतरत्वस्य नोपाधिता, पक्षस्य साध्यविपर्ययानिश्चये तद्व्यतिरिक्तत्वस्य व्यापकत्वानिश्चयात्। नन्वतीन्द्रियोपाधिशङ्कायां कथं साध्यनिश्चयः? मैवम्, अनुमानाप्रामाण्यवादिभिरतीन्द्रियस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्, तत्र प्रामाण्याभ्युपगमे तु क्वचिन्निरुपाधिकत्वासिद्धावन्यत्रापि तदविशेषात्। अपि च शङ्क्यमानोऽतीन्द्रिय उपाधिर्व्यापको वा न वा? पूर्वत्र वह्न्यादेरपि सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गः। उत्तरत्रापि नित्यो वा अनित्यो वा? नित्यत्वे साध्यस्यापि सदातनत्वापातः। अनित्योऽपि हेतुसाध्ययोरुभयोर्व्यापकः, उभयाव्यापकः, अन्यतरव्यापको वा? आद्ये साधनाव्यापकत्वाभावादुपाधिलक्षणहानिः। द्वितीयेऽपि

उभयासंसर्गेऽप्युभयव्याप्यतामात्रेऽपि साध्यसमव्याप्त्यभावात् । तृतीयेऽपि साधनमात्रव्यापकस्य विशेषणयोरभावात् । साध्यमात्रव्यापकस्य तु साधनाव्यापकत्वं पक्षादन्यत्र हेतोः स्वव्यतिरेकेण वृत्तेर्वा पक्ष एव वा स्यात् । न प्रथमः, तथा सति साध्यव्यापकस्य हेतुमन्तरेण वृत्तौ हेतोः साध्यव्यभिचारः क्वचिदन्यत्र दृष्ट इत्युक्तं भवति । स एव प्रत्यर्थितां भजते; अन्यथा तथाभूतोपाधेरसंभवः । द्वितीये तु सर्वत्र संपक्ष एवासौ साध्यवदनुगत उपाधिः, तस्य तेनैव हेतुना पक्षे साधनाद्धेतोस्तद्व्यभिचारस्याप्यसंभवात्, पक्षे चातीन्द्रियस्य तस्याभावस्याप्यदर्शनात् । तेनापि निरुपाधिक एव संबन्ध इति । साध्यवत् साध्यसामग्रीवच्च हेतुबलादेव सोऽपि पक्षे समापतन् न स्वनिवृत्त्या साध्यं निवर्तयितुमलमिति स कथमुपाधिः[1] ॥

अथ तेनैवाप्यतीन्द्रियेणातीन्द्रियोपाध्यन्तरप्रयुक्तः संबन्ध इति शङ्क्येत, तथा सत्यनवस्थापातः । अपि च

उपाधित्वेन शङ्क्यस्य संबन्धो निरुपाधिकः ।
अन्यथोपाधिता नास्ति तद्वदन्यत्र गृह्यताम् ॥

---

१. सपक्षे योऽसौ.

तत्त्वरत्नाकरे तु एवमुपाधेः स्वरूपं प्रमाणमवान्तरभेदो दूषणत्वप्रकारश्चोपपादितः । यथा—

“केन चिद्यस्य संबन्धे योऽवच्छेदक एष हि ।
तस्योपाधिर्यथा वह्नेरार्द्रेधोधूमसंगमे ।
श्रोत्रत्वयोगे नभसो यथा वा कर्णशष्कुली ।
संसारयोगे जीवस्य कर्माविद्यादि वा यथा ॥

साध्यव्यापकः[1] साधनाव्यापक इति तं[2] लक्षयन्ति । केचित् साधनाव्यापकः साध्यसमव्याप्तिरिति च—” इत्यादिना स्वरूपं निदर्शितम् । “किमस्य ज्ञापकम्? साधनस्य क्वचित् साध्यासंबन्धव्यापकम्, संबन्धग्रहणवेलानुयायिस्वरूपवैकल्यं वा । असंबन्धव्यापकं च व्यभिचारदर्शनम् । तच्च साध्यविरुद्धधर्मकतया निश्चिते प्रमाणबाधिते पक्षे विपक्षे वा हेतोर्दर्शनम् । अग्नीषोमीयशास्त्रबाधिते पक्षे दृष्टं हि हिंसात्वं निषिद्धत्वमात्मन उपाधिं कल्पयति । प्रमेयत्वं च नित्यात्मादिविपक्षे दृष्टमनित्यत्वसाधने कृतकत्वादिकमुपाधीकरोति । सपक्षेषु च यावद्रूपविशिष्टतया साधनं साध्यसंबन्धित्वेन दृष्टम्; तदन्यतररूपविकलं चेत्

---

१. साध्यव्याप्तः. २. तमुपलक्षयन्ति.

पक्षे दृश्यते, तदा व्याप्तरूपाप्रत्यभिज्ञानात् सर्वरूपविशिष्टमेवो-पाधयति; यथा—भावितनयश्यामलिमनि अनुमेये मित्रापुत्रत्वं भूतपुत्रेषु दृष्टं शाकाद्याहारपरिणामविशेषम् । एवंजातीयके रूपवैकल्यकल्पितोपाधिके हेतावप्रयोजकत्वव्यपदेशः परीक्षकाणाम्; व्यभिचारकल्पितोपाधिकयोस्तु बाधितो विरुद्धोऽनैकान्तिक इति—" इत्यादिना उपाधेः प्रमाणावान्तरभेदादिकं प्रपञ्चितम्। एवं चोपसंहृतम्—"तदेष[2] संक्षेपः—व्यभिचार एव हि प्रतिबन्धाभावः उपाधिरेव व्यभिचारनिदानम् । प्रमाणनिश्चित एवोपाधित्वेन शङ्कनीयः । साधने सोपाधिः साध्ये निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चेयः । सर्वशङ्कातिप्रसङ्गपाटनपटीयांश्च तर्कः" इति । तदेवं निरुपाधिकसंबन्धं व्याप्यमिति सिद्धम् । व्याप्यं साधनं लिङ्गमित्यनर्थान्तरम् ॥

॥ साधनरूपनिरूपणम् ॥

तस्य द्वे रूपे अनुमित्यङ्गभूते—व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति । तयोरेव प्रपञ्चनात् पञ्च रूपाणि—पक्षव्यापकत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षवृत्तिराहित्यम्, अबाधितविषयत्वम्, असत्प्रति-[3]

१. विकल्पितोपाधिके. २. तदेष बहुरूपः. ३. असत्प्रतिपक्षितत्वं चेति.

पक्षत्वं चेति । सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः; यथा—अग्निमत्त्वादिसाधने पर्वतादिः । तस्मिन्नभिन्नप्रकारेण स्वायोगव्यवच्छेदेन सर्वत्र वर्तमानत्वं पक्षव्यापकत्वम् । सिषाधयिषितस[1]जातीयधर्मवान् सपक्षः; यथा—महानसादिः । तस्मिन् सर्वत्र, कतिपयव्यक्तौ वा वृत्तिः सपक्षे सत्त्वम्; सर्वसपक्षावृत्तिराहित्यमित्यर्थः। कृतकत्वादयः सपक्षव्यापकाः । धूमवत्त्वादयः सपक्षैकदेशवर्तिनः । तत्र सपक्ष एव हेतुधर्मेणापि समन्वितः साधर्म्यदृष्टान्तः । तस्य व्याप्तिदर्शनस्थानत्वादुभययोगापेक्षा । साध्यतज्जातीयशून्यो विपक्षः; यथा—महाह्रदादिः । तत्र सर्वत्रावृत्तिः विपक्षवृत्तिरहितत्वम् । इदं च क्वचिद्विपक्षाभावात्, क्वचित् तत्संसर्गाभावादिति द्विविधम् । पूर्वं केवलान्वयिनि, द्वितीयमन्वयव्यतिरेकिणि चानन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

अन्ये तु विपक्षाद्व्यावृत्तिरितीदं रूपमकल्पयित्वा केवलान्वयिनश्चतूरूपत्वमाहुः; तदसत्; विपक्षवृत्त्याख्यदोषस्याभाव एव ह्यत्र रूपत्वेन विवक्षितः । तावदेव चान्वयव्यतिरेकिण्यपि रूपम् । तच्च रूपं तुल्यं केवलान्वयिन्यपीति । विपक्षसद्भावस्तु

1. सिषाधयिषितधर्मसजातीय.

व्यतिरेकव्याप्तेरङ्गम्, विपक्षवृत्तिरूपदोषस्य च; न पुनस्तदभावस्य। विपक्ष एव हेतुना शून्यो व्यतिरेकदृष्टान्तो भवति । हेतुमानपि हि विपक्षोऽस्त्येव; येन हेतोरनैकान्त्यादि वक्ष्यते । ततश्चानैकान्त्याद्यनुपदर्शितव्याप्तिकत्वादिपरिहाराय व्यतिरेकदृष्टान्तस्योभयनिवृत्त्यपेक्षा । व्याप्तिदर्शनस्थानं हि दृष्टान्तभूतमाहुः ॥

प्रबलेन प्रमाणेन पक्षे निश्चितसाध्याभाववत्त्वं बाधितविषयत्वम्; यथा—महाह्रदो वह्निमानित्यादौ । तदभावस्त्वबाधितविषयत्वम्; यथा—पर्वतः परभागेऽग्निमानित्यादौ । समबलतया प्रतीयमानप्रमाणोपरोधाभावः असत्प्रतिपक्षत्वम्[1]; यथा—धूमानुमानादेः ॥

॥ हेतुविभागः ॥

द्वेधा[2] च व्याप्यम्—अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि चेति । तत्र पूर्वोक्तपञ्चरूपोपपन्नं विपक्षवत् अन्वयव्यतिरेकि; यथा—पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्; यो धूमवान् सोऽग्निमान्; यथा—महानसः; योऽनग्निः स निर्धूमः; यथा—महाह्रद इति । यद्यपि स्वसाध्यसाधनेऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरेणैवालमिति ताव-

१. असत्प्रतिपक्षितत्वम्. २. द्विधा, द्विविधं.

ता व्यपदेशोऽपि युक्तः; तथाप्युभयसद्भावज्ञापनाय असाधारणकेवलान्वयिभ्यां व्यावृत्तिज्ञापनाय च व्याप्तिद्वयेन व्यपदेशः। तादृशमेव विपक्षरहितं केवलान्वयि; यथा—ब्रह्मशब्दवाच्यम्, वस्तुत्वात् द्रव्यत्वाद्वा, घटादिवत्। अनुभूतिरनुभाव्या, वस्तुत्वात, घटादिवदित्यादि। न[1] ह्यशब्दवाच्यमननुभाव्यं वा किंचिदस्ति, येन विपक्षः स्यात्। असदस्तीति चेन्न, व्याहतवचनत्वात् निरुपाधिकनिषेधासंभवाच्च। सोपाधिकनिषेधे सत एवासच्छब्देनाप्याकारान्तरनिमित्तेन व्यपदेशः। तथा च यदि तत्र वस्तुत्ववाच्यत्वादिहेतुसाध्यव्यतिरेक उच्यते, तदा व्याघातः। अव्याहतस्थलेषु त्वन्वयव्यतिरेकित्वमेव स्यात्। न च तदतिरिक्तमसदिति किंचित् प्रतीमः, येन तत्र व्यतिरेकमनुसंदधीमहि। एतेन, असतो व्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिच्छन्तो निरस्ताः, तथा सत्यभावरूपेषु साध्येष्वसतोऽन्वयदृष्टान्तत्वस्याप्यवर्जनीयत्वप्रसङ्गाच्च हेतोश्चाप्रतीयमानत्वादिरभावात्मकस्य वायस्य कस्य चित् प्रयोक्तुं शक्यत्वात्। भाष्यादिषु तु क्वचित् शशविषाणाद्युदाहरणं प्रतिबन्द्यभिप्रायेण परमतेन वेति द्रष्टव्यम्, "पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं

१. न ह्यवाच्यमननुभाव्यं वा.

देयम्" इत्यादिन्यायात्, स्वयमेव निरुपाधिनिषेधासंभवस्य शून्यवादनिराकरणे[1] दर्शितत्वाच्चेति। तर्हि विपक्षरहितस्य केवलान्वयिनो विपक्षवृत्त्यभावः कथमिति चेत्, हन्त! किं तस्य विपक्षवृत्तित्वमस्ति? तदपि नास्तीति चेत्, तर्हि तावदेवानुमानाङ्गमित्युक्तम्, तदभावेऽपि तद्वृत्तिलक्षणविशिष्टस्यासिद्धेरिति। एतेन, केवलान्वयि नानुमानं, विपक्षरहितत्वात्, सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यादिवदिति हैतुकदुर्दरूढदृष्टिर्दूषिता[2]॥

ननु, यदि केवलान्वयि प्रमाणम्, अग्निरनुष्णः, पदार्थत्वात्, घटवदित्याद्यपि प्रसज्येतेति चेन्न, बाधितत्वात्। तर्हि धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वाद्वा, अस्मत्सुखादिवदित्यादि स्यादिति चेन्न, विपक्षे बाधकाभावादेरुक्तत्वात्। अनुभूतेः स्वयंप्रकाशाया अप्यननुभाव्यत्वे अनुभूतिपदप्रयोगस्यैव निरर्थकत्वप्रसङ्गात्। परस्यानुभूतिविषयानुभवसिद्ध्यर्थमेव हि तत्प्रयोगः। एवं वाच्यत्वविपर्ययेपि बाधः स्पष्टः। तस्मात् व्याहतसाध्यविपर्ययं केवलान्वयि प्रमाणमिति संक्षेपः। अत एव महाविद्यादिरूपकेवलान्वयिनामप्यनवकाशः,

१. शून्यवादि. २. हैतुकवराकदुर्द........

अव्याहतसाध्यविपर्ययत्वात् ; अन्यथा तेषां सर्वसाधकत्वसामर्थ्याभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गात् ॥

॥ केवलव्यतिरेकिभङ्गः ॥

ननु न द्विविधं व्याप्यम्, केवलव्यतिरेकिणोपि भावात्; तथाहि—अनुभूतिरननुभाव्या, अनुभूतित्वात् ; यदनुभाव्यम्, न सा अनुभूतिः ; यथा घटः । न चान्वयव्याप्त्यभावादस्याव्याप्तिरिति भा[1]व्यम्, व्यतिरेकव्याप्त्यभावात् केवलान्वयिनोप्यव्याप्तिप्रसङ्गात्, द्वयोरपि व्याप्त्योः प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकिणि प्रदर्शनीयत्वाभ्युपगमाच्च । उक्तं च वरदविष्णुमिश्रैरपि—"तत् पुनरन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकीति त्रिविधम्—" इत्यादि । तत्त्वरत्नाकरेप्युक्तम्— "अक्षपादस्त्रैधमसूत्रयत्—" इत्यादीति चेत्, न तावदिह संप्रदायविरोधः, "केवलव्यतिरेकि तु साधनदशामेव नासादयति, सपक्षान्वयविरहात्, असाधारणवत्—" इत्यादिना आत्मसिद्धौ भगवद्यामुनमुनिभिः प्रपञ्चितत्वात् । उक्तं च न्यायकुलिशे स्वप्रकाशवादे श्रीमद्रामानुजार्यैः— "न च सिद्धान्तिनोयं प्रसं[2]गः, केवल-

१. वाच्यम् . २. प्रयोगः.

व्यतिरेकिप्रामाण्यानभ्युपगमात्" इति । अतो वरदविष्णुमिश्रोक्तमेकदेशिमतम् , परमतानुसारेण वोक्तम् । तत्त्वरत्नाकरेपि "अक्षपादस्त्रैधमसूत्रयत्" इत्युपक्रम्योक्तम्, न तु स्वमततया ॥

यत्तु तत्रैव हेत्वाभासनिरूपणेऽप्युक्तम्—"इयं ह्यनध्यवसितकेवलव्यतिरेकिणो भिदा । विद्यमानसपक्षोपि पक्षमात्रवृत्तिः प्रथमः । अन्यस्त्वविद्यमानसपक्षो विपक्षाद्व्यावृत्त इति । तत्र दृष्टे साध्यवति सपक्षे साधनस्य ततो व्यावृत्तावन्वयबाधादाभासत्वं स्पष्टम् । अदृष्टे तु तस्मिन् साध्यान्वयाक्षेपकपूर्वोक्तप्रमाणावतारादनाभासत्वं सुवचम्" इति; तदप्यनादरभाषितमिति मन्यामहे ; अन्यथा सपक्षैकदेशवृत्तेरप्याभासत्वप्रसङ्गात्, साध्यान्वयबाधस्य तावतापि सुवचत्वात्, लक्षणनिरूपणे चाभिप्रायव्यक्तेः, साध्यान्वयाक्षेपकाणां च सामान्यतोपि निराकरिष्यमाणत्वात् ॥

ननु सपक्षैकदेशवर्तिनः साध्यान्वयोप्यस्तीति कथं साध्यान्वयबाधशङ्का? सपक्षे सत्यपि पक्षमात्रवर्तिनो वा पक्ष एव साध्यान्वयसंभवे कथं तद्बाधः? तथाप्यन्यत्र क्वचित् साध्यसंबन्धो न दृष्ट इति चेत्, तुल्यं केवलव्यतिरेकिण्यपि । साध्यमपि तस्य

क्वचिन्न दृष्टमिति विशेष इति चेत्, हन्त! दोष एव गुणीभवत्यायुष्मतः; साध्यादर्शने साध्यासंबन्धोपि न दृष्टः स्यादिति चेत्, तर्ह्यसंबन्धदर्शनं दोष इति सपक्षैकदेशवर्तिनोप्यसौ दुस्त्यजः। क्वचित् संबन्धदर्शनात् तस्य दोषपरिहार इति चेत्, तर्हि क्वचिदपि संबन्धादर्शनात् केवलव्यतिरेकिणः साध्यसंबन्धप्रतीत्यनुत्पत्तिरेवेति किमबाधेन[1]? तेनैव पक्षे संबन्धः प्रतीयत इति चेन्न, सिद्धे संबन्धे व्याप्याद्व्यापकधीः, व्यापकप्रतीतौ च संबन्धधीरि[2]त्यन्योन्याश्रयणात् ॥

अथ साध्याभावः साधनाभावेन व्याप्तः; साधनाभावश्च निवर्तमानः स्वव्याप्यं साध्याभावमपि निवर्तयन् साधनस्य साध्यव्याप्यतामुपादायैव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः, अभावव्याप्तिवैपरीत्येन भावव्याप्तेः सार्वत्रिकत्वात्, साध्यसाधनविरुद्धधर्मद्वयान्वयसमव्याप्तेश्च साध्यसाधनसमव्याप्त्यव्यभिचारित्वसिद्धेरिति चेत्, मैवम्—

व्याप्यानां व्यापकाभावव्यापकाभावयोगिता।
कथं नाम नियन्तव्या केवलान्वयिवादिनः ॥

---

१. किं बाधेन? २. संबन्धप्रतीतिरित्य....

केवलान्वयिनि व्याप्ये न हि सर्वसपक्षगे ।
तद्व्यापके वा क्वापि स्यादभावप्रतियोगिता ॥

अपि च, अनध्यवसितेपि तथा व्याप्तिः सुवचा । नित्यत्वाभावो हि गन्धवत्त्वाभावेनाबादिषु व्याप्तः । गन्धवत्त्वाभावश्च पृथिव्या निवर्तमानः स्वव्याप्यं नित्यत्वाभावमपि निवर्तयन् गन्धवत्त्वस्य नित्यत्वव्याप्यतामुपादायैव विश्राम्यतीति । नन्वेवमनित्यत्वेनापि व्याप्तिस्तस्य ग्रहीतुं शक्यत इति चेत्, तर्हि केवलव्यतिरेकिसाध्येन वस्त्वन्तरासाधारणस्वभावस्यापि व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यत इति समो दोषः । तथा हि—घटः स्व[1]प्रकाशः, घटत्वात्; न यदेवं न तदेवम्; यथा—पट इति व्याप्तिः सुग्रहा । अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति केवलव्यतिरेकिणो विपक्षे बाधकमस्तीति विशेष इति चेन्न, घटस्यानुभाव्यत्वे पटवदघटत्वप्रसङ्ग इति सुवचत्वात् । किं च सपक्षवर्ति असाधारणे साध्यं क्वचित् प्रसिद्धमिति तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्या । इह तु साध्यधर्मस्य पूर्वमप्रसिद्धतया तद्व्यतिरेकव्याप्ते[2]रसत्प्रतियोगिकत्वेन प्रवृत्ताया दुर्ग्रहत्वमेव । अथानुभाव्यत्वरूप-

---

१. स्वयंप्रकाशः. २. व्याप्तेस्तत्र, व्याप्तेरेतत्र,

तद्व्यतिरेकः सुग्रह इति चेन्न, तथापि यदनुभाव्यं न सा अनुभूतिरिति व्याप्तिग्रहणदशायामेव प्रतियोगिभूतानुभूत्यनुभाव्यत्वदर्शनेन व्याघातात् । [1]भावसाधककेवलव्यतिरेकिषु च यदि साध्यं पक्षे प्रसिद्धम्, तर्हि व्यर्थमनुमानम् । यद्यन्यत्र, तदा सपक्षे सति केवलव्यतिरेकित्वं न स्यात् । न चोभयातिरिक्तमस्ति, व्याघातात् । न हि भावाभावात्मना विकल्पेपि कोटयन्तरसंभवः, "परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिः।" इति न्यायात् । तुल्यं चेदमभावसा[2]ध्यकत्वेपि, [3]साध्यादिव्यतिरेकमुखेन व्याप्तेर्ग्रहीतव्यत्वात्; अन्यथा कस्य केनैषा व्यतिरेकव्याप्तिः? स्वरूपतः [4]प्रवृत्तापि हि व्यतिरेकव्याप्तिः । सा प्रकृतव्यतिरेकत्वपरामर्शाभावे कथं प्रकृतस्योपकरिष्यति । न च सामान्यतः क्वचिदिति विदितं साध्यं केवलव्यतिरेकिणा पक्षरूपे विशेषे व्यवस्थाप्यत इति वाच्यम्, तथाविधसामान्योपस्थापकप्रमाणाभावात् । वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वात्, घटत्ववदित्याद्यस्तीति चेन्न, स्ववचनविरोधात्, किंचिदिति निर्दि-

---

१. भावसाध्यक. २. साधकत्वेऽपि. ३. विशिष्टसाध्यादि.
४. प्रवृत्तावपि हि.

श्यमानस्य वेद्यत्वे तदभावाधिकरणत्वविरोधात्, अवेद्यत्वे तत्र किंचिच्छब्दप्रयोगस्यैवानुपपत्तेः, यत्किंचिद्धर्मात्यन्ताभावलक्षणधर्मेण चानैकान्त्यात् । तस्य च सर्वत्र वृत्त्यनभ्युपगमे पुनर्व्याघातः । तथा सति हि कस्यचित् सर्वधर्मविशिष्टत्वमेष्टव्यम् । तथा च तत्र तद्वत्त्वतदभाववत्त्वयोः समुच्चयः स्यात् । संविदोपि यत्किंचिद्धर्मात्यन्ताभावविरहे तन्निष्ठात्यन्ताभावसाधनविरोधः, तद्विरहेण पुनस्तत्सिद्धेश्च, यत्र यदत्यन्ताभावविरहस्तत्र तस्य सत्त्वावश्यंभावात् । न च स्वरूपमेवात्र तद्विरहः, तदारोपसहे तदयोगात् । एवं किंचिच्छब्दवाच्यत्वलक्षणधर्मेणाप्यनेकान्तो वाच्यः । यदि क्वचित् किंचित्त्वं न स्यात्, अलीकतैव स्यात् । कथं च क्वचिदिति निर्दिष्टे किंचित्त्वं न स्यादित्युच्येत ? एवम्, इच्छादयोष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः, अष्टद्रव्याश्रितत्वायोगे सति गुणत्वादित्यत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यासिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यम् । असिद्धौ स एव दोषः । गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वेनुमिते अतिरेकानतिरेकविप्रतिपत्त्या च संशये अष्टद्रव्याश्रितत्वकोटावनिष्टप्रसङ्गेनाभिमतकोटिपक्षपातिनी शङ्का जायते, तद्बलेन तदेककोटिगोचरस्मृतिसंततिर्वा । इदमेव च संभावितत्वं वस्तुनः । अतः संभावनासिद्ध-

त्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वव्यतिरेकासिद्धयोरसिद्धेरिति चेन्न, संभावनायाः प्रमाणत्वे पूर्ववत् प्रमाणान्तरानपेक्षणात्, अप्रमाणत्वेनुपयोगित्वात् । साध्यमानस्य पक्षमात्रे हि शङ्का गुणाय, न तु सार्वत्रिकी । यद्विपर्ययेनिष्टप्रसक्तिः, तत् प्रमाणयोग्यमिति निश्चिते विप्रतिपत्तिवाक्यजनितसंशयाधीनसंभावनापदमिदं च तथेति सामान्यतः प्रमाणविषयत्वे सिद्धे विशेषापेक्षायां व्यतिरेकिसाफल्यमिति चेन्न, इदं च तथेत्युपनयस्य निराश्रयत्वात्, सिषाधयिषितानुमानेन तत्सिद्धावन्योन्याश्रयणात्,प्रमाणयोग्यमित्यनेनैव प्रामाणिकत्वसिद्धौ प्रमाणविशेषचिन्तायाश्च निष्प्रयोजनत्वात् । यच्च—गुणत्वादिति सामान्यतो दृष्टेन द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे तत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणे अष्टद्रव्याश्रितत्वानुपपत्तिसाचिव्यात् तत एव हेतोरतिरिक्ताश्रितत्वं सिध्यतीति ; तदपि न, तत्राप्यतिरिक्तविशेषाकारस्य क्वचिदप्यसिद्धेः । इच्छादयोनुपपन्नव्यतितिरिक्ताश्रिता इति सामान्यसाधने तु—यो यद्द्रव्याश्रितत्वानुपपत्तौ सत्यां द्रव्याश्रितः, स ततोतिरिक्तद्रव्याश्रितः ; यथा गन्धादिः; इच्छादयश्च तथा—इत्यन्वयस्यापि सिद्धौ न केवलव्यतिरेकिता ।

१. विप्रतिपत्तृवाक्य... २. अनुपपन्नस्थलव्याप्ते.... ३. सिद्धेर्न.

अस्त्वेवम्, तथापि पश्चात् केवलव्यतिरेकिणापि जीवितुं शक्यमिति चेन्न, "संदिग्धे न्यायः प्रवर्तते" इति न्यायेनाशक्यत्वात् ॥

अथ सामान्यतः सिद्धेच्छाद्याश्रयपक्षीकारेण विगीतोष्टद्रव्यव्यतिरिक्तः, इच्छाद्याश्रयत्वादिति साध्यते; तदा गुणादौ सपक्षे तिष्ठति त्वयैवाभासतेष्यते[1] । गुणादिनिष्ठहेत्वन्तरप्रयोगे[2] तु अन्वयित्वमेव । तत्र तु गुणादेरपि पक्षीकरणे अंशतः सिद्धसाध्यत्वम् । तदसिद्धौ पुनरप्रसिद्धविशेषणता । यच्च—इच्छादेः कार्यत्वादिना सामान्यतः समवायिकारणसिद्धौ, शरीरमिच्छासमवायिकारणवत्, प्राणादिमत्त्वात्; न यदेवं न तदेवमिति सर्वदोषपरिहारः—इति; तदपि न, संबन्धमात्रसाधने घटादेः सपक्षत्वापातात्, शरीरत्वादिलक्षणसंबन्धविशेषसाधने त्वप्रसिद्धविशेषणत्वात्; अन्यथा घटः इच्छासमवायिकारणवान्, घटत्वात्; न यदेवं न तदेवमित्यपि प्रसङ्गात्, अन्यतो विशेषनिर्णयस्य निरवकाशत्वात् । न च वह्न्यादिसंबन्धसाधनेप्येवं संबन्धविकल्पप्रसङ्गः, वह्निसंयोगित्वस्य स्वरूपतः सिद्धस्य पक्षधर्मताबलेन पर्वतनिष्ठ-

१. आभासतोच्यते. २. निष्ठतया.

त्वमात्रविशेषलाभात् । अत्र त्विच्छासमवायिकारणसंबन्धविशेषस्यैव साध्यधर्मस्य स्वरूपतः क्वचिदप्यसिद्धत्वेन तस्य शरीरनिष्ठत्वसाधनायोगादिति ॥

यत्तु सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकम्, कादाचित्कत्वात्, वेदाः सर्वज्ञप्रणीताः, वेदत्वादित्याद्युदाहरणम्; तत्रापि सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वादेः क्वचिदप्यग्रहणात् तद्व्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकेण व्याप्यत्वग्रहणमनुपपन्नम् । यदि प्रत्येकव्युत्पन्नसर्वविदादिपदसमुदायसमभिव्याहारमात्रेण साध्यसिद्धिरिति मन्यसे, तदा शशविषाणादिवदयोग्यपदसमभिव्याहारमात्रेण भ्रान्तिसिद्धं साध्यमित्युक्तं भवति । यदि बाधकाभावादत्रायोग्यत्वं नास्तीत्यभिप्रायः, तदप्यसारम्, सामान्यतः सिद्धस्यैव विरोधस्य साधकाभावे बाधकत्वात्, तस्यैवानुमानस्यैतत्साधकत्वेन्योन्याश्रयणात् । न चागमतया तानि पदानि तदर्थमुपस्थापयन्ति, अनभ्युपगमात्, आप्तोक्तत्वनित्यत्वयोरभावे तदनुपपत्तेश्च । अथागमसिद्धं सर्वज्ञमात्रमुपजीव्य तत्पूर्वकत्वं साध्येत, तथापि तत्पूर्वकत्वस्याप्रसिद्धिस्तदवस्थैव । तस्यापि चेत् प्रसिद्धिरागमतो गृह्येत; सा चेत् पक्षे, कृतमनुमानेन । विपक्षे चेत्, व्याघातः । सपक्षस्तु नात्र त्वये-

ष्यते, तथा सत्यन्वयव्यतिरेकित्वापातादिति । एवं केवलव्यतिरेक्युदाहरणान्तरेष्वपि दूषणमुन्नेयम् ॥

सर्वत्र च केवलव्यतिरेकिणि सत्त्वादिभिः केवलान्वयिभिः सार्वत्रिकसाध्यदर्शनलब्धजीवितैः प्रतिरोधो बाधो वा ग्राह्यः । एवं केवलव्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धेस्तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्ग्रहा । अन्वयव्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तिरेव प्रधानभूता । व्यतिरेकव्याप्तिरप्यन्वयसिद्धप्रतियोगिलाभात् समीची । तत्रान्यतरव्याप्त्युदाहरणमात्रेणापि परार्थप्रयोगोपि चरितार्थ इति ॥

॥ लक्षणनिरूपणम् ॥

ननु यदि केवलव्यतिरेकि न प्रमाणम्, लक्षणमिति किमपि न स्यात्, तस्य तदात्मकत्वात् । तदभावे च कथं परस्परव्यावृत्तः वस्तुव्यवस्था ? ततश्च विलीनं लौकिकपरीक्षकवैदिकव्यवहारैरिति; तन्न, लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वाभावात् । उक्तं हि तत्त्वरत्नाकरे—

"अर्थासाधारणाकारप्रतिपत्तिनिबन्धनम् ।
सजातीयविजातीयव्यवच्छेदेन लक्षणम् ॥"

इत्युक्त्वा "सचायं जात्यादिराकारः प्रमेयं निष्कृष्य लक्षयत

प्रमाणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छेदांशे सहकारीति लक्षणमुच्यते" इति। एतेन तत्तत्प्रतिपादकं प्रमाणं तत्त्वनिष्कर्षे[1] शरणमित्युक्तं भवति। एतेन लक्षणानिरुक्तिमात्रेण[2] लक्ष्यमपलपन्तो निराकृताः। न हि प्रतीतमिति[3] सर्वं निर्देष्टुमपि[4] शक्यम्, सर्वलौकिकपरीक्षकव्यवहृतस्य घटस्यापि पृथुबुध्नादिमत्त्वाङ्गुलिनिर्देशविषयत्वादेः साधारणत्वात्, तद्विशेषस्य तु दुर्वचत्वात्। उक्तं च दण्डिना—

"इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्।
तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते॥" इति॥

असाधारणधर्मोपस्थापनेन व्यवहारव्यवस्थापकमाप्तवाक्यादिकमेव वा[5] लक्षणम्; यथा—गन्धवती पृथिवीति। यत् गन्धवत् तत् सर्वं पृथिवीशब्देन व्यवहर्तव्यम्, नेतरादिति हि तदर्थः। प्रमाविषयः प्रमेयमित्यादिषु च लक्षणतया संमतेषु विपक्षशून्यत्वेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गप्रसङ्गः। यद्वा अन्वयव्यतिरेकिविशेष एव लक्षणम्। स च समव्याप्तः। असाधारणो व्यापको

१. तत्त्वनिष्कर्षे. २. लक्षणशब्दनिरुक्तिमात्रेण, लक्षणनिरुक्तिमात्रेण. ३. प्रतीतमपि. ४. निर्देष्टुं शक्यम्. ५. मेव लक्षणम्.

धर्मो लक्षणमिति वा लक्षणम् । तत एवेतरप्रतिक्षेपस्तत्त्वं च सिध्यति[1]; यथा—शरीरादेः पार्थिवत्वादिसंदेहे, शरीरं पार्थिवम्, गन्धवत्त्वात्, घटवत्[2] । शरीरमाप्यादिकं न भवति, गन्धवत्त्वात्, घटवदित्यादि[3] । तदेवं तत्त्वतदितरप्रतिक्षेपयोः साधनालक्षणत्वं गन्धवत्त्वस्येति ॥

नन्वनेकव्यक्तिसंग्राहकलक्षणे तथा स्यात् । एकव्यक्तिलक्षणे तु कथम्? यथा—आकाशादेः शब्दमात्रवत्त्वादाविति चेन्न, आकाशादिशब्दानामपि जातिशब्दत्वात् । कल्पादिभेदापेक्षया बहवो ह्याकाशादयः । अस्तु तथा तेषु । ईश्वरादिलक्षणं तु कथम्? न हीश्वरस्य कल्पादिभेदेपि भेदोस्ति; सत्यम्; तत्र तु प्रागुक्तनीत्यैव धर्मिग्राहकेणैव लक्षणविशिष्टलक्ष्यसिद्धावसाधारणधर्मातिरिक्तव्यावृत्त्यभावान्न साध्यं किंचिदवशिष्यते । तथापि तत्रेश्वरादिलक्षणव्यतिरेकस्यानीश्वरत्वव्याप्तेर्ब्रह्मादिषु केषुचिदीश्वरतया शङ्क्यमानेषु तेनानीश्वरत्वं साध्यते। तत्र चान्वयव्यतिरेकित्वमेव । प्रतियोगिनः प्रमाणसिद्धेश्चाभावनिरूपणोपपत्तिः । प्रयोगश्च ब्रह्मादयोनीश्वराः, सकलजगत्सृष्ट्याद्यकारणत्वात्, घट-

१. सिध्येदिति. २. घटादिवत्. ३. घटादिवदित्यादि.

वत्। कालो न प्रकृतिः, महदादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत्। त्रिगुणं कालातिरिक्तम्, कलादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत्॥

एवं तदात्मना शङ्क्यमानानां तद्व्यतिरेकसिद्धेस्तस्यापि तेभ्यो व्यतिरेकः सिद्ध इति लक्षणफलम्। अतः सर्वत्राप्यन्वयित्वमेव। एवं तर्हि सर्वस्मिन्नेव लक्षणे तदितरस्य तद्व्यतिरेको वक्तुं शक्यः; यथा—गवयो न गौः, सास्नादिरहितत्वात्, महिषवदित्यादीति चेत्, अस्त्वेवम्; तावतापि न लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वम्। अयं गौः, सास्नादिमत्त्वात्; यथा—अस्मदीयः; यो गोव्यतिरिक्तः, नासौ सास्नादिमान्; यथा—महिष इत्यत्र, नायं गौः सास्नादिरहितत्वात्; यथा—महिषः; यो गौः स सास्नादिमान्; यथा–संमत इत्यत्र चान्वयव्यतिरेकित्वमेव। ये पुनः—विप्रतिपन्नः सार्वो गौरिति व्यवहर्तव्यः, अगोव्यावृत्तो वा, गोत्वात्, सास्नादिमत्त्वाद्वेति लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वमाहुः; तेषामंशतः सिद्धसाधनत्वमपि दुष्परिहरम्। सकलव्यक्तिसंग्राहकप्रवृत्तिनिमित्तस्य सकलेतरप्रतियोगिकव्यावृत्तेश्चासिद्धतया नैवमिति चेन्न, गौरिति व्यवहर्तव्य इत्यत्रापि गोत्वमेव व्यवहारनिमित्तमिति नियन्तुमशक्यत्वात्, अन्यस्याप्यसाधारणधर्मस्य तन्निमित्तत्वाविरोधात्,

लाघवादेश्च समत्वात्। गोत्वनिमित्तगोव्यवहारवानित्येव साध्यार्थे[1] प्राग्वदप्रसिद्धविशेषणत्वादिकम्। सकलेतरप्रतियोगिकव्यावृत्तिसाधने त्वपोहवादिन इवान्योन्याश्रयणम्। अपि च,

लक्षणादधिके भेदे क्व[2] वातीतस्य संभवः।
तस्यैव तत्त्वे किं केन किमर्थं साधयिष्यसि॥

किं च महिषादिसमस्तव्यावृत्तेरेकस्मिन् गवि सिद्धत्वादपरिहृतमेव सिद्धसाधनत्वम्। एतदेव चानूद्य तत्त्वरत्नाकरेऽप्युक्तम्— "क्षोण्यादिलक्ष्यं प्रमाणसिद्धं न वा? तदसिद्धावाश्रयासिद्धिर्लक्षणात्मनो हेतोः। सिद्धौ च साधनं मुधा। स्वरूपसिद्धावपि व्यवच्छेदः साध्यत इति चेत्[3], तादृगेव तदपि; तथापि ह्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः स्यात्, इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदनालोचितचरत्वात्, सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात्। किं च प्रमाणस्य स्वविषयव्यवस्थायां प्रमाणान्तरापेक्षणादनवस्थितिपरतः प्रामाण्ये प्रसज्येयाताम्॥

---

१. साध्यार्थे चाप्रसिद्धविशे.... २ सति क्वातीतसंभवः.
३. चेत् न.

तस्माद्धर्मः प्रमेयात्मा धर्मिनिष्कर्षमाचरन् ।
लक्षणं न प्रमाणात्मेत्युक्तयैव दिशा गतिः ॥" इति ॥

तस्माद्यथोक्त एव लक्षणप्रकारः, न पुनस्तस्य केवलव्यतिरेकित्वमिति । एवं केवलव्यतिरेकिणि निरस्ते प्रामाणिकानां हैतुकभङ्गभारस्य त्र्यंशोवरोपितः ॥

॥ अनुमानविषयविशेषनिरूपणम् ॥

केवलान्वयिन्यपि व्याहतसाध्यविपर्ययव्यतिरिक्ताः सर्वे विपक्षे बाधकाभावान्निरस्ताः । अन्वयव्यतिरेकिण्यपि अत्यन्तातीन्द्रियार्थगोचरा अप्यैन्द्रियिकव्याप्त्युपजीवनेन प्रवर्तमानाः सपक्षानुगतव्याप्ताकारवैकल्यात् सोपाधिकत्वादिभिर्निराकृताः । चन्द्रबिम्बपरभागादिकं तु नास्मदाद्यतीन्द्रियम् । पर्वतपरभागादिवदिन्द्रियसंप्रयोगाभावादेव तदग्रहणोपपत्तिरिति युक्तं तदनुमानम् । सन्ति हि सतोप्यनुपलम्भहेतवो बहवः; यथोक्तं सांख्यैः—

"अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥" इति ॥

यत्तु—

"सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥" इति; ईदृशविषयेनुमानं वार्यते, न तु दृष्टजातीयसूक्ष्मेषु; यथा—उष्णजलादौ वह्न्यादेः । यत्र तु शास्त्रेणैव व्याप्यव्यापकभावग्रहणम्, तत्रात्यन्तातीन्द्रियाणामप्यनुमानं न वारयामः; यथा—तत्तज्जातिगुणकर्मवर्णप्रज्ञामेधागदादिषु दृष्टेषु तत्तत्कारणभूतादृष्टविशेषानुमानमिति । "अतीन्द्रियेर्थे सर्वत्र शास्त्रमेव प्रमाणम्" इति भाष्यमपि प्रत्यक्षसिद्धव्याप्त्युपजीवनेन अत्यन्तातीन्द्रियार्थसाधनबाधनप्रतिक्षेपपरम्; न तु शास्त्रसिद्धव्याप्तिमूलातीन्द्रियानुमाननिषेधार्थम्, तत्रापि शास्त्रमूलतया तस्मिन्नेव विश्रमाच्छास्त्रमेव प्रमाणमिति वाचोयुक्तेरविरोधात् ॥

॥ सामान्यतो दृष्टादिनिरूपणम् ॥

एतेन अस्मदादिप्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं विशेषतो दृष्टम्, तदयोग्यार्थं सामान्यतो दृष्टमिति परोक्तविभागस्यापि विषयः सिद्धो भवति । लौकिकेष्वेव वा सूक्ष्मासूक्ष्मविभागात् तत्सिद्धेः । किंचिज्जातीयात् तद्व्यापकजातीयस्यानुमानं सामान्यतो दृष्टम्; यथा—धूमादग्नेः । व्याप्तिदशादृष्टयैव व्यक्त्या देशान्तरकालान्त-

१. व्याप्त्युपजीवनेन अती... २. व्याप्तिग्रहदशायां व्याप्यतया दृष्टयैव.

रादौ व्यापकतया दृष्टव्यक्तेरेवानुमानं विशेषतो दृष्टम्; यथा— कृत्तिकया रोहिण्यनुमानमिति केचित् । तत्रापि निष्कर्षे कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्तिव्यक्तीनां भूयस्त्वात् तदातनेन कृत्तिकोदयेन तादात्विकी रोहिण्यासत्तिव्यक्तिरेवानुमीयत इति सामान्यत एव व्याप्तिग्रहः, अन्यथा व्याप्तिदे[1]शादृष्टमात्रविषयत्वे स्मृतिमात्रत्वप्रसङ्गात् । एवं स्वरविशेषात् पुत्राद्यनुमानेपि पूर्वस्वरवदद्यतनस्वरस्य पुत्रस्वरत्वानुमानात् सिद्धौ भेदः । तेनैव शैलशृङ्गेण तस्यैव शैलस्य कथमनुमानमिति चेन्न, कथंचित् स्मृतिमात्रत्वात् । तत्कालवर्तित्वार्जवाद्यतिरिक्तग्रहे तु तत्कालादिव्यक्तिभेदसिद्धिरिति ॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये

प्रथमं प्रतिबन्धाद्याह्निकम् ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

१. व्याप्तिग्रहदशा.

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ परार्थानुमानभङ्गः ॥

तदिदमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति केचिद्विभजन्ते; तदयुक्तम्, सर्वेषामप्यनुमानानां स्वप्रतिसंधानबलेन प्रवृत्ततया स्वव्यवहारमात्रहेतुत्वेन च स्वार्थत्वात् । वाक्यप्रतिपन्नेपि तस्मिन् न वाक्यबलादर्थसिद्धिः; किंतु वाक्योत्थापितव्याप्तिप्रतिसंधानादिनैव । न च प्रतिवादिवाक्यं व्युत्थितस्य प्रमाणम् । आप्तश्चेद्ब्रूयात् तत्रापि व्याप्तिमात्रे तेनोपदिष्टे श्रोता स्वयमेवानुमिनुयात्, न तु साध्यार्थज्ञानेप्युपदेशमपेक्षते । यदि च वाक्यप्रतिपादितत्वमात्रेणानुमानस्य परार्थत्वम्, तदा प्रत्यक्षागमयोरपि तथा विभागप्रसङ्गः, केषुचिदर्थेषु प्रमाणतया तयोरेवाभिधेयत्वात् । एतदुक्तं भवति—द्विविधानि प्रमाणानि—स्वयमेव सिद्धानि, परवाक्यपूर्वाणि चेति सामान्यत एव विभागः कार्य इति । एतदेव ह्युक्तं तत्त्वरत्नाकरेपि—

१. वाक्यार्थोपस्थापितव्याप्ति.

“सर्वं प्रमाणं सामग्र्या स्वत एव प्रवृत्तया ।
जन्यते परवाक्येन वृत्तया चेति हि द्विधा ॥
अतोनुमानं द्विविधं स्वपरार्थत्वभेदतः ।
प्रत्यक्षागमसामग्र्योः परवाक्ये प्रदर्शिते ॥
वक्ष्यते [1]व्यवहाराध्वन्यनुमानस्य तूच्यते ।
अनुमोद्बोधकं वाक्यं प्रयोगः साधनं च तत् ॥” इत्यादि ॥

॥ पञ्चावयववाक्यनिरूपणम् ॥

तदेवमनुमोद्बोधकं वाक्यं प्रतिज्ञादिपञ्चावयवम् । तत्र परप्रतिपिपादयिषया पक्षवचनं प्रतिज्ञा; यथा—पर्वतोग्निमानिति । तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति वृद्धाः । साधकत्वप्रकाशकविभक्तिपदान्तर[2]समभिव्याहारयुक्तं लिङ्गस्य वचनं हेतुः; यथा—धूमवत्त्वात्, धूमवत्त्वेन, धूमोऽत्र विद्यते यत इत्यादि । प्रसङ्गद्वारेण वा—अन्यथा निर्धूमत्वप्रसङ्गादित्यादि । सम्यग्व्याप्तिनिर्देशपूर्वकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । तच्च व्याप्तेर्दृष्टान्तस्य च शैलीमनुरुध्य अन्वयोदाहरणं व्यतिरेकोदाहरणमिति भिद्यते । तत्र यो धूमवान् सोग्निमान्; यथा—महानस इत्यन्व-

१. व्यवहारार्थमनुमानं निरुच्यते, २. समभिव्याहारादियुक्तम्.

योदाहरणम् । योनग्निः स निर्धूमः ; यथा—महाहृद इति व्यतिरेकोदाहरणम् । यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यम् । यदुक्तसाध्यं न भवति, तदुक्तसाधनं न भवति ; यथा—संप्रतिपन्नमिति सामान्यतोप्युदाहरन्ति । अत्र च यदित्थं तत्तथेति साधारणप्रयोगादेव सर्वोपसंहारः सिध्यति ; यथा—गौर्न पदा स्प्रष्टव्या इत्यादौ । अतो यद्यदिति वीप्सानपेक्षा । कस्य चित्तु सा [1]स्पष्टार्था । दृष्टान्तनिदर्शनेन व्याप्ततया पक्षे हेतुमुपसंहरद्वाक्यमुपनयः । सोपि पूर्ववत् द्विधा—अयं च तथा धूमवानित्यन्वयोपनयः, अयं न तथा निर्धूम इति व्यतिरेकोपनयः । हेतुपूर्वं पक्षे साध्यमुपसंहरद्वाक्यं निगमनम् । तत्रापि पूर्वतुल्यन्यायतया द्वैविध्यमनुसंधेयम् ; यथा—तस्मादसावग्निमान् इति, अयं निरग्निर्न भवतीति च ॥

॥ पञ्चावयवानियमनिरूपणम् ॥

एते पञ्चावयवाः प्रयोक्तव्या इति नैयायिकाः । उदाहरणान्तं तदाद्यं वा त्रितयं प्रयोक्तव्यमिति मीमांसकाः । उदाहरणोपनयावेवेति सौगताः । वयं त्व[2]नियतं ब्रूमः, नियमवदनियमस्याप्याभिमानिकतया सिद्धान्तत्वोपपत्तेः । दृष्टश्चानियमेन भाष्यादिषु प्रयो-

१. स्पाष्टयार्था. २. अनियमं.

ा:—क्वचित् पञ्चावयवः, क्वचित् त्र्यवयवः, क्वचिदवयव-
कल्पनारहितः, क्वचिदेकव्याप्तिकः, क्वचिद्व्याप्तिद्वयविशिष्ट
इत्यादि । इदं च वादिनोः परस्परसंवादानुरूपयथाभिमतव्यव-
हाराभ्यनुज्ञालिङ्गम् । प्रतिवाद्यभिमतप्रस्थानेन व्यवहारमन्येपि
केचिदिच्छन्ति, 'पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयम्' इति न्या-
यात् । अतोप्यनियतावयव एव प्रयोगः । उपपन्नश्च मृदुमध्य-
कठोरधियां विस्तरसंग्रहाभ्यां व्यवहारः । यद्यप्युदाहरणोपनया-
यामेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सिद्धत्वात् तावदेव तत्त्वतो वक्तुमु-
चितम्; तथापि विवक्षितस्पाष्टयाय[1] प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि उदा-
हरणोपनयनिगमनानि वा वाच्यानि, विवादविषयस्य साध्यार्थ-
स्य अव्यक्तप्रतिपादनानुपपत्तेः ॥

ये तु—प्रतिज्ञादित्रयानन्तरं हेतोरसिद्ध्यन्यथासिद्धिपरिहारार्थ
उपनयः । निगमने हेत्वंशः सिद्धसाधनतापरिहाराय, साध्यांशस्तु
बाधपरिहारायेति वर्णयन्ति ; तैर्नूनं तद्दोषपरिहाराय मन्त्रपाठो-
ऽपि इष्टः, प्रतिज्ञाहेतुभ्यामेव तदर्थाभिधानसिद्धेः, अन्यथा नायम-
सिद्धो नापि बाधित इति व्यक्तमेव वक्तव्यत्वात् । आभासोद्धा-

१. स्फौटयाय.

रनिर्बन्धेन[1] पुनरुक्तिश्चेति । भगवद्यामुनमुनिभाष्यकारादिभिश्च पञ्चावयवा अपि हेतवः प्रयुक्ता इति चेत्, सत्यम्; अत एव ह्यनियमः सिद्धान्तितः । न च ग्रन्थेषु निबद्धमिति व्यवहारेपि तथेति नियमः, " स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् " इत्यादावन्वयव्यतिरेकौ द्वावप्युक्ताविति तावता तयोर्द्वयोरप्यवश्यपठनीयत्वापातात् । यच्चेदं प्रयोगसंस्थानं निर्णीतम्, न तत्राप्यस्माकं निर्बन्धः, अत्र पर्वतेग्निरस्ति, यदत्र धूमो विद्यते; दृष्टं च धूमवतामग्निमत्त्वमित्यादिनापि तदर्थप्रतिपादनोपपत्तेः । दृश्यन्ते चैवंविधानि चित्राणि प्रयोगवाक्यानि सर्वसैद्धान्तिकानां ग्रन्थेषु । एवमेव च पदानामन्वयमात्रं प्रधानयित्वा लौकिकवैदिकव्यवहारा अपि वर्तन्ते। तत्त्वरत्नाकरेपि—पञ्चानामवयवानां पृथक् प्रयोजनान्यभिधाय "अतश्च सर्वत्र पञ्चावयववाक्यमाद्रियन्ते वेदाचार्यादयः—'पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित्—' इत्यादौ " इत्यभिधायैव पुनरनियमः प्रतिपादितः—" न च सर्वदा सर्वेवयवाः प्रयोज्याः, न न्यूनाधिका इति निर्बध्नीमः, वक्तृप्रतिवक्तृसंप्रतिपत्तौ लघूपायो-

१. निबन्धने, निर्बन्धः.

पादानेपि दोषाभावात्, लोकेपि तथा व्यवहाराच्च" इति। साधर्म्यवैधर्म्यवचनप्रयोगे चोक्तम्—"यथोपयोगं प्रतिपत्त्रपेक्षया विकल्पसमुच्चयावेव, अविरोधात्" इति। अन्यच्चोक्तम्—"प्रतिज्ञायाः परं हेतूदाहरणयोर्न क्रमनिर्बन्धः, व्याप्तिहेतुप्रदर्शने विशेषाभावात्" इत्यादि। अत एव पक्षादिवचनदोषविशेषाणां केषांचित् तत्रैवोक्तानामपि नियमकथाविषयत्वं सूचितम्—"सोयं गवयपदाभिधेयः, गोसदृशत्वात्; य इत्थम्, स तथा, यथोक्तमात्तेन; अयं च गोसदृशः; ततस्तत्पदवाच्यः" इत्युक्त्वा

"व्याप्तौ दृष्टान्तदृश्यायामवश्यं स निदर्श्यते।
आगमाद्व्याप्तिसिद्धौ न व्याप्तिस्मृत्यर्थमीयते॥
धूमवानग्निमानेवेत्याप्तोक्तायां तथा गतिः।" इत्यादि॥

प्रज्ञापरित्राणे तु वरदविष्णुमिश्रोक्तानुसारेणैवमुक्तम्—

"परार्थमनुमानस्य प्रयोगेवयवास्त्रयः।
प्रतिज्ञा चाथ हेतुश्च तथोदाहरणं मतम्॥" इत्यादि॥

अतो व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपादनोपयुक्तेन येन केनापि प्रकारेण व्यवहरेत्। नियमकथायां तु यथानियममिति रहस्यम्॥

॥ कथानिरूपणम् ॥

विचारविषयगोचरो वादिप्रतिवादिवाक्यसंततिविशेषः कथा। सा द्विविधा—वीतरागकथा विजिगीषुकथा चेति। पूर्वे वाद इति सामान्यशब्देनैव विशेषतोपि निर्दिश्यते। सा चैवं न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे लक्षिता—"परस्य स्वोपदेशन्यायेन निश्चितार्थो व्यवहारो वादः" इति। शिष्याचार्यव्यवहारवत् [1]प्रमाणतर्काभिमानास्पदसाधननिश्चितार्थविषयो व्यवहारो वाद इत्यर्थः। तत्र स्वपक्षस्थापनं परपक्षदूषणमित्यवयवद्वयम् ॥

केचित्तु साधनसमर्थनदूषणसमर्थनादिभिः सह पञ्चावयवतामाहुः; तदयुक्तम्, स्वपक्षदूषणोद्धारतत्समर्थनादेरप्यवयवान्तरत्वप्रसङ्गात्। यदि स्वपक्षसाधनादौ तदन्तर्भाव इति न [2]पृथग्गणना, तदा स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपयोरेव सर्वान्तर्भाव इति तावत्येव गणनोचिता। अत्र च बुद्धिपूर्वदुष्टवचनानि न संभवन्ति, [3]अन्यानि तूद्भावितान्यभ्युपगन्तव्यानि, तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात्। विजिगीषुकथायां तु गत्यन्तरमलभमानस्य परव्यामोह-

१. प्रमाणत्वाभिमानास्पद.... २. पृथग्ग्रहणाद्गणना. ३. अन्यत उद्भावितानि.

नेनापि पाक्षिकविजयः समत्वं वा संभवेदिति बुद्धिपूर्वकदुष्टप्रयोगसंभवः। सा च द्विधा—जल्पो वितण्डेति। तत्रोभयपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपवती कथा जल्पः। वादिपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपमात्रवती कथा वितण्डा॥

केचित्तु—वितण्डायामपि वीतरागविजिगीषुभेदाद्भेदमाहुः; तदयुक्तम्, वीतरागस्य परपक्षप्रतिक्षेपपर्यन्तव्यापाराभावे तत्त्वनिर्णयासिद्धेः। विजयस्तु तावतापि संभवत्येव, [1]अभ्युपगमनियतत्वात्। वादे परपक्षस्य कालात्ययापदेशनिर्वाहे तु न पुनः स्वपक्षनिरूपणम्, तेनैव तत्फलस्यापि सिद्धेः। न हि पुनस्तस्यैव प्रमाणस्य पाठे प्रयोजनम्। न च स्थापितस्वरूपादिमत् प्रमाणमनादृत्य मानान्तरमन्वेषणीयम्। न च नैरपेक्ष्येणोपरमाद्वितण्डात्वम्, अपेक्षायां सत्यां [2]प्रतिवादिना स्वपक्षस्थापनस्यापि कर्तव्यत्वेन वैषम्यात्। जल्पे तूक्तिगुणदोषाभ्यामपि जयपराजयौ स्यातामिति कालात्ययापदेशायोपन्यस्तस्यापि प्रमाणस्य पुनः पाठाद्युपपत्तिः। आगमसिद्धा चेयं कथात्रयव्यवस्था, “वादजल्पवितण्डाभिः” इत्यादिवचनात्॥

१. अभ्युपगमनीयस्य तत्त्वात्. २. प्रतिवादिपक्षस्थापनस्यापि.

केचित्तु—वितण्डाद्वयमेव व्यस्तं जल्प इति वदन्ति; तथापि तथैव नियमात् कथात्रयगणनं नानुपपन्नम्। उक्तं च जल्पवितण्डयोरपि लक्षणं संयोगाधिकरणे—"स्वपक्षप्रामाण्यप्रतिपक्षाप्रामाण्यनिश्चयार्थो व्यवहारो जल्पः। प्रतिपक्षाप्रामाण्यमात्रनिश्चयार्थव्यवहारो वितण्डा" इति। श्रीमद्गीताभाष्येऽपि—"वादः प्रवदतामहम्" इत्यत्र "जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोहम्" इति व्याख्यानात् कथात्रयं दर्शितम्। एतेन "विप्रं निर्जित्य वादतः" "न विगृह्य कथां कुर्यात्" इत्यादिभिर्जल्पवितण्डयोर्निषेधो विशिष्टविषय इति दर्शितम्, कदाचिद्बाह्यकुदृष्टिभङ्गाय द्वयोरपि कार्यत्वात्। तथा चाक्षपादसूत्रम्—"तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्" इति॥

॥ कथाङ्गनिरूपणम् ॥

अथ कथाङ्गानि—सभ्यानुविधेयसंवरणम्, वादिप्रतिवादिनियमः, कथाविशेषव्यवस्था, निरूप्यनिर्णय इति चत्वार्येव। वरदविष्णुमिश्रैस्तु—"जल्पश्चतुरङ्गः; अङ्गानि वादिप्रतिवादिसभापतिप्राश्निकाः" इत्युक्तम्। वादे तु न सभ्यादिसंवरणनिर्बन्धो-

स्ति, अपलापादीनां प्रायशस्तत्रासंभवात्; वीतरागाः शिष्यगुरुसब्रह्मचारिशिष्टश्रोत्रियश्रेयोर्थिनो हि तदधिकारिणः । सभ्यानां दैवादागतानां त्ववर्जनम् । अनुविधेयसंवरणं तु सर्वथानपेक्षितमेव, विजयफलप्रतिपादनाद्यर्थत्वादनुविधेयस्य । रागद्वेषरहिता अत्यवरा विषमसंख्याः सभ्याः स्युः, द्वैधे अधिकानां वचनस्य ग्राह्यत्वात् ।एकोपि वा प्राज्ञतमः । ननु सिद्धान्तनियमोप्यवश्यापेक्षितः ; तत् कथं चतुष्टयम्? सत्यम्; निरूप्यनियम एव तस्यान्तर्भावादनुक्तिः । न हि तमन्तरेण स उपपद्यते । यत्र तु नानासिद्धान्तानुमतोर्थो निरूप्यते, तत्र व्यवहारविशेषनियमार्थं सिद्धान्तविशेषनियमोप्यस्तु ॥

केचित्तु— निग्रहसामस्त्यासामस्त्योद्भावनप्रतिज्ञानकथापर्यवसाननियमाभ्यां सह षडङ्गान्याहुः; तदयुक्तम्, इच्छाकल्पितत्वेनावश्यापेक्षितत्वाभावात्, अनित्यस्य चाङ्गत्वायोगात्; अन्यथातिप्रसङ्गात् । वादे तावत् कथा हि तत्त्वनिर्णयपर्यन्ता वा स्यात् अशक्तिपर्यन्ता वा; न तत्र नियमकृत्यम्; द्वयोः संप्रतिपत्तेरेव पर्यवसानमित्युक्तं भवति । जल्पवितण्डयोरपि निग्रहपर्य-

१. सर्वदा.

न्तां । अतस्तत्रापि किं नियमेन ? ॥ उक्तं हि प्रज्ञापरित्राणे—

"निग्रहस्थानपर्यन्ता[1] विजिगीषुकथा मता ।
तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः स्याच्च पुनः पुनः ॥
हेत्वाभासापसिद्धान्ताननुयोज्यानुयुक्तयः ।
दृश्यन्ते यत्र तत्रैव वादोवसितिमान् भवेत् ॥" इति ॥

यदि त्वेकस्मिन्नेव निग्रहे कथापर्यवसानमिति नियमो जल्पवितण्डाङ्गमङ्गीक्रियते; तर्हि एतयैव[2] भाषया भाषितव्यम्, पद्या[3]दिनियमेनाभिधेयम्, एतत्प्रमाणजातीयं वाच्यम्, महाविद्यादिरीतिरपि ग्राह्या, लिखित्वैव निरूप्यम्, गगनसूचनभूतलविलेखनादिविकाराः परिहार्याः, मध्ये नान्येन संलपनीयमित्यादिनियमानामप्यङ्गत्वप्रसङ्गः ॥

॥ निग्रहस्थाननियमः ॥

स्वारसिकस्तु कथासु निग्रहस्थाननियम उच्यते । वादे तावत्—अपलापादिकं प्रायशो न संभवति । संभवदपि प्रतिज्ञान्तराज्ञानादिकमनुद्भाव्यम् । उद्भाव्यमप्यवाचकादि न कथा-

१. पर्यन्ता सा. २. एकयैव. ३. गद्यादि.

विच्छेदकम्। संप्रतिपत्त्या अनेकहेतुदृष्टान्तदूषणाद्यभिधानेपि न दोष इति। जल्पवितण्डयोस्तु—यथाभ्युपगतं सर्वे निग्रहाः ॥

॥ कथास्वरूपविवेकः ॥

तदेवमङ्गेषु चतुर्षु पञ्चसु वा सिद्धेषु, यथावलेपं नियमान्तरेषु कृतेषु अवहितेषु च सभ्यप्रतिवादिषु, तदभ्यनुज्ञातेन वादिना प्रथमं स्वसाध्यमुद्दिश्य तत्र विवक्षितः प्रत्यक्षादिरूपः प्रमाणविशेषो वाच्यः। प्रतिवाद्यापादितश्चाभास उद्धरणीयः। विपक्षे बाधकाभावादिप्रसङ्गे च तर्को वाच्यः। ये पुनः संक्षेपतो विस्तरतो वा आभासोद्धारं तर्कप्रयोगं चावश्यंभाविनमाहुः, तैर्नूनम् "अस्मदवकरे कांस्यं नास्ति" इति लोकवादोनुसृतः; अनिष्टप्रसङ्गश्च, आभासोद्धारतर्कप्रयोगवाक्ययोरपि स्वयमेव दूषणोद्धारादेः कर्तव्यत्वप्रसङ्गात्। एवं तदुपर्यपीत्यनवस्था; प्रतिवादिनापि तत्तदनुभाषणपूर्वकं तत्र दूषणं वाच्यम्। ततश्चैवं परस्परवाक्यानुभाषणप्रतिक्षेपाभ्यामुक्तिप्रत्युक्तिपरंपरासिद्धेः ॥

अत्र व्यवहारस्य प्रतिज्ञासाधनदूषणनिर्णयरूपेण चतुष्पात्त्वम्, प्रथमद्वितीययोर्वादिनिष्पाद्यत्वम्, तृतीयस्य प्रतिवादि-

१. अस्मदपवरके.

निष्पाद्यत्वम् , तस्य च कदाचित् संप्रतिपत्त्यात्मकत्वम् , चतुर्थस्यापि वादिभ्यां सभ्यैर्वा कार्यत्वम् , प्रतिज्ञातविषये प्रत्यक्षानुमानागमेषु मनीषितस्य यथोचितमुपन्यासप्रकारः[1] , प्रत्यक्षस्यासिद्ध्या दूषणे सदस्यैरेव निर्णेयत्वम् , लैङ्गिकस्यासिद्ध्या दूषणे तस्याप्यंशस्य प्रतिज्ञापूर्वकं साध्यत्वम् , प्रतिवादिना वादिना वा अनैकान्तिकत्वाद्युद्भावने कृते तेनैव तत्साध्यत्वम् , प्रत्यनुमाने समबलतया निरूपिते सति द्वयोरपि विजयाभावः , वैतण्डिकस्य तु तावतापि विजयः , प्रतिकक्ष्यं च वादिप्रतिवादिवचनयोर्लेखनीयत्वम्, छलजात्योरेकान्तविजयाभावेन त्याज्यत्वम् , कदाचिदवष्टम्भविजयावहत्वमात्रेण तत्त्वाध्यवसायसंरक्षकत्वम् , अन्यदन्यदपि विस्तरेण तत्त्वरत्नाकरे प्रत्यपादि । तदेवंविधेस्मिन् व्यवहारे निग्रहस्थानानि यथासंभवमाविर्भवन्ति । तानि च स्वनामधेयेन अर्थतो वा यथानियममुद्भाव्यानि ॥

॥ निग्रहस्थानसामान्यलक्षणम् ॥

कथायां स्वाश्रयस्य पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम् । तस्य तन्निमित्तत्वं तत्त्वाप्रतिपत्तिसूचनेन । तत्त्वाप्रतिपत्तिश्च अप्रतिप-

---

१. मुपन्यासः प्रकार्यः.

त्तिविप्रतिपत्तिप्रकारा, प्रतिपत्त्यभावे विपरीतप्रतिपत्तौ च तत्त्वाप्रतिपत्तेरविशिष्टत्वात्। ततश्च तदुभयसूचनान्निग्रहस्थानद्वैविध्यम्। कर्तव्याकरणमकर्तव्यकरणमिति वा। त्रेधा च कश्चित् संग्रहः— वक्तव्यानुक्तिः, उक्तिदूषणम्, उक्तार्थदूषणं चेति। एतदवान्तरभेदान्निग्रहस्थानवैचित्र्यम्। तथाहि—उक्तहानिः, उक्तविशेषणम्, उक्तापलापः, उक्तविरोधः, अपसिद्धान्तः, अवाचकम्, अनन्वितम्, पुनरुक्तम्, अप्राप्तकालम्, अविज्ञातार्थम्, अर्थान्तरम्, न्यूनम्, अधिकम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्योपेक्षणम्, निरनुयोज्यानुयोगः, प्रमाणाभासाश्च बहुविधाः प्रत्येकं निग्रहस्थानानीति ॥

॥ उक्तहानिः ॥

कथायां स्वोक्ते परेण दूषिते स्वेनैव तत्परित्याग उक्तहानिः। सा द्विविधा—शब्दतोर्थतश्च। यद्येतद्दुष्टम्, तर्हि त्यक्तमिदं मया इत्यादिः शब्दतः, अन्यत् तर्ह्युपादीयते इत्यादिस्त्वर्थतः। एषा च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमादित्याज्यभेदात् प्रतिज्ञाहानिहेतुहान्यादिभेदं भजते। तत्र प्रतिज्ञाहानिर्यथा—

नित्यः शब्द इति कैवल्यकथकेनोक्ते अपसिद्धान्तेन दूषिते, तर्हि अनित्योऽस्त्वित्यादि । हेतुहानिर्यथा—अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते अनैकान्तिकत्वेन प्रत्युक्ते, तर्हि त्यक्तम्; अस्तु कृतकत्वादित्यादि । तत्रैव[2] अस्तु सामान्यतोऽप्यन्यद्व्यापकं साधनमित्यादिवचने प्रतिज्ञाहान्यादि । दृष्टान्तहानिर्यथा—तत्रैव सामान्यवदित्युक्ते साध्यसाधनविकलतया दूषिते, तर्हि घटो दृष्टान्त इत्यादि । एवं धर्मितद्विशेषणहेतुविशेषणदृष्टान्तविशेषणादेरपि हानिरूह्या । प्रत्यक्षहानिर्यथा—स्थिरः शब्दः प्रत्यभिज्ञानादित्युक्ते भ्रान्ततुल्यत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि अनुमानेन आगमेन वेत्यादि । आगमहानिर्यथा—सर्वं क्षणिकं सर्वज्ञेन तथाभिधानादिति सौगतेनोक्ते बुद्धस्यानाप्तत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि सत्त्वानुमानादित्यादि । एवं हान्यन्तराण्यपि चिन्तनीयानि । वादे तु सदुक्तं निर्वाह्यम् । असदुक्तं तु

---

१ नित्यः शब्द इत्युक्ते बाधितत्वेन दूषिते तर्हि अनित्यः शब्द इति । हेतुहानिर्यथा—तत्रैव शब्दत्वादित्युक्ते असाधारण्यादिभिर्दूषिते, तर्हि कृतकत्वं हेतुरिति । दृष्टान्तहानिर्यथा—तत्रैव......

२. तत्रैवान्यद्व्यापकं साध्यमित्यादिवचने..........

त्याज्यमेव, तन्निर्वहणस्य तत्त्वनिर्णयानङ्गत्वात्, तद्विपर्ययस्य तु तादर्थ्यादिति । दुष्टस्य त्यागान्निर्दोषः स्यामिति संकल्पादुक्तहानिसंभवः । निर्वाह्यमेव वदेत् । जल्पवितण्डयोस्तु उक्तं च निर्वहेदिति रहस्यम् ॥

॥ उक्तविशेषणं ॥

अविशेषितपूर्वोक्ते दूषिते, तद्विशेषणनिक्षेप उक्तविशेषणम् । अविशिष्टपरित्यागादेतदपि हानिरेवेति चेन्न, अविशिष्टत्वस्यानुक्तत्वात्, उक्तमात्रस्य चापरित्यागात् । साध्यसाधकांशविशेषणभेदादेतत् प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरसंज्ञं निग्रहस्थानद्वयमक्षपादेन पठितम्; तदयुक्तम्, सामान्यसंग्रहस्य दृष्टत्वात्; अन्यथा हानिरपि तथैव प्रतिज्ञाहानिर्हेतुहानिरिति निग्रहस्थानद्वयं स्यात्, अविशेषात् । उक्तं च हेत्वन्तरं पृथगभिदधानैरपि वरदाविष्णुमिश्रैः—

"पक्षदृष्टान्तहेत्वादिदूषणे कथिते सति ।
पुनर्विशेषणादानं प्रतिज्ञान्तरमिष्यते ॥" इति ॥

द्विविधं चैतत्—सामान्यतो विशेषतश्चेति; यथा—अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकेण प्रयुक्ते, सामान्यादिभिरनैकान्तिकत्वे मीमांसकेनोद्भाविते, अस्तु तर्हि यत्किंचिद्विपक्षव्या-

वर्तकं विशेषणमिति सामान्यतः; अस्तु तर्हि जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादिति इति विशेषतः। इदमपि पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमादिरूपविशेष्यभेदाद्बहुविधम् । तत्र पक्षविशेषणं यथा—अनित्यः शब्द इत्युक्ते मीमांसकेन अंशतः सिद्धसाधनत्वाभिधाने, तर्हि वर्णात्मकः शब्द इत्यादि। साध्यविशेषणं यथा—क्षित्यादिकं प्रयत्नवत्पूर्वकमित्युक्ते प्राचीनादृष्टसाधकप्रयत्नवज्जीवपूर्वकतामात्रेण सिद्धसाधनत्वेभिहिते, अस्तु तर्हि साक्षादुपादानादिगोचरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्पूर्वकमिति इति । हेतुविशेषणं प्रागुदाहृतम् । दृष्टान्तविशेषणं यथा—यत् सत् तत् क्षणिकम्; यथा—घट इति बौद्धेनोक्ते साध्यविकलतया प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि कुर्वत्क्षणावच्छिन्नो घट इति । प्रत्यक्षविशेषणं यथा—भावरूपाज्ञानम् अन्धकारादिवत् सर्वलोकप्रत्यक्षमित्यद्वैतिनोक्ते बाह्यान्तरप्रत्यक्षविकल्पानुपपत्त्या दूषिते, अस्तु तर्हि साक्षिप्रत्यक्षमन्यदेवात्र प्रमाणमित्यादि । एवमुदाहरणान्तराण्यपि चिन्त्यानि । [1]निर्विशेषणस्यैव दोषः, विशिष्टे तु स नापततीति व्यवसायादुक्तविशेषणसंभवः । प्रागेव पुष्कलं वदेत् ।

1. निर्विशेषणस्य दोषो विशिष्टे नापततीति।

अपुष्कलोक्तं तु जल्पवितण्डयोस्तात्पर्यभेदादिना निर्वहेत्, न तु विशेषयेदिति रहस्यम्। सतो हानौ विशेषणे च पर्यनुयोज्योपेक्षणसध्रीचीनमिदं निग्रहस्थानद्वयमुद्भाव्यम्। न च तथा सति स्वदोषोद्भावनं दोषः, व्यामोहनार्थं प्रत्युक्तमसदप्यनेन न ज्ञातमित्यवष्टम्भविजयावहत्वात्। दूषणाधिक्यं तु न सर्वदा दोष इति ॥

॥ उक्तापलापः ॥

स्वयमुक्तस्य सभ्यादिविदितस्य परेण दूषितस्य निगूहनमुक्तापलापः। स च बहुविधः—न मयैवमुक्तमिति वा, अन्यदेव मयोक्तमिति वा, त्वमेवोक्त्वा मय्यारोपयसीति वा, त्वदुक्तमन्योक्तं वा मयानूदितमिति वा, पार्श्वस्थेनैवमुक्तमिति वा, अनुक्तमप्रक्रान्तमेव त्वया भ्रान्तिवशादवगतमिति वा, अशरीरिवाक्यमिदमिति वा। ईदृशस्यापलापस्य संभवहेतुः पश्यतोहरेषु शिक्षणीयः। प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमाद्यपलपनीयभेदादयमपि बहुविषयः पूर्ववदुदाहरणीयः। नियमपरिहरणीयहस्तचेष्टाद्यपह्नवसंग्रहाय कृतापलाप इति लक्ष्यलक्षणसिद्धिः। स्पष्टानुष्ठितनिह्नवे च

समर्थनीयान्तराभावात् परिषदनुविधेयावेव स्थेयतया शरणम्, विश्वसाक्षिणां चतुर्दशानामपि तूष्णींभावात्[1]। एवं सार्वलौकिकप्रतीत्यपह्नवेपि । उक्तं च नारायणार्यैर्भगवद्गीताव्याख्याने[2]—

"प्रसिद्धमपि विज्ञानं वादे यो नाम निह्नुते ।
स सदस्यैर्नियन्तव्यो व्यवस्था नान्यथा यतः ॥" इति ॥

सभ्यादिविदितमुक्तं कृतं वा नापलपेदिति रहस्यम्। अपलापमेव प्रतिज्ञासंन्यासशब्देनाक्षपाद उपचचार; तदिह हानिसंन्यासशब्दयोरैकार्थ्यभ्रमहेतुतया नाद्रियामहे । अत्रापि सदपलापे पूर्ववत् पर्यनुयोज्योपेक्षणसध्रीचीनता । एतानि त्रीण्यपि निग्रहस्थानानि तृतीयादिकक्ष्याभावीनि तदुत्तरकक्ष्योद्भाव्यानि ॥

॥ उक्तविरोधः ॥

स्वोक्तस्य स्वेनैव विरुद्धकरणमुक्तविरोधः । स द्विधा—पदवाक्यभेदात् । पदविरोधो यथा—ईश्वरोनीश्वर[3] इत्यादि । वाक्यविरोधो यथा—ईश्वरः सर्वज्ञ एव; तथापि स्वज्ञानमेकं न जानातीत्यादि । स चायमवान्तरभेदाद्बहुविधः। तत्र प्रतिज्ञापदद्वयविरोधो यथा—ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यादि । पक्षहेतुविरोधो यथा—

१. तूष्णीकत्वात्. २. गीताभाष्ये. ३. नेश्वरः.

ईश्वरः कर्मवश्यः, जीवत्वादित्यादि । साध्यहेतुविरोधो यथा— क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, अकर्तृकत्वादित्यादि । स्ववचनविरोधो यथा—यावज्जीवमहं मौनी मूको वेत्यादि । स्वक्रियाविरोधो यथा—सर्वदा निर्व्यापारोऽहमित्यादि । एवम्—न किंचिदहं याचे, अतो मेऽर्था दीयन्ताम्; अमृतं पीतवानहम्, तथापि मे तद्वर्णतः पलितमासीत्; न कश्चिन्मे सिद्धान्तः, तथापि शून्यं चिन्मात्रं वा तत्त्वम्; अवेद्यं ब्रह्म, तथापि तज्ज्ञानान्मोक्षः; न किंचित् कारणं कार्यं वा, तथापि भूतपरिणतिविशेषाच्चैतन्यमित्यादीनि तत्तत्सैद्धान्तिकानां व्याहतभाषितान्यवगन्तव्यानि। एषु चोक्तस्य क्वचिच्छाब्दो विरोधः, क्वचिदार्थः । अभ्युपगतनियमविरुद्धाचरणमप्यत्रैवान्तर्भवति ; तद्यथा—संस्कृतमभ्युपगम्य अपभ्रंशेन भाषणम्; कृत्स्नानुभाषणाद्यभ्युपगमे दूष्यमात्रानुभाषणादिकम्; हस्तचेष्टादिवर्जनमभ्युपगम्य तत्करणमित्यादि। एवं शास्त्रान्तरपठितानि विसन्धियतिभङ्गभिन्नवृत्तनेयार्थत्वादीन्यपि तत्तन्नियमापेक्षया दूषणान्यत्रैवान्तर्भवन्ति । जैनकौमारिलादिनयेन विरोधतिरस्कारादनवधानादेश्चास्य संभवः । स्ववचनस्वाभ्युपगमाविरुद्धमेवाचरेदिति रहस्यम् । अयं प्रथमादिकक्ष्याभावी

तदनन्तरकक्ष्योद्भाव्यः ॥

॥ अपसिद्धान्तः ॥

स्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमोपसिद्धान्तः[1]; यथा— सांख्यस्य आत्मा कर्तेति; वैशेषिकस्य आत्मा चिद्रूप इत्यादि। एवं स्वस्वसैद्धान्तिकानभ्युपगतं प्रमाणं पुरस्कुर्वन्नपि वस्तुतस्तत्प्रामाण्ये तदभावेप्यनेनैव निग्राह्यः, तत्प्रमाणत्वे वक्तव्यदूषणान्तराभावात्, तदप्रमाणत्वे तद्धेतुसमर्थनप्रयासतोप्युद्भटस्याभ्युपगमनियतस्यास्यैवोद्भावयितुमुचितत्वात्। यस्त्वनुमानादिकमर्थापत्त्यादिशब्दमात्रेण व्यपदिशति, न स निग्रहीतव्यः। अभ्युपगततदैक्यस्य पर्यायपाठे[2] विरोधाभावेन निरपराधत्वात्; अन्यथातिप्रसङ्गात्। अथ चेत् स एवावष्टम्भेन पृष्टः पृथक्त्वं प्रतिब्रूयात्, तथाप्यपसिद्धान्तावतारः। एवं कौमारिलादेरभ्युपगतबहिर्भावस्यार्थापत्त्यादेरन्तर्भावानुज्ञानेपि पूर्ववत् तद्याथार्थ्यायाथार्थ्ययोरयमेव निग्रहः। अत्र स्वाभ्युपगतासिद्धान्तविरुद्धकरणमात्रव्यवच्छेदायाभ्युपगमशब्दः। समस्ति हि वस्तुतो निग्रहस्थानान्तरेष्वपि स्वसिद्धान्तविरुद्धाचरणम्, परिहृतसर्वापराधेन कथा

१. स्वाभ्युपगताविरुद्धा. २. वादे.

प्रवर्तनीयेति सर्वसैद्धान्तिकसंमतत्वात् । न चैतावता सर्वेषामपि निग्रहस्थानानामपसिद्धान्ततेति । नन्वेवमपि अपसिद्धान्त उक्तविरोधेन्तर्भावनीयः, एतत्सिद्धान्तवर्त्मना व्यवहरिष्यामीति कथारम्भं प्रतिज्ञाय तत्पर्यवसानात् पूर्वं तद्विरुद्धभाषणात्; सत्यम्; त्वत्परिगृहीतसिद्धान्तविरुद्धोयमर्थस्त्वयाभ्युपगम्यते; अतः पूर्वोक्तसिद्धान्ताभ्युपगमवाक्यविरोध इति वक्तव्यम्; तत्र प्रथमपर्वणि स्थितस्योपजीव्यस्योद्भटस्य सिद्धान्तविरोधस्यैवोद्भाव्यत्वमुचितमिति पृथग्व्यपदेशः । स्वस्यापि तत्तच्छास्त्रकर्तृसाम्याभिमानात्, प्रमादादेश्चास्य संभवः । अतीर्थकरः स्वस्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरुद्धं नाङ्गीकुर्यादिति रहस्यम् ॥

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव दर्शने मतभेदप्रवृत्तिरिति चेत्, तीर्थकरवाक्यानां तत्तत्परत्वाभिमानात् । कथं तर्हि वार्तिकादिसृष्टिरिति चेत्, स्वतन्त्रस्य सतोभ्युपगमैकदेशस्य[1] स्वयमंशतस्तीर्थकरत्वात्। अस्त्वेवमपसिद्धान्तेपीति चेन्न, पूर्वमेव तथाभ्युपगमाभावात् । अभ्युपगमे वा को नाम तत्रापसिद्धान्तमुद्भावयेदिति । अस्य प्रायशो द्वितीयादिकक्ष्यासु संभवः । पृथुकव्यवहारेषु प्रथमक-

१. अभ्युपगतैकदेशस्य.

क्षयायामपि । द्वितीयकक्ष्यायां तु स्वासिद्धान्तविरुद्धसाधनेपि सिद्धसाधनत्वोद्घाटनोदस्त्येव तत्संभवः ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अथ कः सिद्धान्तः? प्रामाणिक इत्यभ्युपगतोर्थः ।

अभिमानैकमूलत्वादन्योन्यं च विरोधतः ।
न कश्चिद्यदि सिद्धान्तो नैवं तत्सिद्ध्यसिद्धितः ।
सिद्धान्तभाव एवायं प्रामाणिक इतीष्यते ।
नेष्यते वा द्विशाप्येवं सिद्धः सिद्धान्तसंग्रहः ॥

स त्रिविधः—सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमासिद्धान्तभेदात् । यमन्तरेण वादव्यवहारोपि न घटते, स सर्वाभ्युपगतः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः; यथा—प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिरित्यादि । अभ्युपगतो हि माध्यमिकादिभिरपि सांवृतादिसंज्ञातः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । स्वतन्त्र एव सिद्धः परतन्त्रैर्निषिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः; यथा—वैयाकरणस्य स्फोटः; सौगतस्य क्षणभङ्गः, दिगम्बरस्य सप्तभङ्गी, कौमारिलादेः शब्दभावनादिलिङ्र्थता, त्रय्यन्तविदामीशितुः सर्वशरीरित्वादि । अमी च सिद्धान्तान्तरानभ्युपगमप्रसिद्धिदशायामेव

१. द्घाटनादावस्त्येव.

प्रतितन्त्राः; यदि कश्चिदन्योपि तीर्थकरस्तानेवार्थानभ्युपगच्छेत्, तदा तेषामभ्युपगमसिद्धान्तत्वम्। न चापूर्वास्तीर्थकरा न भवन्तीति नियमः, तथात्वे प्राथमिकैकसिद्धान्तपरिशेषप्रसङ्गात्। न च तैस्तेर्था नाभ्युपगन्तव्या इति वाच्यम्, आवापोद्वापभेदानामिदानीमपि दर्शनात्, अभिमानमूलत्वाच्च सिद्धान्तानामिति। अव्यापकः स्वतन्त्रस्य तन्त्रान्तरस्य च साधारणोभ्युपगमसिद्धान्तः; यथा—नैयायिकादीनां सामान्यविशेषसमवायादिः, सांख्यादीनां भेदाभेदादिः, सौगतादीनां प्रपञ्चमिथ्यात्वादिः। परतन्त्रे साधितः स्वतन्त्रे च समाश्रित इति वा, तन्त्रान्तरासिद्धसद्भावस्य वस्तुनो विशेषपरीक्षणमिति वा केचिदाहुः। अत्र स्वतन्त्रपरतन्त्रसाधारण्यमेव निष्कृष्टलक्षणं भवति॥

केचित्तु कस्य चित् साधने अनुषङ्गसिद्धोन्य आधारसिद्धान्त इति चतुर्धा विभागमाहुः; यथा—क्षित्यादेः सकर्तृकत्वसिद्धावीश्वरसिद्धिरित्यादि। अक्षपादश्च सिद्धान्तचातुर्विध्यं प्रक्रत्याह—"यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोधिकरणसिद्धान्तः" इति; तदयुक्तम्, तस्य सर्वैरभ्युपगमे सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात्, स्वतन्त्र-

१. सकर्तृकत्वमात्रसिद्धौ. २, प्रक्रम्याह.

मात्रसिद्धौ प्रतितन्त्रत्वात् , परैरपि कैश्चिदभ्युपगमेऽभ्युपगमसिद्धान्तत्वात् । केवलं त्वयमस्य सिद्धान्त इति निर्णये अनुषङ्गसिद्धिर्लिङ्गं भवतीत्येतावता यदि पृथगभिधानम् , काममभिधीयतामिति ॥

॥ अवाचकम् ॥

शब्दशास्त्रविरुद्धस्वरूपमवाचकम्; यथा—कृत्तद्धितसमासाख्यातलकारात्मनेपदपरस्मैपदसकर्मकाकर्मकलिङ्गवचनविभक्ति वर्णादेशागमप्रभृतीनां विपर्यासन्यूनातिरेकादयः। उदाहरणानि त्वशिक्षितानां वचनान्येव द्रष्टव्यानि। अपशब्दमपि सुशब्दयिष्यामीति वैयाकरणत्वगर्वादशिक्षितत्वानवधानादिभिश्चास्योक्तिसंभवः। वक्तव्यतयाभ्युपगतभाषामूलव्याकरणासिद्धमेव नियमकथायां भाषितव्यमिति रहस्यम्। उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे—

"साधुगीर्वाणवाण्यैव प्रयोगनियमे कृते ।
अपशब्दान्यभाषाभि[1]र्भाषणं चापि दूषणम् ॥
अकृते नियमे सर्वभाषाभिरपि भाषणम् ।
स्खलने च पुनः साधुशब्दग्रहणमिष्यते ॥" इति ।

एवं सत्ययमपि नियमविरोध इति चेत्, सत्यम्; तथापि

१. अपभ्रंशान्यभाषाभिभाषणं.

स्वतोपशब्दस्य दूषणत्वसंभवादुपजीव्यत्वाच्चास्यापि पृथग्व्यपदेशः। "सर्वभाषाभिरपि" इत्युभयाभ्युपगतैकापभ्रंशभाषाविषयम्, न पुनस्तदा तदा यथेच्छमव्यवस्थितभाषाभिप्रायम्, तथा सति परानभ्यस्तभाषयापि भाषणप्रसङ्गे परस्परवार्तानभिज्ञतया वादिनोर्निष्फलपरिश्रमत्वप्रसङ्गात्। अत उभयाभ्यस्तया नियमपरिगृहीतयैव भाषया व्यवहरेदित्यर्थः। इदं च निग्रहस्थानं सर्वकक्ष्यासंभावितं तदैवोद्भाव्यं च॥

॥ अनन्वितम् ॥

उचितान्वयशून्यमनन्वितम्। तद्द्विधा—पदवाक्यभेदात्; यथा—स्तम्भः कुम्भः कुड्यं कुसूलमित्यादि। यथा च—पर्वतो वह्निमान्, महाह्रदो बकोटवानित्यादि[1]। व्यवहितान्वयमप्यनन्वयम्, प्रतीत्यभावाविशेषात्। न चास्य विपर्याससंकरः, पद्यानियमक[2]थायां विपर्यासस्य क्षन्तव्यत्वेपि व्यवहितान्वयस्य दूषणत्वात्, विपर्यासे व्यवहितान्वयत्वाभावात्। संभावितसमस्तान्वयप्रकारविकल्पे तदनभ्युपगन्तुर्विकल्पविशेषानन्वय इत्याहुः॥

नन्वाकाङ्क्षासत्तियोग्यताभिरन्वयः। तासामेकैकाभावेप्यनन्वय

१. बहूदकवान्. २. पद्यादिनियम.

इति सिद्धम्। ततश्च येषु वाक्येष्वाकाङ्क्षासत्त्योरभावः, तत्रानन्वितनिग्रहस्थानावकाशः; यत्र तु योग्यताविरहादनन्वयः, तत्र विरोधनिग्रहस्थानमेव स्यात्, विरोधमन्तरेणायोग्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति चेत्, अस्त्वेवम्; तथापि पृथग्विषयलाभान्निग्रहस्थानद्वयं सिद्धम्। नन्वनन्वितस्यास्ति पृथग्विषयः, तथापि विरोधस्य सर्वस्यायोग्यतयैव क्रोडीकारान्न पृथग्विषयलाभ इति चेत्, सत्यम्; तथाप्यन्वयायोग्यतानिमित्तस्य विरोधस्यैवोद्भटत्वात् तस्यैवोद्भाव्यत्वम्। न चैवमाकाङ्क्षासत्तिविरहयोरपि पृथगुद्भाव्यत्वम्, तयोर्द्वयोरप्यन्वयप्रतीतेरेवानुदयात्। इह तु शब्दस्वरसतो जातस्यान्वयबोधस्य विरोधेन बाधादिति। यत्र तु विप्रलम्भकादिवाक्ये प्रतिवादिवाक्ये च सामान्यतस्तत्तद्वस्तुस्वभावप्रयुक्तविरोधाभावेन दृढोदितेऽप्यन्वयबोधे प्रमाणान्तरपरामर्शाद्बाधः, तत्र तु तत्तत्प्रमाणबलाद्विशेषतः सत्यपि विरोधे तत्तत्प्रमाणबाध एवोद्भाव्यः, तस्यैव तत्रोपजीव्यत्वादिति॥

॥ अप्राप्तकालम् ॥

विवक्षितक्रमस्य विपर्यस्तकरणमप्राप्तकालम्; यथा—सभ्यानुविधेयसंवरणादिकमकृत्वा प्रयोगे वादारम्भविपर्यासः, प्रतिज्ञाहे-

तुदृष्टान्तादेर्विपर्यासेन वचने अवयवविपर्यासः, अनित्यः शब्द इत्यादाववयवांशविपर्यासः, तर्कमभिधाय प्रयोगे अङ्गाङ्गिविपर्यासः, वाद्युक्तमशेषमदूषयित्वा प्रतिवादिना स्वपक्षसाधने वादविपर्यास इत्यादि। वाक्यस्य परप्रत्यायनार्थत्वाद्विपर्यासेपि परप्रत्ययसंभवाभिमानात् तदुक्तिसंभवः। नियमकथायामभ्युपगतक्रमातिक्रमेण न कुर्यादिति रहस्यम्। अनित्यः शब्द इत्यादिप्रयोगस्तु विपर्यासेपि शीघ्रान्वयप्रतिपत्तेरनियमकथायां वादे च सोढव्य इत्यादि॥

॥ अविज्ञातार्थम् ॥

त्रिभङ्ग्यन्तराभिधानेपि प्राश्निकप्रतिवादिष्वन्यतमेनाप्यज्ञातार्थं वचनमविज्ञातार्थम्। तच्चाप्रसिद्धप्रयोगस्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रयोगार्थान्तरसाधारणप्रयोगादिभेदाद्बहुविधम्। तत्राप्रसिद्धप्रयोगो यथा—अहार्यो वीतिहोत्रवानित्यादिः। स्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रयागो यथा—पञ्चस्कन्धद्वादशायतनादिप्रयोगः सौगतानाम्; अस्तिकायपर्यायपुद्गलादिप्रयोगो दिगम्बराणाम्; यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञादिप्रयोगः पातञ्जलानाम्;

१. वाद्युक्तमदूषयित्वा.

स्फ्यकपालादिप्रयोगो मीमांसकानाम् ; सुतजा विश्वरूपः पृथग्वर्त्मा, बहुलः,रयिः, प्रतिष्ठेति त्रय्यन्तविदामित्यादि। साधारणप्रयोगो यथा—महीभृत् लोहिताश्ववानित्यादिः। केवलयोगमूलप्रयोगो यथा—पयःपयोधिसंभवाकान्तपदवैशेषिकगुणः उत्तरावध्युपलक्षितवस्तुसत्तावान्, पूर्वान्तोपलक्षितवस्तुसत्तायोगित्वात्, दण्डादिव्यापारनिष्पाद्यावयवसंयोगासमवायिकारणद्रव्यवदित्यादिः। स्वोक्तिदोषतिरस्करणश्रद्धया प्रतिवादिव्याकुलीकरणाद्यभिसंधेर्वा संभवोस्य। सभ्यप्रसिद्धैर्विवक्षितासाधारणैरगमितयोगैर्निरस्तग्रस्तादिदोषैः पदैर्व्याहरेदिति सारम्। प्रतिवाद्यभ्युपगमे तु प्रहेलिकाप्राया अपि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते। अत एव हि दत्तैर्महाविद्यादिरीतीनां प्रयोगोभ्युपगम्यत इति॥

॥ अर्थान्तरम् ॥

प्रकृतानुपयुक्तवचनमर्थान्तरम्; यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, प्रमेयत्वादित्युक्त्वा, स्वयमेव दूषणप्रतिभासे, प्रमाविषयः प्रमेयम्, तत्र च त्वप्रत्ययान्तं प्रमेयत्वपदमित्यादि। एवं कुशकाशावलम्बनेन प्रकृतानन्वितराजवार्तावतरणादिकमपि। ईदृशानां स्वाज्ञानसंवरणार्थं परव्यामोहनार्थं च प्रयोगसंभवः।

अन्वितमप्युपयुक्तमेव वदेदित्युपदेशः ॥

॥ न्यूनम् ॥

वक्तव्यत्वेन स्वसिद्धान्तनिर्णीतस्यैकदेशकथनं न्यूनम्; यथा—पञ्चावयववादिनो नैयायिकस्य त्र्यवयवप्रयोगः, कुमारिलादेर्द्व्यवयवप्रयोग इत्याद्यवयवन्यूनम्। वादिनः स्वपक्षसाधनमनादृत्य परपक्षं दूषयितुमिच्छतो वादन्यूनम्। सभ्यसंवरणादिकमकृत्वा स्वपक्षं साधयतः कथारम्भन्यूनम्। न चात्र विपर्यासः, तस्य क्रमत्यागात्मकत्वात्, अत्र तु क्रमिण एव त्यागात्। यदि न्यूनत्वोद्भावने पश्चात् करिष्यामीति ब्रूयात्, तदा अस्तु विपर्यास इति। एवं यावत्संभवं विकल्पयतोपि संभावितकोट्यन्तरानुक्तौ विकल्पन्यूनत्वमाहुः। स्तम्भादलंबुद्ध्या वा अस्य संभवः। आत्मसिद्धान्तसिद्धं[1] पूर्णं च वदेदित्यादेशः ॥

॥ अधिकम् ॥

अन्वितमुपयुक्तमपुनरुक्तं कृतकरतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतमधिकम्। तत्र हेत्वधिकं यथा—धूमवत्त्वादालोकवत्त्वादित्यादि। दृष्टान्ताधिकं यथा—मठवन्महानसवदित्यादि। व्याप्त्यधिकं

१. सिद्धमपूर्णं न वदेदि........

यथा—अन्वयव्यतिरेकयोर्द्वयोरप्यभिधानम् । तर्काधिकं यथा—एकविषये अनेकानिष्टप्रसञ्जनम् । दूषणाधिकं यथा—असिद्धोयं हेतुर्विरुद्धश्चेत्यादि । सामान्यत आदिशब्दोपादानेप्यधिकत्वमेव ; यथा—धूमवत्त्वादेः, महानसादिवदित्यादि । एवमधिकतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतानामवयवानामपि कथनं संगृहीतम्; यथा—सौगतादेस्त्र्यवयवप्रयोगादि । पुनरुक्तिर्वा तत्र, तथैव तत्सिद्धान्तादिति । हेतुदृष्टान्तव्याप्तितर्काद्यधिकं तु वादे वस्तुतो न दूषणम्, येन केनापि तत्त्वनिर्णयाभिसंधेः । जल्पादौ यावत्प्रतिभासमनेकाभिधाननियमे तु भूषणमपि । यावत्संभवमनेकाभिधानं चासर्वज्ञेनाशक्यमिति प्रायशो न तथा नियमः संभवति । अनयोश्च न्यूनाधिकयोरुद्भावितयोरभ्युपगमेपसिद्धान्तो वाच्यः । अवयवाधिकादौ नित्यमपसिद्धान्तत्वं केचिदाहुः; तदसत्, अवयवन्यूनादावपि प्रसङ्गात् । न्यूने विरुद्धं नोक्तमिति चेन्न, अनैकान्तिकादिप्रयोगेप्यपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तत्र विरुद्धं नाभ्युपगम्यत इति चेन्न, अधिकावयवप्रयोगेपि समत्वात् । [1]वचनलि-

१. वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्राया इत्यभ्युपगमः कल्प्यत इति चेन्न, अपरामृश्यापि प्रयोगसंभवात् ।

ज्ञादिभिर्वक्तुरभिप्रायः कल्प्यत इति चेन्न, अपरामर्शादिनापि प्रयोगसंभवात्, पूर्वोक्तात् प्रसङ्गाच्च । सर्वतोमुखी साध्यसिद्धिः स्थेयसी स्यादिति [1]संप्लववादसंस्कारादेराधिकस्योत्थानम् । साध्यसिद्धयपेक्षितमात्रं साधकमुपाददीतेति समयः ॥

॥ पुनरुक्तम् ॥

स्वोक्तिवशात् परेण शब्दतोर्थतो वा प्रतिपन्नस्यैव निष्प्रयोजनं वचनं पुनरुक्तम् । तद्द्विधा—अर्थपुनरुक्तम्, आक्षेपपुनरुक्तं चेति । प्रथमम् अनित्यः शब्दः, विनाशी ध्वनिरित्यादि । द्वितीयं तु विवादपदं क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादि । विवादपदमिति हि धर्मिनिर्देशो विवादस्यानेकप्रकारत्वेपि साध्यविशेषनिर्देशाद्धर्मिविशेषोप्यर्थसिद्ध एव । एवं देवदत्तो गृहेस्ति बहिर्नास्तीत्याद्यपि । नियमकथायामेवास्य दोषत्वम्. अन्यदा विशदप्रतीत्यर्थमुपयोगात् ॥

अन्ये तु—शब्दपुनरुक्तमिति भेदमाहुः; यथा—शब्दो नित्यः शब्दो नित्य इति; तदसत्, एकार्थत्वे अर्थपुनरुक्तत्वात्, भिन्नार्थत्वे त्वदोषत्वात् । भिन्नार्थोपि स शब्दो न वाच्य इति

१. संकुलवाद.

नियमकथायामस्यावकाश इति चेत्, हन्त! तर्हि वर्णस्वरादि-पुनरुक्तमपि भेदेन पठनीयम्, तत्रापि धृष्टानां नियमसंभवादिति। सकृदुक्तौ परेण सभ्यैर्वा यदप्रतिपन्नम्, तत्र तदपेक्षया पुनरभिधानं युक्तम्। तत्रापि त्रिरभिधानमित्येव नियमः, आत्मीयानभिधानमतिमान्द्यादिशङ्कया तावन्मात्रस्य सभ्यैरपेक्षणोपपत्तेः। ततः परं तु वचनदोषादेरेव सभ्यैरवधारणान्न भूयस्तदपेक्षा। यत्र तु प्रतिवादिसंमत्या वक्रानुमानादिप्रयोगः, तत्र वचनद्राघीयस्त्ववक्रिमादिभिरेव दुरवधरार्थतया यदि भूयोपि सभ्याकाङ्क्षा, तदा यावत्तदाकाङ्क्षाशमनमस्त्वाभिधानम्; अत एव परिषदनुज्ञोपलक्षणं त्रिरभिधानमिति केचिदाचार्याः। विशदीकरणाभिसंध्यादिभिरस्योत्थानम्। निष्प्रयोजनं न पुनर्वदेदिति रहस्यम्॥

॥ अननुभाषणम् ॥

त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तस्य प्राश्निकविदितस्यार्थस्यानुद्भावितस्वाज्ञानेन यथोचितानुभाषणाभावः अननुभाषणम्। तच्च दूष्यैकदेशानुभाषणतदधिकानुभाषणविपरीतानुभाषणकेवलोत्तरमौनभेदात् पञ्चविधम्। अधिकानुभाषणं तु अधिकाख्यनिग्रहस्थानमित्येके। दूषणमात्रस्यैव परतिरस्कारार्थत्वाभिमानादप्रतिभानाद्वा अस्योत्था-

नम् । दूष्यमंशमेव तेनैव शब्देन शब्दान्तरेण वा अनुवदेद्यथा-नियमं नियमकथायामिति संग्रहः ॥

॥ अज्ञानम् ॥

वादिना त्रिभङ्ग्यन्तराभिहिते सभ्येष्वन्यतमेनापि विदितार्थे वचने मया न ज्ञायत इति वाद्यन्तरस्य यद्वचनं तत् तस्याज्ञानम् । वैशद्याय तस्यैवार्थस्य वचनव्यक्त्यन्तरेण प्रतिपादनं युक्तमिति सूचयितुं त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तिः । वादे तु स्वाज्ञानाविष्करणं न दोषः । अत एव यावत्प्रतिवादिबोधं तत्राभिधेयम् । परस्याविज्ञातार्थारोपहेतुत्वादार्जवादेर्वा स्वाज्ञानाविष्करणम् । जल्पवितण्डयोः स्वाज्ञानं नाविष्कुर्यादिति संक्षेपः ॥

॥ अप्रतिभा ॥

कथां प्रविष्टस्य साधनदूषणाद्यप्रतिपत्तिरप्रतिभा । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति प्राचामुपदेशः साधनाप्रतिपत्तेरप्युपलक्षणार्थः विशेषाभावात् , अस्य प्रथमपर्वण्यपि संभवात् । अनुभाषितेप्युत्तराभासस्याप्यवचनोपपत्तेरननुभाषणादेर्भेदः गगनसूचनभूविलेखनकेशविरचनसाध्वसस्वेदादीनामप्येतन्निग्रहस्थानभेदत्वं केचिदाहुः; तदयुक्तम् , सदभिधानदशायां तेषां विद्यमानानाम-

ध्यनिग्रहत्वात्, असदभिधानदशायामवचनदशायां च तयोरेव दूषणत्वात् । तद्वर्जननियमकथायां तु तेषां भवत्येव निग्रहस्थानता । तदा चान्यत्रैव तेषामन्तर्भावः । अवचनसमकालभाविनस्त्वेते केवलप्रतिभामूलव्यथालिङ्गत्वादनृशंसबुद्धीनामप्रतिभानिग्रह-स्थानाभियोगं निरुन्धते, तैरेव च सभ्यानां तत्पराजयव्यक्तेः । तदहंकारखण्डनं च तैरेव प्रथमदर्शितैः । वचनावसरे तूष्णीको न भवेदिति मर्यादा । अप्रतिभासहेतुरनेकविधो द्रष्टव्यः ॥

॥ विक्षेपः ॥

कथामवगाह्यैव तद्विच्छेदमिच्छतो नावश्यकापसरणव्याजवचनं विक्षेपः; यथा—महदिदानीं मे कृत्यमतिवर्तत इत्यादि । आवश्यकानां तु लौकिकवैदिकानामनलीकानां विच्छेदाभिसंधिलिङ्गत्वाभावादनिग्रहः ; यथा—युयुत्सूनामेव मध्ये विश्रमाद्यर्थं निवृत्तिः । व्याजमभिधायापि कथाकरणे तु नैतन्निग्रहस्थानम्, विच्छेदार्थत्वाभावात् । तदानीं तदभिधानस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरत्वं तु तत्र स्यादेव । अपजयभयादेरपसरणसंभवः । वाक्छूरगर्हितं वादादपसरणं न कुर्यादिति समयः ॥

॥ मतानुज्ञा ॥

स्वदोषमभ्युपेत्य परदोषप्रसञ्जनं मतानुज्ञा । यथा त्वद्वचनं दुष्टमित्युक्ते तवापि वचनं दुष्टमित्यादि, त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवत् । अत्र परदोषे सत्यपि स्वदोषाभ्युपगमोनुचित एवेति तेनांशेन निग्रहावहत्वम् ; न तु परदोषाभिधानांशेन । तर्हि तस्यांशस्य किमर्थं लक्षणे निवेश इति चेन्न, स्वदोषमभ्युपेत्य तूष्णीकस्याप्रतिभाग्रस्ततया निग्रहान्तरकृत्याभावात् ; अतूष्णीकस्य तु प्रतिभावतोप्यनेनैव निर्वर्तनीयत्वादिति प्रतिबन्द्यभिप्रायेण समीकरणाय मतानुज्ञोदयः । परापादितदोषानभ्युपगमेन-तदुद्धारेणैव वा परपक्षे दोषं ब्रूयादिति शासनम् ॥

॥ पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥

अवश्योद्भाव्यस्य निग्रहस्थनस्यावसरेप्यनुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । एतत् सदस्योद्भाव्यमित्येके । एतत् परीक्षार्थमसदेव मयोक्तम्, तदप्यनेन मन्दमतिना न विदितमिति स्वेनापि सावष्टम्भेनोद्भाव्यमित्यपरे । सदस्यप्रतियोगिकपराजयाभावात्, वादिनश्च पाक्षिकापजयहेतौ बुद्धिपूर्वप्रवृत्त्ययोगात्, स्वदोषोद्भावनेन परनिर-

१. सत्यसत्यपि. २. करणाशया.

सनस्य च पतितं मामयं न जानातीति दोषास्पृष्टयन्तरोद्भावनवदपरिहास्यत्वादनिग्रहस्थानमेवेत्यन्ये। इदमत्र तत्त्वम्—जल्पवितण्डयोर्नैतत् सर्वदा निग्रहस्थानम्; केवलं सभ्यानुविधेयानामुभयमतिमान्द्यनिरूपणायोपयुक्तम्। षट्पक्षीसहनसमनन्तरोद्भावनं तु निग्रहस्थानान्तरस्यापि तुल्यम्। वादे तु सभ्यैः स्वेन च यथाज्ञानमुद्भावनीयम्, उभयथापि तत्त्वनिर्णयोपयोगात्, तादर्थ्येन च स्वदोषोद्भावनस्याप्यदोषत्वात्। अस्य चानेकनिग्रहस्थानसंनिपातेऽन्यतममुद्भावयतोऽन्यतमानुद्भावनेऽपि न दोषत्वम्। सर्वोद्भावनियमे त्वन्यतमोद्भावनेऽपि नियमभङ्गेऽन्तर्भावः। तदा तु जल्पवितण्डयोः स्वेनाप्युद्भावनीयम्, परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तेः, तदनुद्भावनेन नियमभङ्गाभियोगस्याशक्यत्वाच्च। एवमन्यत्रापि परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तिदशायां स्वस्यावष्टम्भविजयावहत्वान्निग्रहस्थानान्तरोपसर्जनतयेदमुद्भाव्यमस्तु। पिहितस्वच्छिद्रोऽपि परच्छिद्रं नोपेक्षेतेति नीतिरिति। क्षुद्रस्खलितत्वभ्रमादेरुपेक्षासंभवः॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये

द्वितीयं प्रयोगाद्याह्निकम् ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ अथानुमानाध्याये तृतीयमाह्निकम् ॥

तन्निग्रहस्थानाभावे तन्निग्रहस्थानाभियोगो—निरनुयोज्यानुयोगः। एतदेव सर्वमसदुत्तरम्। उत्तररूपतया, सर्वस्य च निरनुयोज्यानुयोगभेदस्य द्वितीयादिकक्ष्यास्ववसरः। तदनन्तरकक्ष्यायामेवोद्भावनम्। तद्द्विविधम्—दूषणव्याप्तमप्यसिद्धम्, सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितं चेति। पूर्वमपि द्विविधम्—सिद्धदूष्यं कल्पितदूष्यं चेति। सिद्धदूष्यमपि द्विधा—अनवसरग्रहणं निग्रहस्थानाभासवचनं चेति ॥

तत्रा**नवसरग्रहणं** यथा—चतुर्थकक्ष्यायां स्थितः प्रतिवादी वदति—"प्रथमकक्ष्यायां त्वयापशब्दितम्" इति। यद्वा सन्तमसन्तं वा [1]कंचिदनैकान्त्यादिदोषमुद्भाव्य स्वयमेवाह—यदि हेतुं विशेषयिष्यसि, तदा हेत्वन्तरेण निगृहीतोसि। यदि त्यक्ष्यसि, तदोक्तहान्यैव; इत्यादि। वादे तु हेत्वाभासादिकं तत्त्वनिर्णयपारिपन्थित्वादातिक्रान्तकालमप्युद्भाव्यम्, अन्यथा तन्मूलचिन्तासन्ततेर्निष्फलपरिश्रमत्वप्रसङ्गादिति। न

---

१. कञ्चि०.

चानवसरग्रहणस्य विपर्ययेन्तर्भावः शङ्क्यः, अवश्यंभाविनियतक्रमविषयत्वाद्विपर्यासस्य, अनवसरे क्रियमाणस्य ग्रहणस्य त्ववश्यंभावित्वाभावात् , तस्य तत्पूर्ववाक्यस्य चाकाङ्क्षादिक्रमानियामकाभावाच्च । यदा चासतो दोषस्यानवसरे प्रतिपादनं, तदा तु व्यक्त एवास्यावश्यंभावित्वाभावः । नन्वसिद्धत्वे सति दूषणव्याप्तस्यासदुत्तरस्य विभागोयमुदाह्रियते; अत्र सतो दोषस्यानवसरोद्भावने तस्य स्वपर्वणि सिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वम् ?। उच्यते—अतिक्रान्तस्यैष्यतो वा पर्वणस्तदानीमदूष्यत्वात्,स्वपर्वणि सिद्धस्यापि दूष्यतया संनिहिते तदानीन्तने पर्वण्यसिद्धत्वाद्युक्त एवायं विभागः। असतस्तु दोषस्यानवसरोद्भावितस्य स्वपर्वण्यप्यसिद्धिर्विशेष इति ॥

निग्रहस्थानाभासवचनमपि बहुविधम्—तन्निग्रहस्थानाभावेतदारोपणं, निग्रहस्थानान्तरे तदन्यनिग्रहस्थानवचनम् , स्वसमये निग्रहस्थानत्वेनापरिसंख्यातस्य निग्रहस्थानतया प्रसञ्जनम् , क्षन्तव्यतयाभ्युपगतस्योद्भावनमित्यादि । तत्राद्यं यथा—संभावितानेककल्पसाधारणोक्तौ विकल्पितायां विवक्षितविकल्पत्यागेनोक्तहानिः; प्रकरणाद्यापन्नस्य स्वयमेव पूर्वोक्तस्य वा विशेषणस्य प्रकाशनेनोक्तविशेषणम् ; पार्श्वस्थाद्युक्तस्यारोपितस्य वि-

नभ्युपगमेनोक्तापलापः। एवमुत्तरेष्वपि भाव्यम् । द्वितीयं यथा—हान्यादावपलापादि, छले जातिः, जातौ छलम्, तदवान्तरविशेषेष्वपि विशेषान्तरवचनमित्यादि । तृतीयं यथा—कण्डूयनकेशविरचनताम्बूलचर्वणादिभिर्निगृहीतोसीति । चतुर्थं यथा—तत्त्वनिर्णयाविरोधिनामुक्तविशेषणमतानुज्ञादीनां वादे प्रकाशनम्। जल्पवितण्डयोश्च नियमविशेषवशादनुद्भावनीयानामुद्भावनं तत्र[1] नियमभङ्गसध्रीचीनमिति विशेष इति ॥

यत्तत्कल्पितदूष्यमसदुत्तरं तत् **छलम्** ; वक्तुरविवक्षितमर्थमारोप्य तद्दूषणं छलमित्यर्थः । ननु साधनवाक्येपि छलं संभवति; तथा हि, भूतचतुष्टयैकद्रव्यत्ववादी जैनः प्राह—पाथः पार्थिवम्, पयस्त्वात्, यत् पयस्तत्पार्थिवम्, यथा क्षीरम्, इति । पशुः स्वर्गसाधनं न भवति, सत्त्वात् ; यत् स्वर्गसाधनं तत् सत्त्वहीनम्, यथा हविरन्तरम्, इति । अत्र पयःशब्दसत्त्वशब्दयोः स्वयमेवार्थान्तरकल्पनाद्युक्तं छलत्वम् । यथा जातित्वं महाविद्यादौ साधनेपि कैश्चिदुच्यते, तथा स्ववाक्यस्थशब्दस्यापि स्वयमेव वृत्त्यन्तरकल्पनेन प्रयोगाच्छलत्वं सिद्धम् ।

---

१. तत्र च नि०

नचात्र पयःसत्त्वादिशब्दार्थविकल्पेनासिद्धिसाधनविकलत्वादिदूषणसंभवे किं छलत्वोक्त्येति वाच्यम्, नवकम्बलादिच्छलेपि नूतनत्वसंख्याविशेषविकल्पेन प्रत्यक्षविरोधप्रस्तुतासङ्गतत्वादिदूषणप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति । सत्यम्; निरनुयोज्यानुयोगभेदभूतोत्तररूपच्छलविवक्षयात्र लक्षणमिति न विरोधः । अथवा संख्याविशेषरूपार्थस्य वक्तुर्विवक्षितत्वं प्रकाश्य तत्कथनद्वारैव प्रकृतासंगतिर्वाच्या । तत्र चाविवक्षितार्थविषयत्वं वचनस्वभावादेव व्यक्तम् । पयस्त्वादिहेतावुभयत्र विवक्षान्तरसद्भावे[1] प्रमाणाभावाद् विकल्पमुखेनैव दूषणं साधीयः । पयःशब्दवाच्यत्वमात्रविवक्षायां च छलत्वम् । यदि तु वृत्तिद्वयविवक्षां स्वयमेवोद्भाव्य हेत्वासिद्धिं साधनविकलतां च परिजिहीर्षति, तदापि साधकतयोपन्यस्तहेतोर्दृष्टान्तेनुदाहरणादुदाहृतस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरनिग्रहस्थानता । अथार्थद्वयविवक्षामात्रेणच्छलत्ववाचोयुक्तिमिच्छसि, इष्यतां स्वैरमिति ॥

तत् त्रिधा—वाक्छलम्, उपचारच्छलं, सामान्यच्छलमिति । तत्र नानार्थेषु शब्देष्वभिधेयान्तरारोपणेन तद्दूषणं वा-

१. विवक्षासद्भावे प्रमाणान्तराभावाद्.

च्छलम् ; यथा—नूतनकम्बलवत्त्वविवक्षया नवकम्बलोयमित्युक्ते संख्याविशेषमर्थमारोप्य कुतोस्य नव कम्बलाः? एक एव हि कम्बलो दृश्यते इति । एवं दूषयतो वादिविवक्षिताप्रतिपत्तेस्तदुत्तराप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिः ; अदूषणे दूषणबुद्धेश्चान्यथा प्रतिपत्तिरिति ॥

अभिधोपचारविपर्ययारोपणेन तद्दूषण **मुपचारच्छलम्** ; यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ कथं प्रवाहे घोषवासः? इति । अग्निर्माणवक इत्यत्र कथमनुष्णो ज्वलनः ? इति । उभयथा लोकवेदयोः प्रयोगात् तत्प्रतिपत्त्यभावादेव चात्र निग्रहः । उपचारप्रयोगे मुख्यार्थासंभवाद्बाध उपचारच्छलमित्यन्ये; तन्न, मुख्यप्रयोगेपि कस्यचिदौपचारिकार्थासंभवेन प्रत्यवस्थानोपपत्तेः। अस्य चौपचारिकार्थे मुख्यार्थताभ्रमेण वा, गत्यन्तराभावादेवमपि किमयं व्याकुलीभवेदिति वा प्रयोगसंभवः; यथा—पर्वतोग्निमानित्युक्ते, अग्निर्माणवक इति प्रसिद्धम्; न चात्रेदानीं माणवकः, इति कालात्ययापदिष्टो हेतुरिति । न चैतदद्दूषणान्तरान्तर्गतम् । तस्माद्यथोक्तमेव लक्षणम् ॥

तात्पर्यान्तरारोपणेन तद्दूषणं **सामान्यच्छलम्** ; यथा—

'अयमहो ब्राह्मणोनूचानः' इत्यत्र सुक्षेत्रे शालिसंपत्तिवत् संभावितत्वविवक्षया 'किमाश्चर्यम्' इत्युक्ते, ब्राह्मणत्वसामान्ये व्याप्यत्वमारोप्य अनूचानत्वे च व्यापकत्वमविवक्षितमारोप्य ब्राह्मणत्वहेतोर्व्रात्यैरनैकान्तिकत्वकथनमिति । अत्र सामान्यच्छलमित्युपलक्षणसंज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा तु तात्पर्यच्छलमित्येवेति ॥

यत् सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितमसदुत्तरं तज्जातिः । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेनैव हि हेतुना स्थापनं दूषणं वा । तयोरन्यतराभावे प्रतिषेधहेतुरपि दुष्यत्येव । तत्र यथा छलस्य केवलनिरनुयोज्यानुयोगस्य वा पक्षीकृते वादिवाक्ये स्वयमसिद्धस्य पक्षधर्मत्वविरहान्न दूषकत्वासिद्धिः, एवं पक्षधर्मस्यापि जात्युत्तरान्तर्गतस्य हेतोर्दूषणव्याप्तिविरहान्न दूषकत्वम्; तथा हि—नेदं स्वसाध्यसाधकम्, युक्ताङ्गानपेक्षप्रतिप्रमाणादिप्रतिरुद्धत्वात्, इत्यादिषु जातिप्रयोगेषु प्रतिषेधहेतोः पक्षधर्मत्वे सत्यप्यसाधकत्वेन व्याप्तिर्नास्ति, अन्ततः स्वस्मिन्नेव व्यभिचारात् । तदेतदीदृशमसामर्थ्यविशेषं विवक्षित्वा प्रतिषेधासामर्थ्यं जातिलक्षणमुक्तं न्यायवार्तिके । तादृशासामर्थ्यमूलभूतं स्वव्याघातकत्वमेव न्यायाचार्येण लक्षणीकृतम् । तच्च युक्ततमम्, साधारणस्य दूषण-

विशेषस्य स्फुटप्रतीतेः । किञ्च सूत्रकारस्य "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः" इति जातिसामान्यलक्षणं ब्रुवाणस्य न तदेव लक्षणं विवक्षितम्, सर्वजातिसंग्राहकत्वाभावात् । सदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनयोरतिव्याप्तेश्च । अतो जातिविभागसूत्रे निग्रहस्थानवत् परस्परनिरपेक्षास्वपि जातिषु प्रयोगलाघवाय द्वन्द्वात् परतया सर्वजात्यन्वितं समशब्दं प्रयुञ्जानस्य तदेव लक्षणतया विवक्षितमिति भाष्यकारादिभिः सर्वैरास्थितम् । तत्र यथा त्वदुक्तं साधर्म्यं वैधर्म्यं सहचरितं वा, तथास्मदुक्तमपीत्यादिनाकारेण जातिवादिनाभिधीयमाने, स्वपरसाधनयोर्विशेषहेत्वभावे समशब्दार्थतया विवक्षिते, वस्तुतो विशेषहेतुसद्भावान् न समशब्दार्थसिद्धिः । आरोपितं तु साम्यमस्तीति गत्यन्तराभावे स्वीकार्यम्, सत्यसति वोत्तरे प्रत्यवस्थानस्वरूपदोषमात्रे तु भाष्योक्तोपयोगात् । वार्तिकोक्तं प्रतिषेधासामर्थ्यं न साक्षात् समशब्दार्थः । सममनुत्कृष्टमपकृष्टमुत्तरं जातिरिति वा, जातिवादिसमः साधारणो नो-

१. स्वरूपेपि दोषमात्रे। स्वरूपमपि दोषविशेषः। विशेषप्रत्यवस्थानस्वरूपेपि दोषमात्रे तु. २. संग्रहकर वा.

त्कृष्टः—अपकृष्ट इत्यर्थः, स च साधर्म्याद्युक्तिद्वारेणैवोन्नीयत इति उत्तरमेव सममपकृष्टमित्यर्थ इति वा क्रमेणापकर्षविशेषे लक्षणीयेपि क्लिष्टा गतिः । कुशकाशावलम्बेन तु लक्षणासिद्धिः स्यात् । स्वस्य प्रतिवादिनश्च समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वात् समीकरणार्थत्वाद्वा जात्युत्तरं सममित्युच्यत इति टीकापक्षोपि तथैव । न च तावता लक्षणसिद्धिः, छलादेरपि समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वादिसंभवात् । तथा सदुत्तरमपि कश्चिन्मन्दः समीकरणाभिप्रायेण प्रयुञ्जीत । समीकरणार्थत्वं च वास्तवं न व्यापकम्, तत्साधने जातिवादिनो वास्तवसमीकरणस्य दुर्लभत्वात् । अपि च कश्चिज्जातौ सदुत्तरत्वभ्रान्त्या स्वोत्कर्षाभिप्रायेणापि जातिं गृह्णीयात्; अतोस्मिन्नर्थेपि न लक्षणसिद्धिः । बुद्धिपूर्वता तु जातिकार्येत्युच्यते । प्रतिषेधरूपस्य जात्युत्तरस्य स्वपरसाम्ये समशब्दार्थे येनाकारेण परस्य प्रतिषेधकं तेनाकारेण स्वस्यापि प्रतिषेधकं भवतीति स्वव्याघातकत्वमेव विवक्षितं स्यात् । न चात्रातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा । ततश्च लक्षणसिद्धिः, साधारणदुष्टत्वमूलसूचनं चेति लाभोप्यधिकः ॥

ननु छलेपि व्याघातकत्वं संभवति। तथा हि—आढ्योयं नवकम्बलत्वादिति नूतनकम्बलत्वविवक्षयोक्ते कुतोस्य नव कम्बलाः इति प्रत्युक्ते वादिना च पुनश्छलत्वोद्भावने यदि छलवाद्याह—"विवक्षितमविवक्षितं वेति किमनेन विभागेन? त्वदुक्तशब्दप्रतिपन्नं तावत् दूषितम्" इति—तदा तस्य सिद्धः स्वव्याघातः। अविवक्षितार्थदूषणेनापि परस्य भङ्गे छलवादिवाक्येप्यविवक्षितयत्किंचिदर्थदूषणेन भङ्गप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। अतः स्वव्याघातकत्वमतिव्याप्तमिति। मैवम्; कुतोस्य नव कम्बलाः इत्यस्यां कक्ष्यायामविवक्षितदूषणाभिमानस्यानभिव्यक्तेः, तथाविधानुयोगस्य तदर्थविवक्षाभ्रमादपि संभवात्। यस्यां तु कक्ष्यायामविवक्षितदूषणेनापि परपराजयाभिमानो व्यज्येत, तदा जातित्वमेव, अविवक्षितस्य विवक्षितत्वारोपाभावेन छललक्षणासिद्धेः। एवं केवलनिरनुयोज्यानुयोगे जातिसंकरः परिहर्तव्यः। अतः सुष्ठूक्तं स्वव्याघातकत्वं जातिलक्षणम्॥

ये तु साधनेष्वपि केषुचिज्जातित्वमिच्छन्ति तेषां स्वसमानन्यायप्रसञ्जनेन स्वव्याघातकं जातिरिति सामान्यतो लक्षणम्। तत्र स्वव्याघातकसाधनं जातिसाधनम्; यथा—महाविद्यादि।

स्वव्याघातकमुत्तरं तु जात्युत्तरम् ; यथा—तत्त्वोपप्लवखण्डना-दिगतिरिति विभागः । स्वव्याघातिप्रसङ्गो[1] जातिरिति वरदविष्णुमिश्रोक्तिरुत्तररूपजात्यभिप्रायेण । अक्षपादीयेषु च जातिविशेषलक्षणसूत्रेषु पुल्लिङ्गान्तसमशब्दनिर्देशः स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपरूपेण द्विभागे प्रत्यवस्थाने प्रतिषेधभागेनात्र जातित्वं विवक्षितमित्युत्तररूपजातिविशेषाभिप्राय इति ह्याहुः ॥

अथायमपरो जातिसंग्रहः—मर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरंजातिः । मर्यादा च प्रतिष्ठिता प्रमाणसरणिः । स्वव्याघातकत्वमपि तल्लङ्घनाभ्युपगमादेव । स च द्विधा—परिकरनियमानभ्युपगमः विषयनियमानभ्युपगमश्चेति । प्रथमो द्विधा—युक्ताङ्गत्यागः, अयुक्ताङ्गपरिग्रहश्चेति । अयुक्ताङ्गपरिग्रहेपि ह्यन्यूनानतिरिक्तविषयपरिकरनियमानभ्युपगम एव । द्वितीयो द्विधा—प्राप्तविषयत्वत्यागः, तदन्यविषयत्वाभ्युपगमश्चेति । एतेन "लक्ष्यं लक्षणमुत्थितिरवसरो मूलं फलं पातनम्" इति पठितेषु सदुत्तरेण जातीनामुद्धाराय प्रतिजातिप्रतिसंधाने सदुत्तरापरिस्फूर्तौ जातिप्रसङ्गे चोपयोक्ष्यमाणेषु जातीनां सप्तस्वङ्गेषु सा-

१. स्वव्याघाती प्रसङ्गो.

धारणमसाधारणं च दुष्टत्वमूलं दर्शितं भवति । विशेषतश्च जातीनां लक्ष्यलक्षणे वक्ष्येते ॥ "प्रमादः प्रतिभाहानिर्वा सामवसरः स्मृतः" इति पूर्वे । सभ्यानुमतिपूर्वकपरपरीचिक्षिषापीत्यवष्टम्भविजयाभिलाषिणः । एवंचवादिसाधने जातेरुदय इति न नियमः, उभयत्रापि प्रमादादिसंभवात् । अत एव हि जात्यादेरुत्तरतया जात्यन्तराद्युदयः । फलं च प्रायशः परव्यामोहनं, पाक्षिकविजयः, साम्यं वा । तत्त्वाज्ञानं साधारणमुत्थानबीजम् । तत्तदवान्तरस्वभावाज्ञानं, तद्विपरीतज्ञानं चासाधारणमुत्थानकारणमिति च विभाव्यम् । वादिवाक्यस्य कस्मिंश्चिद्दूषणविशेषे निपातनमेव पातनम् । तच्चासाधारणदुष्टत्वमूलपुरस्कारेण साधारणस्वव्याघातप्रदर्शनौपायिकमिति भाव्यम् । व्याघातपर्यवसितं हि सर्वं दूषणम् । उपलम्भपर्यवसितं च सर्वं साधनमिति रहस्यम् ॥

ननु यत्पर्यवसायीनि जातीनां दूषणानि, क एष स्वव्या-

---

१. "स्तासामवसरः । अस्मिन् पाठे स्मृतः इति नास्ति" तदिदं वाक्य मात्रम्. २. सत्येव वा असत्येव वा जातिसाधने.

घातः ? । न तावत् स्वेनैव स्वस्य विरोधः, तस्य भेदापेक्षया आत्माश्रयप्रसङ्गात् । स्वस्य सिद्धत्वे विरोधस्यानवकाशात् । असिद्धौ कस्य केन वा विरोधः । एतेन यथा परं व्याहन्ति तथा स्वात्मानमपीति निरस्तम् । किं च परव्याहतिसिद्धौ समीकरणाकाङ्क्षी जातिवादी तावतैव चरितार्थः । तदसिद्धौ तु कथं तन्निदर्शनेन यथेत्युच्यते । एतेन परस्य स्वेनैव स्वस्यान्येन व्याघाताक्षेपकत्वं स्वव्याघातकत्वमिति च प्रत्युक्तम् । आक्षेपकत्वं चात्र किमभिप्रेतम्—किमुत्पादकत्वम्, उत ज्ञापकत्वम्, यद्वान्यकर्तृकव्याघातप्रतियोगित्वेनावस्थानमात्रमिति ? न प्रथमः, असंभवात् । न द्वितीयः, परव्याहतिमात्रबोधनपरत्वात् । न तृतीयः, असदुत्तरान्तराणामपि जातित्वप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते — या परपक्षप्रतिक्षेपार्था युक्तिः प्रसज्यते, तस्याः प्रयोजकाकारेण तत्सजातीयस्वविषययुक्त्यन्तरक्रोडीकारः स्वव्याघातः । तथा च सति तया युक्त्या परपक्षस्य न दोषप्रसङ्गः; स्वयमेव तथाविधयुक्त्या दुष्यतीति न परपक्षस्य दोषमापादयितुं शक्नोति । यदि च तथाविधयुक्तिदुष्टमेवाभिमतसाधकमित्यभ्युपगम्यते, तथापि परपक्षस्याभिमतसाधकत्वान्न काचित् क्षतिरिति जात्युत्तरस्य दूषकत्वं

न स्यात् । स्वयमपि दुष्टं परस्यापि दूषकं भवत्विति चेत्, तथा सति सर्वं सर्वस्य दूषकं भवेत्, अविशेषात् । ततश्च मौनं वा नित्यकलहो वा शरणं कथकानाम् । जात्युत्तरबाधकयुक्तेरपि युक्त्यन्तरबाधितत्वात् प्रथमं निरुपद्रवमिति चेन्न, परस्तादपि प्रसङ्गेन द्वितीयस्यापि निरुपद्रवत्वात् । कुतस्तर्ह्यनवस्थानिवृत्तिरितिचेत्, प्रथमस्य परित्यागेन, यदभ्युपगममूलोयं प्रवाहः इति भाव्यम्; अन्यथा सर्वत्रानवस्थाप्रसङ्गे प्रथमसंरक्षणप्रसङ्गात् । समवायादिवादिभिरिष्यत एवायमर्थ इति चेत, किं तदिष्टत्वमात्रेण तथैव वस्तुस्थितिः; अतिप्रसङ्गात् । सूत्रितं च वैशेषिकाधिकरणे अनवस्थापकसर्वदूषणोपलक्षणतया समवायकल्पनेनवस्थानम् "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" इति । अतः साधने दूषणे वा यदभ्युपगमे तथाविधः प्रवाहः प्रसजति, तदेवादौ त्याज्यम् । न चात्र कारणानवस्थावद्गुणत्वम्; तद्वैषम्यस्य स्वस्थाने वक्ष्यमाणत्वादिति ॥

जातिर्द्विधा—प्रतिप्रमाणसमा, प्रतितर्कसमा चेति । तत्रानभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसमा । य-

था चापकर्षसमादिष्वेकैकस्यां वा जातिविधायामसिद्ध्याद्यनेकदोषसंग्रहं व्याचख्युः, तथा प्रतिप्रमाणसमायामपि सर्वानिष्टसंग्रहे न कश्चिद्दोषः। तादृशेन प्रतितर्केणानिष्टापादनं प्रतितर्कसमा। न चायं विभागोनादेशिक इति वाच्यम्, यथा परैः सूत्राकारानुपदिष्टापि साधर्म्यवैधर्म्यसमादिसंग्राहिका प्रतिधर्मसमोन्नीता, तद्वत् सर्वसंग्राहकविभागस्यात्यन्तोचितत्वात्। न च सूत्रोपदिष्टायां चतुर्विंशतौ सर्वजात्युदाहरणान्तर्भावः शक्यः, परैरपि कल्पितेनैव प्रतिधर्मसमेन प्रत्यक्षाभासादिमूलस्य प्रतिरोधस्य संग्रहोपलक्षणात्, तेनाप्यसंगृहीतस्य उदाहरणान्तरस्यास्माभिः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्च। उक्तं च तत्त्वरत्नाकरे—"अमूषां जातीनामानन्त्याच्चतुर्विंशतिरसौ प्रदर्शनार्था. 'अन्यदन्यस्मात्' इत्यादिना जात्यन्तरसूचनात्" इति। प्रज्ञापरित्राणेप्युक्तम्—

"आनन्त्येपि च जातीनां जातयस्तु चतुर्दश।
उक्तास्तदपृथग्भूता वर्ण्यावर्ण्यसमादयः॥" इति।

अत्र "चतुर्दश" इति स्वग्रन्थोदाहृतकतिपयजातिमात्रपरिसंख्यानम्; न तु वस्तुतो न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदा-

र्थम् । न्यायभूषणमतानुसारेणापि चतुर्विंशतेः प्रदर्शनार्थत्वमेवाभिमतम् । अस्मदुक्तं तु द्वैविध्यं सर्वजातिसंग्राहकम् । तयोरेव ह्यापाद्यापादकभेदभिन्नयोरवान्तरभेदाः सर्वजातयः । तथा हि—द्वे अपि द्विविधे—सामान्यतो विशेषतश्चेति । अत्र प्रतिप्रमाणसमायां सामान्यतो यथा—त्वत्पक्षवदस्मत्पक्षेपि किंचित् प्रमाणं संभवेत्, पक्षत्वाद्यविशेषादिति । सेयमुपपत्तिसमेति सूत्रिता । विशेषतो यथा—यं कंचित् प्रमाणाभासमुपाक्षिप्य यथा त्वदुक्तं विवक्षितसाधकम्, तथेदमपि ; न चेदेवम्, त्वदुक्तमप्यसाधकं स्यात्, अविशेषादिति । एतन्मुखभेदा एव प्रतिधर्मप्रतिदृष्टान्तप्रकरणसमादयः । प्रतिप्रसङ्गसमायां सामान्यतो यथा—यथा पक्षान्तरेऽनिष्टप्रसङ्गः, तथा त्वत्पक्षेप्यनिष्टप्रसङ्गः कश्चित् स्यात्, निपुणाभ्यूहने सर्वत्र दूषणसंभवात्, आपातरमणीयत्वस्य सर्वत्राविषेषादिति । विशेषतो यथा—एवं चेदनेन त्वयेदं साध्यते दूष्यते वा ; तथा सति मदुक्तेनानेन तर्केण त्वदुक्तविपरीतं किं न स्यात्, अविशेषादित्यादि । एतदवान्तरविशेषा उत्कर्षसमादयः । तत्रापि स्वरूपस्पर्शिन्यः काश्चित् । प्रदिबन्दीव्यव-

१. मतानुसारिणामपि.

हितास्त्वविशेषसमादय इति भिदा ॥

एवं विभागे शक्येपि विशेषानवधारणात् ।
विविच्य सूत्रयामास गौतमो जातिसंततिम् ।
व्याघातमुखभेदादेरुत्थानादेश्च दर्शयन् ।
वैचित्र्यमन्तेवसतां तदानन्त्यं न्यदर्शयत् ।
न चानन्त्येपि जातीनां दुर्विवेचाविशेषता ।
स्वस्यापि दूषणं जातिरिति सामान्यसंग्रहात् ।
अवान्तरविधाभेदस्यानन्त्येपि च गृह्यते ।
अशेषसंग्रहादेकमप्पृथिव्यादिलक्षणम् ।
विशोधयिष्यमाणेषु विभागेषु च तत्त्वतः ।
विशेषलक्षणैस्तैस्तैः संग्रहोपि भविष्यति ॥

वरदविष्णुमिश्रैस्तु—"स्वव्याघातिप्रसङ्गो जातिः । सा च चतुर्विंशतिविधा" इत्युक्त्वा साधर्म्यादिसूत्रमुपादाय यथोदयनं प्रायो लक्ष्यलक्षणादिकमुक्तम् । एवमन्यैरपि । वयंतु तदेवेदानीं प्रतिसंस्कारमदूरविप्रकर्षेण प्रब्रूमः ॥

तत्र यदिदं सूत्रम् "साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्य-

कल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः" इति ; अत्र द्वन्द्वात् परत्वात् समशब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वानुगतस्तदर्थ एव च सामान्यलक्षणमिति प्रदर्शितम् । अत्र सूत्रकारोक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्यसमयोरसूत्रितप्रतिधर्मसमावान्तरभेदतामन्ये व्याचख्युः । तत् कस्य हेतोः ? । तथाविधमानाभासमुखेन प्रतिरोधोदाहरणान्तराणां दर्शनादन्यत्र तु छलादौ जात्यन्तरे वा तेषामनन्तर्भावाच्च जात्यन्तरस्य कल्पनीयत्वे सत्युक्तेनोपलक्षणस्योचितत्वादवान्तरभेदकथनस्य सर्वत्रावान्तरभेदसद्भावज्ञापनेन सप्रयोजनत्वाच्चेति चेत्, एवं यद्यनुक्तोदाहरणान्तराणि बृहन्ति[1], तदा जात्यन्तरं वा, तत्संग्रहलक्षणं वा कल्पनीयमेव ॥

तदिह "अनभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधः प्रतिधर्मसमः" इति परैः कल्पितम् । तत्र प्रतिरोधसम इति लक्ष्यसंज्ञाकल्पनमुचितम् , अन्वर्थसमाख्यासिद्धावुपलक्षणसंज्ञानिवेशस्य निष्फलत्वात्, असूत्रितत्वेन सूत्रानुविधानव्यसनाभावाच्च । तादृशेनैव बाधो बाधसमः । तत्रापि "प्रकरणसमः" इति समाख्या

१. संभवन्ति.

यौगिकी प्रक्रियमाणार्थसिद्ध्यभिमानद्वारा कथंचिन्निवेशिता । अनयोस्तत्तत्प्रतिरोधकबाधकमर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकत्वादसदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनाभ्यां केवलनिरनुयोज्यानुयोगाच्च व्यवच्छेदः । तादृशेनैवासिद्ध्यापादनमसिद्धिसमः । एवमनेकान्तसमादयोपि ग्राह्याः । एषां सामान्यसंग्रहस्तु प्रागुक्तप्रक्रिययानभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसम इत्येव । अत्र साधर्म्यसमादिसूत्रे असिद्धिसमादयोप्युपलक्षिताः । न च तासामसंभवोन्यत्र वानुप्रवेशः, पृथगुदाहरिष्यमाणत्वात् । तत्र प्रतिरोधसमे तावत् सरूपं विरूपं चेति द्विविधं प्रत्यवस्थानम् । वादिना प्रत्यक्षादियज्जातीयेनार्थः साधितः, तज्जातीयेन प्रत्यवस्थानं सरूपम् । तत् त्रिधा—प्रत्यक्षे प्रत्यक्षेण, अनुमाने अनुमानेन, शब्दे शब्देनेति । अतज्जातीयेन तु विरूपम् । तत्तु षोढा—यथा प्रत्यक्षे तदन्याभ्यां तथानुमाने शब्दे चेति । एवं बाधसमादिष्वपि विभागो भाव्यः ॥

तत्र सरूपं यथा—प्रत्यक्षबलादेकश्चन्द्र इत्युक्ते अङ्गुल्यवष्टम्भादिसहकृतप्रत्यक्षेण अनेकः किं न स्यात्; न ह्येकं प्रत्यक्षं स्वार्थसाधकं, प्रत्यक्षान्तरं तु नेति राजाज्ञा । न च सहकारि-

भेदो दोषः, प्रतिप्रत्यक्षं सहकारिवैचित्र्यात्। घृतादिष्वतीन्द्रियेषु च गन्धादिग्रहणयोगादिसहकारिवैचित्र्याभ्युपगमात्, इति॥

अनुमाने तु साधर्म्येण वादिनोपसंहारे साधर्म्येण वैधर्म्येण द्वाभ्यां वा, तथा वैधर्म्येण द्वाभ्यां वोपसंहारे तथैव त्रिधा त्रिधेति नवधा भेदः। तत्र त्रिधोपसंहारेपि साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः। वैधर्म्येणतु वैधर्म्यसमः। द्वाभ्यां तु साधर्म्यवैधर्म्यसम इति। आद्यो यथा—स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितम्, जीवनिद्रा प्रबोधादियोगित्वात्, मनुष्यादिशरीरवत् इति साधर्म्येण वा, यन्न भोक्त्रधिष्ठितं न तन्निद्रादियोगि, यथा घटः इति वैधर्म्येण वा, द्वाभ्यां वा, वादिना साध्योपसंहारे कृते जातिवाद्याह—यदि मनुष्यादिशरीरसाधर्म्याद् घटादिवैधर्म्यादुभाभ्यां वा स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितमुच्येत, तदा घटादिसाधर्म्यात् पाणिपादादिरहितत्वात् तन्निरात्मकं किं न स्यादिति। एवं तत्रैव मनुष्यशरीरवैधर्म्यादित्युक्ते वैधर्म्यसमः। समुच्चये तु साधर्म्यवैधर्म्यसमः, इति॥

आगमे यथा—अवैदिकहिंसा न धर्मः, निषेधशास्त्रं हि

तथाह, इति नैगमिकेनोक्ते बाह्यो ज्वलति—नैवं नियन्तव्यम्, आगमान्तरं हि तामपि धर्मयति, श्रेयःसाधनतया तेन तद्विधानात्। न चागमत्वे विशेषं पश्यामः। परिग्रहस्त्वार्यैः कस्यचित्, कस्यचित् पाषण्डिभिरिति को विशेषः? यथारुचि सर्वत्र परिग्रहात्, इति ॥

विरूपं यथा—स्फटिकादीनामबाधितप्रत्यभिज्ञया स्थैर्ये वैनाशिकः प्रतिवक्ति—यत् सत् तत् क्षणिकम्; यथा—उभयवादिसिद्धः क्षणोपाधिः। सन्तश्चामी भावाः। न हि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येवानुमानेन न बाध्यते, ज्वालाभेदानुमानेन तदैक्यप्रत्यक्षस्याप्यबाधप्रसङ्गात्। अविशिष्टा हि तत्र चात्र च प्रत्यभिज्ञा; अनुमानं च भेदगोचरमविशिष्टमिति। एवमुदाहरणान्तराण्यपि पञ्च स्वयमेवोहनीयानि। असद्विषयाया अपि जातेरुक्तैव प्रक्रिया। तत्र जादिवादिनः पर्यनुयोज्योपेक्षणमपि स्यादिति विशेषः ॥

एवमनादृतप्रयोजकाकारतौल्येन प्रतिरोधे प्रतिरोधसम उदाहृतः। अथाङ्गीकृततुल्यभावेन तु बाधे बाधितसम

१. वदति.

उदाह्रियते — परशरीरमात्माधिष्ठितम्, वाक्यप्रयोगादिमत्त्वात्, स्वशरीरवत्, इत्युक्ते प्रत्याह—स्वशरीरव्यतिरिक्तत्वात् तृणादिवदनधिष्ठितमेव स्यात्; न ह्यनुमानरूपेषु तस्य चास्य च विशेषं पश्यामः। तुल्यत्वे च तदेव बाधकमिदं नेति को नियन्ता?। ततश्चानेन स्वसाध्यसाधनात् पूर्वबाध इति ॥

असिद्धिसमादीनां पुनरेवमुत्थानम्—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, इत्युक्ते प्रतिब्रूते—स्वयं सिद्धो हि हेतुः स्वसाध्यं साधयेत्; न चासौ सिद्धः, प्रत्यभिज्ञयैक्यसिद्धेः। सा चेदैक्यं न साधयेत्, भेदमपि कः साधयिष्यति? प्रमाणत्वप्रत्यक्षत्वादेरविशेषात् इति। एवमनेकान्तो विरुद्धो वायं हेतुरित्युक्त्वाह—अनित्यत्वसाधकप्रमेयत्वहेतुः प्रमेयत्वप्रस्तुतहेत्वन्यान्यानैकान्तिकान्यः, प्रमेयत्वात् इति। एवमनैकान्तिकपदस्थाने विरुद्धपदप्रक्षेपे विरुद्धता। तथान्यदन्यदपि। यद्यनेन हेतुनानैकान्तिकविरुद्धत्वादिकं न सिध्येत्, वादिहेतुनापि कथं साध्यं सिध्येत्? न हि वाद्युक्त एव हेतुः स्वसाध्यं साधयिष्यति, प्रतिवाद्युक्तस्तु नेति प्रथमं नियमकल्पनम्, इति। तत्रापि प्रतिरोधबाधसमयोरिव मर्यादालङ्घनाशयगर्भतया केवलनिरनुयोज्यानुयोगाद्विशेषः प्रतिसन्धानीय

इति । अत्र सर्वत्र युक्ताङ्गहीनप्रतिकूलप्रमाणोपलम्भ उत्थान हेतुः । दुष्टत्वमूलं च साधारणं व्याप्त्यादियुक्ताङ्गान्यतमहानिः । साधारणदुष्टत्वमूलप्रदर्शनोपयुक्तं त्वेवं पातनम् ; वादिसाधनमसाधकम्, युक्ताङ्गहीनप्रतिप्रमाणापादितदोषत्वात्, इति हि जातिवाक्यार्थः ; स एव स्वात्मानमपि व्याहन्ति, यथोक्तप्रक्रियया जातिवादिसाधनेपि येन केनापि युक्ताङ्गहीनप्रमाणेन तत्तद्दोषाणां तथा तथा दर्शयितुं शक्यत्वात्, इति । न च व्याप्त्यादि युक्ताङ्गमेव न भवतीति वक्तुं शक्यम्, प्रागेव तत्समर्थनात्, अन्यथा जातिवाक्यस्य दूषणव्याप्त्यनभ्युपगमे तत्प्रयोगनैष्फल्यप्रसङ्गात् । अतो नियमरहितस्यापि दूषणत्वनियममिच्छन् प्रतिक्षिपति, स्वीकरोति च नियममिति सोयं वृषलविवाहमन्त्रन्यायः ॥

अपि च हेतुसाध्ययोरन्यतरबलात् कस्य चिदनिष्टस्याव्याप्तधर्मस्य दृष्टान्तात् पक्षे, पक्षाद् दृष्टान्ते वा समुत्कर्षप्रसञ्जनम् उत्कर्षसमः । तत्र हेतुबलेन दृष्टान्तात् पक्षे समुत्कर्षो यथा—यदि कृतकत्वाद् घटवदनित्यः शब्दः, तद्वदेव तत एव सावयवोपि किं न स्यात्? इति । साध्यबलेन यथा—यदि घटवदनित्यत्वं शब्दस्ये-

१. दूषकत्व. ।

ध्यते, अनित्यत्वसहचरितं सावयवत्वमप्यस्य स्यादिति। न च साधनशक्त्यैवोत्कर्ष इति राजाज्ञा, साध्यशक्त्यापि तदविरोधात्, अनिष्टत्वाद्यविशेषाच्च। एवमेव पक्षाद्दृष्टान्ते समुत्कर्षस्याप्यसंभवशङ्का निरस्ता। यथा हि कृतकत्वाच्छब्दोनित्यश्चेत्, तद्वदेव तत एव सावयवोपि स्यादित्युत्कृष्यते, तथा शब्दवदेव तेनैव घटोपि निरवयवः स्यादित्युत्कर्षः[1] शक्यः; समं चोभयत्रानिष्टत्वम्, अनतिप्रसक्तप्रसञ्जकविशेषयोगश्च, शब्दघटयोः साधनाङ्गशक्त्योत्कर्ष इति लक्षणव्यवस्थितेश्च। शब्दाद्घटे निरवयत्वोत्कर्षे शब्दानित्यत्वस्य किमायातमिति चेत्, घटाच्छब्दे सावयवत्वोत्कर्षेपि तस्य किमायातमिति तुल्यम्। तत्र निरवयवत्वे सत्यनित्यत्वमाभिमतं सावयवत्वेन व्याहन्यत इति हेतुदूषणपर्यवसायिविशेषविरोधश्चोदितः स्यादिति चेत्, तथापि साध्यमानस्यानित्यत्वमात्रस्य न किंचिद्धीनम्। प्रतिबन्धाभिप्रायेणोपाध्यभिप्रायेण वा तदुत्कर्ष इति चेत्, तुल्यम्। घटस्य निरवयवत्वप्रसङ्गे कथमुपाधिव्यञ्जनमिति चेत्, शब्दस्य[2] सावयवत्वे कथम्?। सावयवत्वमनित्यत्वप्रयोजकम्; ततश्च सावयवत्वप्रसङ्गो विपर्यये पर्यवस्यन्

१. स्यादित्यप्युत्कर्षः. २. शब्दस्य वा साव.।

प्रयोजकाभावं व्यनक्तीति चेत्, तर्हि प्रयोजकं सावयवत्वमन्तरेण यदि प्रयोज्यं शब्दे स्यात्, घटेपि तथैव स्यात्, इति प्रसङ्गे तात्पर्यात् तुल्यमुपाधिव्यञ्जनम्। अथ व्यापकसावयवत्वनिवृत्त्या व्याप्यानित्यत्वनिवृत्तिः पक्षेभिप्रेता, इह तु न तथेति; तदप्यसत्, अपकर्षसमादविशेषप्रसङ्गात्। अत्रापि च घटे निरवयवत्वविपर्ययदर्शनेन पक्षेपि तत्समानयोगक्षेमतया साध्यनिवृत्तिसमर्थनाभिप्रायस्याविरोधात्, इति ॥

तिष्ठत्वेतत्। तदिह कस्यचित् साधनाङ्गस्य किंचिदनिष्टं प्रति व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः। हेतुविपर्ययदूष्यप्रातिकूलतर्कयोगमुखेनाप्रयोजकत्वमारोप्यं, विशेषविरुद्धत्वं वा। तद्भ्रान्तिः फलम्। दुष्टत्वमूलं तु युक्ताङ्गहीनत्वम्, व्याप्तिलक्षणाङ्गस्य जातिसाधने हानेः; न हि यत् कृतकं, तत् सावयवमित्यादिप्रक्रियया तदभिमतेषु व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्या, शब्दादिष्वेव बाधदर्शनात्। अतो यद्यव्याप्यमव्यापकं न साधयेत्, कथं तन्निदर्शनेन व्याप्यस्य व्यापकसाधनं प्रतिरुध्येत ? व्याप्तं च कृतकत्वमनित्यत्वेन, अनित्यावस्थान्तरातिरिक्तस्य प्रध्वंसस्याभावात्; भावेपि भावत्वेन सतीति विशेषणेन वा, कृतकत्वलक्षणान्तरेण

वा तद्व्यवच्छेदसिद्धेः, निवृत्तप्रतिबन्धस्वरूपप्राप्तमुक्तधीविकासे च तदतिरिक्तागन्तुकसाध्यत्वलक्षणकृतकत्वस्याभावात्, इति । अयुक्ताधिकत्वं वा, युक्ताङ्गहीनप्रतितर्कराहित्यस्यापि साधनाङ्गत्वेन स्वीकरणात्; अन्यथा जातिसाधनेपि तादृशाङ्गयोगस्य सत्त्वात् स्वव्याघातः; तथाहि—नेदं साध्यसाधकम्, अव्याप्तधर्मोत्कर्षमुखेन विरुद्धत्वात्, संप्रतिपन्नविरुद्धवत्, इति हि जातिवाक्यार्थः । इदमपि साधनं न दूष्यं दूषयेत्, तत्रापि तथाविधाव्याप्तधर्मोत्कर्षस्य सुशकत्वात्; सन्ति हि धर्माः साध्यसाधनातिरेकिणस्तत्सहचरिताः संप्रतिपन्नविरुद्धवर्तिनः, अन्यथा पक्षदृष्टान्तवैषम्यासिद्धिप्रसङ्गात् । एवमुदाहरणान्तरेष्वपि प्रत्युत्तरं योज्यम् ॥

नन्वेवमस्त्वव्याप्तधर्मोत्कर्षे स्वव्याघातः, व्याप्तोत्कर्षे तु कथम्? न कथंचित्, इष्टव्याप्तोत्कर्षे प्रकृतानुपमर्दनार्थान्तरनिग्रहस्थानत्वात्, अनिष्टव्याप्तापादने सत्तर्कत्वेन जातित्वाभावात् । अत एवेश्वरानुमानादिषु व्याप्तोत्कर्षस्याजातित्वं स्थितम् । उक्तं चानुमानिकैरपि "व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यां तु न प्रसङ्गः" इति । यद्यपि च कार्यत्वादिलक्षणहेत्वपेक्षया शरीर-

जन्यत्वादेर्व्यापकत्वं पक्षीकृतेष्वेव दूर्वादिषु बाधान्निरस्तम्; तथापि सिषाधयिषितसकर्तृकत्वाद्यपेक्षया तेषां व्यापकत्वस्य दुरपह्नवत्वात् साध्यमुखेनोत्कर्षे तस्य व्याप्यत्वान्न दोषः। वेदप्रणयनादिषु चेश्वरस्यापि सशरीरस्यैव कर्तृत्वं परेऽप्यनुजानते। तत्र चेद् व्याप्त्यैव शरीरपरिग्रहः, तुल्यमन्यत्रापि। अथ तन्निरपेक्षं क्वचित् कर्तृत्वम्, तदा त्वशरीर एव प्रणयतां वेदं समयकरणादिकं च, तस्याशक्याभावात्, इति॥

व्यापकाभासनिवृत्त्या कुताश्चित् कस्यचिद् व्याप्याभासस्यापकर्षणम् **अपकर्षसमः**। स चानेकधा—पक्षात्, सपक्षात्, उभयतः, विपक्षाच्चेति। पक्षादपि हेतुसाध्ययोरन्यतरस्य, द्वयोर्वा। तथा सपक्षात्, उभयतोपि। विपक्षात्तु व्यतिरेकदृष्टान्ताद्धेत्वभावसाध्याभावयोरन्यतरस्योभयोर्वा, विपक्षमात्राद्धेत्वभावस्य, इति विशेषः। तत्र पक्षादपकर्षो यथा— यदि घटादिवत् कार्यत्वात् क्षित्यादि सकर्तृकं साध्यते, तदा आत्मादिवन्मनुष्याशक्यक्रियत्वात् कार्यत्वम्, सकर्तृकत्वम्, उभयं वा किं न बाध्येत। तच्चेत् साधयेत्, इदमपि बाधेत। न चेदिदम्, न तदपि, अविशेषात्, इति। अत्र हेत्वपकर्षे स्वरूपासिद्धिः, साध्यापकर्षे बाधः, उभयापकर्षे तूभयम्, इति।

असमीक्षितोदा[1]हरणान्तरास्त्वेतावति विश्रान्ताः। सपक्षादपि हि तयोरपकर्षे साध्यविकलत्वसाधनविकलत्वोभयविकलत्वानि। व्यतिरेकदृष्टान्तीकृताद् विपक्षाद्धेत्वभावसाध्याभावयोरपकर्षे साधनाव्यावृत्तत्वसाध्याव्यावृत्तत्वोभयाव्यावृत्तत्वानि । तत्रापि हेतुदोषचिन्तायामप्रयोजकत्वानैकान्त्यादि । अदृष्टान्तीकृताद् विपक्षमात्राद्धेत्वभावस्यापकर्षे तु विरोधः, साधारण्यं वा। न चैवमपकर्षाणामसंभवः, उत्थानहेत्वाद्यविशेषात् । नापि जात्यन्तरेन्तर्भावः, तल्लक्षणानन्वयात्, अविशेषप्रसङ्गमात्राद्यविश्रान्तेश्च । नाप्यजातित्वम् , युक्ताङ्गहान्याद्यविशेषात् । अपकर्षसमसमाख्यानिरुक्तिमात्रेण संग्रहे संभवत्यनुक्तसमाख्यान्तरोन्नीतिश्चायुक्ता । न चापाद्यदोषभेदाज्जात्यन्तरता, पक्षाद्धेतुसाध्ययोरपकर्षेप्यसिद्धिबाधलक्षणापाद्यभेदेन तत्प्रसङ्गात् । तत्र सपक्षादपकर्षणं यथा—विगीतम् ईश्वरशरीरम् , ईश्वरतज्ज्ञानेतरद्रव्यत्वात्, संप्रतिपन्नरामकृष्णादिशरीरवत् , इत्यत्रेश्वरेतरत्वं रामादिशरीरे दुर्वचम् , ईश्वरस्यैव सर्वत्र सच्छब्दार्थत्वात् । तद्व्यतिरेकव्यापकतया शशशृङ्गादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य संप्रतिपन्नशरीरे निवृत्तेरिति हेत्वपकर्षात् साधनविकलो

१. दाहरणान्तराणि तु एतावति विश्रान्तानि।

दृष्टान्त इति । साध्यापकर्षणं यथा—रामकृष्णादिशरीरस्येश्वरशरीरत्वं नास्ति; ईश्वरो ह्यशरीरः; यत् शरीरम्, तत् शरीरिणः कर्मफलभोगायतनम्, यथा क्षेत्रज्ञशरीरम्। इदमपि चेदीश्वरशरीरं स्यात्, तत्कर्मफलभोगार्थत्वप्रसङ्गः। न च तदस्ति। अतो न तच्छरीरम्, इति। उभयतोप्यपकर्षणमप्येतेनैवोदाहर्तव्यम्। विपक्षाद्धेत्वभावापकर्षणं यथा—धूमानुमाने कश्चिदाह, यदि महानससाधर्म्यात् पर्वतो महानससाधर्म्यान्तरवान्, तर्हि निर्धूमत्वव्यापकतया खपुष्पादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य व्यावृत्तौ निर्धूमत्वमपि व्यावर्तेत; न हि, व्याप्याद्व्यापकं सिध्येत्, व्यापकानिवृत्त्या तु व्याप्यभूतया व्यापिका व्याप्यनिवृत्तिर्न सिध्यतीति सुवचम्। ततश्च निरग्नौ महाह्रदे निर्धूमत्वनिवृत्त्या हेतुवृत्तेरनेकान्तः। एवं महाह्रदे व्यतिरेकदृष्टान्ततया निदर्शितेप्यसत्त्वनिवृत्त्या साधनाभावं साध्याभावमुभयाभावं वा व्यावर्त्य व्यतिरेकग्रहणं बाध्यमिति। अत्र व्यापकनिवृत्तिवद् व्यापकाभासनिवृत्तेरपि व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः। यथायथं पक्षहेत्वादिसाधनाङ्गं दूष्यम्। बाधादिकमारोप्यम्। तद्भ्रमः फलम्। दुष्टत्वमूलं त्वसाधारणं युक्ताङ्गहानिः, व्यापकत्वमनादृत्य सहचरितमात्रनिवृत्या व्याप्येतर-

निवृत्त्युपन्यासात् ; व्याप्तिभङ्गश्च यथायथं तत्र तत्र प्रत्यक्षानुमानागमैर्ग्राह्यः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा, वस्तुसिद्धेः सहचरितसमस्तवस्त्वन्तरनिवृत्त्यभावापेक्षाङ्गीकारात् । अविषयवृत्तित्वं वा, व्याप्यनिवर्तनानुगुणव्यापकनिवृत्तिशक्तेः सहचरितनिवृत्तावपि संचरणात् ,इति ।एवमपि चेत् किंचिद् बाध्येत,तदा बाधिताबाधितव्यवस्थैव न स्यात्,सर्वत्र यत्किंचित्सहचरितनिवृत्तेः सुलभत्वात्।अत एव साधारणः स्वव्याघातः,जातिवादिसाध्यादिष्वप्यसाधकत्वादिषु सहचरितधर्मान्तरविरहस्यावश्यंभावात् , अन्यथा जातिसाधनेपि पक्षहेत्वादिविभागस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात् ; वादिसाधनं स्वसाध्यसाधकं न भवति, सहचरितनिवृत्त्यपहृतविषयत्वात् ,निषिद्धत्वनिवृत्तिलुण्ठितसाध्यनैगमिकालम्भाधर्मत्वसाधनवत् , इत्यादिप्रक्रियया ह्यत्रजातिवाक्यविश्रान्तिः। अत्रासाधकत्वादिसहचरितदोषान्तरादिनिवृत्तेस्तद्बाधोपि दुर्वारः । न च, अस्तु सर्वं बाधितमिति शक्यं वक्तुम्, बाधस्याबाधे कस्यचिदबाधेन सर्वाबाधात् , तस्यापि बाधे बाधस्यैव बाधेन सर्वाबाधादिति । न चात्र प्रक्रियासमाख्यबाधसमेन संकरः , तुल्यबलत्वाभ्युपगमपूर्वकत्वात् तत्र प्रत्यवस्थानस्य, इह तु तदभावात् , हेतुबाधादिष्वसंकीर्णोदाहरणान्तरसंभवा-

च्च। प्रतिप्रमाणसमभेदतामात्रं तु भवतु वा मा वा। उक्तप्रकारेण विवेकस्तावदुपपन्नः इति ॥

अथ वर्ण्यसमादेरुत्थानहेत्वादिव्यञ्जनायेदं तावद् ब्रूमः— पक्षदृष्टान्तौ प्रागेव लक्षितस्वरूपौ। हेतोश्च व्यक्तिभेदेपि सामान्याकारसंगृहीततया व्याप्तिश्च स्थापिता। तत्र पक्षवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वम्, साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तत्वम्, व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतोनास्कन्दितत्वम्, संदेहसमानविषयत्वम्, स्वरूपभेदश्चेति पञ्च रूपाणि; सिद्धार्थत्वे पक्षस्वरूपव्याघातात्, साधननैरर्थक्याच्च; साध्यज्ञापनप्रवृत्त्यभावे हेतोरफलत्वात्, हेतुत्वव्याघाताच्च; व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतो विषयीकृतत्वे विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्, प्रयोगनैष्फल्याच्च; संदेहाभावस्त्वनुल्लेखेन निश्चयेन वा? पूर्वत्र किं साध्येत? उत्तरत्र सिद्धं किमर्थं साध्येत?। तथा सैव चेद्धेतुव्यक्तिः, तदा सिद्धार्थत्वादेरवश्यंभावादुक्तदोषानतिवृत्तिः; कृत्तिकारोहिण्यादिषु चक्रप्रवाहवात्याविक्षेपादिवशात्तत्तदुदयादिव्यक्तिभेदा व्यवस्थिताः, अन्यथा तत्राप्यनुमेयपरिशेषाभावात्। एवं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेरुक्तरूपविपर्ययेण सिद्धार्थत्वादिरूपपञ्चकं शाश्वतिकम्, साध्यासिद्धौ सपक्षस्वरूपव्याघातात्, संप्रतिपत्त्यर्थं

व्याप्त्युदाहरणासंभवाच्च । अत एव रूपान्तराणामपि विपर्ययः सिद्धः। अपि च स्वयं चेत् तत्र साध्यज्ञापनाय प्रवर्तेत, ततो दृष्टान्तान्तरमन्वेषणीयम्; तत्रापि तथेत्यनवस्था। अतस्तत्र साध्यमन्यतो वेदितव्यम् । व्याप्तिग्राहकप्रमाणाविषयत्वे संदिग्धार्थत्वे च पक्षदृष्टान्तयोरविशेषः, स्वरूपाभेदे च पूर्वोक्ता दोषाः न च पक्षो नास्तीति प्रतिज्ञातुं शक्यम्, एतत्प्रतिज्ञावाक्यार्थाभ्युपगमे पक्षाभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमे पक्षप्रतिषेधासिद्धेः। एवं हेतुमात्रनिषेधोपि न शक्यः, कारकनिषेधे स्वकीयसर्वप्रवृत्तिविरोधात्, ज्ञापकनिषेधेपि परवाक्यतः स्वस्यार्थबोधमभ्युपगम्य परबोधार्थवाक्यप्रयोगायोगात्, हेतुनिषेधे च सहेतुके व्याघातात्, अहेतुके तथैव हेतुसिद्धेरपि विरोधाभावात्। एवं दृष्टान्तोपि सामान्यतो निषेद्धुं न शक्यः, लौकिकपरीक्षकसर्वपुरुषसंमतत्वात्, तत्रापि च वाङ्मात्रेण निषेधे तावतैव तत्साधनस्याप्यविरोधात्, हेतुतो निषेधे अन्वयरूपस्य व्यतिरेकरूपस्य वा कस्यचिद् दृष्टान्तस्य दुस्त्यजत्वात्, इति प्रतिष्ठितैवं पक्षहेतुदृष्टान्तमर्यादा ॥

---

१. प्रतिष्ठिता पक्षहेतु....

एवं स्थिते दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षधर्मत्वापेक्षितासिद्धार्थत्वादिरूपविरहे साधनविकलत्वादिप्रसङ्गाद् दृष्टान्तस्यापि तादृग्रूपहेतुमत्तया वर्ण्यत्वेन प्रत्यवस्थानं **वर्ण्यसमः**; यथा—ब्रह्म सविशेषम्, पदार्थत्वात्; यः पदार्थः स सविशेषः, यथा घटः, इत्युक्ते, जातिवाद्याह—पक्षे साधकतया प्रयुक्तस्य हि हेतोर्व्याप्तिर्दृष्टान्ते प्रदर्श्यते; नान्यस्य, अनन्वयादिप्रसङ्गात्। स च यादृग्रूपविशिष्टः पक्षे दृष्टः, तादृग्रूपविशिष्ट एव दृष्टान्तेष्वुदाहरणीयः, अन्यथा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति विशिष्टहेतुप्रयोगे सामान्यवत्त्वादिमात्रस्य व्याप्त्युदाहरणप्रसङ्गात्, एवमेकदेशव्यतिरेकेण व्यतिरेकोदाहरणप्रसङ्गात्। ततश्च पक्षवर्तिनो हेतोरसिद्धार्थत्वादयो रूपविशेषास्तद्धेतुकरूपभेदश्च दृष्टान्तेस्ति वा न वा? अस्ति चेत्, असिद्धार्थत्वादिभिः साध्यविकलत्वादिकमनिवार्यम्; न चेत्, प्रकृतसाधनविकलत्वाद् दृष्टान्त एव तादृशहेतुमत्तया वर्ण्यः, अलं पक्षे साध्यवर्णनेन, इति। अत्र सपक्षवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षमात्रविवक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भ उत्थानहेतुः। दृष्टान्तादिकं दूष्यम्। साधनविकलत्वादिकमारोप्यम्। फलं

तद्भ्रान्तिः। असाधारणं दुष्टत्वमूलं चायुक्ताङ्गाधिक्यम्; न हि दृष्टान्तवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वादिकं युक्तम्, तथा सति दृष्टान्तत्वभङ्गप्रसङ्गात्। व्याप्तिसंप्रतिपत्तिस्थानं हि दृष्टान्तं ब्रूमः। न चासिद्धार्थत्वादिसंभवे तद्भावसिद्धिः। अत एव युक्ताङ्गहानिरपि, दृष्टान्तवर्तिहेत्वङ्गस्य सिद्धार्थत्वादेस्त्यागात्। अविषयवृत्तित्वं वा, पक्षवृत्तिहेत्वङ्गानां दृष्टान्तवर्तिनि संचरणात्। एवमपि चेत् साधनविकलत्वादिः प्रसज्येत, तथा सत्यनुमानजातीयमेवोच्छिन्नं स्यात्। न चैवमस्त्विति वाच्यम्, तत्र व्याघातादेः प्रागेवोक्तत्वात्। अपि च, एवं पर्यनुयुञ्जानश्च जातिवादी किं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः स्वभाववैषम्यमात्रं प्रकाशयति, उत तन्मुखेन वादिहेतोरसाधकत्वं साधयति? नाद्यः, अर्थस्थित्युपन्यासे विरोधाभावात्, अर्थान्तरनिग्रहस्थानप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः, वादिसाधनमसाधकम्, साधनविकलत्वादिदोषदूषितत्वात्, संप्रतिपन्नहेत्वाभासवत्, इत्यत्रापि पक्षसपक्षवर्तिहेतुव्यक्तिभेदस्य तद्रूपवैचित्र्यस्य च दुर्वारत्वात्, तदनभ्युपगमे स्वप्रयोगानुत्थानात्, तदभ्युपगमे च स्वोक्तपर्यनुयोगसाम्यात्, इति॥

पक्षवृत्तिहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तापेक्षितसिद्धार्थत्वादिरूपविरहे हेत्वासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् तादृग्रूपहेतुमत्त्वाभ्युपगमे पक्षस्य साध्यत्वाभावप्रसञ्जनम् **अवर्ण्यसमः**। वर्ण्यः-साध्यः, अवर्ण्यः-असाध्य इत्यर्थः; यथा—ब्रह्म शरीरित्वात्यन्ताभावरहितम्, आत्मत्वात्, अनीश्वरात्मवत्, इत्यत्र। यद्यप्यात्मत्वमात्रमनुवृत्तम्, तथापि तत्तद्विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदात् पक्षदृष्टान्तयोर्भिद्येत। ततश्च दृष्टान्त इव पक्षेप्यसौ हेतुः सिद्धार्थत्वादिविशिष्टः, न वा? न चेत्; व्याप्यतयानुसंहितविशिष्टहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः; सकलसपक्षानुयायिस्वरूपवैकल्यात् सोपाधिकतादिश्च। तद्रूपविशिष्टश्चेत्, सिद्धसाधनत्वासाधकत्वनिर्णयसमानविषयत्वप्रसङ्गः। ततश्चासाध्यत्वं पक्षस्य, इति। अत्र पक्षनिष्ठहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तमात्रापेक्षितरूपवैपरित्येनोपलम्भः उत्थानहेतुः। पक्षहेतू दूष्यौ। सिद्धसाधनत्वादिकमारोप्यम्। तथाभिमानः फलम्। प्रातिस्विकं दुष्टत्वमूलं वर्ण्यसमवत्। व्यत्यासेन त्रितयमपि, पक्षस्थहेतुव्यक्तेरनङ्गानां सिद्धार्थत्वादीनामुररीकरणात्, अङ्गानामसिद्धार्थत्वादानां त्यागात्, दृष्टान्तवर्तिन्यपेक्षितानां पक्षवर्तिनि संचरणाच्च, इति। तथा

च स्वीकारे तथैव स्वव्याघातात् प्रतिक्रिया; न हि पक्षादिकमपि सामान्यतःप्रतिक्षेप्तुं शक्यम्, न कश्चि त्पक्ष इति पक्षप्रतिक्षेपवाक्यस्यापि पक्षादिगर्भितत्वात्। सिद्धसाधनतानुयोगश्चात्र स्वदूषणं भवति। यदि हि प्रतिवादी असिद्धमपि साधयन्ननेनोपायेन सिद्धसाधनं पुरस्कृत्य निगृह्येत, तदा स्वयमेव हि निगृहीतः, एतावन्तं कालं निगृहीतस्य परसाध्यस्येदानीमभ्युपगमात्। तथा चोक्तविरोधापसिद्धान्तादि। अपिच इदमसाधकम्, सिद्धसाधनत्वात्, इत्यत्र साधकत्वादसाधकमित्युक्तं स्यात्। न ह्यतः सिद्धमिदं साध्यत इत्युच्यते, किं त्वेतद्धेतुशक्त्यैवेति व्याघातः। अस्त्वेवम्, तथापि सिद्धसाधनतानुयोगमुखेनैव स्वव्याघातो दुर्वचः, इदमसाधकमिति जातिवादिसाध्यस्य सिद्धत्वाभ्युपगमे तदिष्टापादनात्, स्वोक्तस्वमतविरोधापाताच्चेति चेत्, तदेतदसमीक्षितवैषम्यं पिशाचभाषितम्; न ह्यत्र जातिवादिवाक्यार्थं सिद्धं कृत्वा वयं स्वव्याघातं ब्रूमः, अपि तर्हि यद्येवंविधेन सिद्धसाधनत्वेन वादिसाधनं दुष्टमिष्येत, तदा तथाविधेनैव तेन जातिसाधनमपि दुष्टं स्यात्। दुष्टस्य च न दूषकत्वमिति निर्बाधा स्थापना। तेच्चत् तेनापि न दुष्टम्, तदा तद्वदेव

१. संचारणाच्च. २. विर्गीतस्य.

स्थापनापि निर्दोषेति निरर्थकः श्रमः । अतो न ब्रूमो वयं नेदं दूष्यदूषकं सिद्धसाधनत्वादिति, किं तु स्वव्यापिदूषणसमाधिग्रस्तत्वादिति ॥

स्वोत्प्रेक्षितसाधनदूषणादिप्रतिक्षेपः **उत्प्रेक्षासमः**; यथा— शब्दानित्यत्वे वादिना प्रतिज्ञाते भण्डः प्रतिवाद्याह— अलमेतावता, शब्दानित्यत्वे प्रत्यक्षत्वं हि त्वया हेतुरभिधित्सितः, स च सामान्यादिभिरनैकान्तिक इति साधनोत्प्रेक्षया प्रतिक्षेपः । एवं शब्दोनित्यः कृतकत्वादिति हेतुं प्रयुज्य वादी स्वयमेवाह—असिद्धत्वमिह दूषणं त्वया विवक्षितम्, तच्चात्र नास्ति, प्रत्यक्षत एव कृतकत्वसिद्धेरिति । निर्मर्यादा ये तु लक्षयन्ति —

"असिद्धतां वादिहेतोरुक्त्वा तां साधयेत् स्वयम् ।
तद्दूषणान्मूलहेतुभङ्गः कार्यसमो मतः ॥" इति,

अयमपि अस्मदुक्तोत्प्रेक्षासमावान्तरभेद एव । न चैतदेव लक्षणं युक्तम्, उदाहृतोदाहरणान्तरासंग्रहात् । न च कार्यसमसमाख्यैव सर्वत्रोचिता, अवाचकत्वात्।युक्तस्त्ववान्तरविशेषमुदाहरतः सूत्रकृ-

तस्तत्र तन्निवेशः । एवं दृष्टान्ततर्कोत्प्रेक्षादयोपि द्रष्टव्याः । न चात्र स्वोत्प्रेक्षितदूषणमात्राच्छलत्वं शंक्यं[1] वक्तुम् शब्दार्थारोपणाभावात्, पाक्षिकपराभिमतिसंभवाच्च । यत्तु सौगतैरुक्तम्—

" साध्येनानुगमात् कार्यसामान्येनापि साधने ।

संबन्धिभेदाद् भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥ " इति,

अत्रापि यदि कार्यत्वहेतोः पक्षदृष्टान्तयोस्ताल्वादिपूर्वकत्व-मृद्दण्डादिपूर्वकत्वलक्षणविशेषप्रदर्शनमात्रे विश्रमः, तदा जातित्वमेव नास्ति ; कुतस्तद्विशेषता ? । अनुपयुक्तवादी त्वयमर्थान्तरेण निग्राह्यः । अथ दृष्टान्तस्थविशेषस्य व्यापकत्वाभिमानेन साध्यापकर्षविवक्षा, तदा अपकर्षसमभेदोयम् ; यदा तु साधनवैकल्यहेत्वसिद्ध्यादिष्वभिप्रायः, तदापि वर्ण्यावर्ण्यसमयोरनुप्रवेश इति न पृथग्जातिता । अतोस्मदुक्तप्रक्रियैवात्र साधीयसीति ॥

अत्र परमतपारीणत्वाभिमानो वा स्वोत्प्रेक्षितातिरिक्तासंभवाभिमानो वा संभवेपि तुल्यन्यायत्वाभिमानो वा प्रतिवादिनस्तथाविधाभिमानजननमनोरथो वा स्यादुत्थानहेतुः । यथायथं सर्वं दूषणमारोप्यम् । तत्तद्भ्रमः फलम् ।

१, शङ्क्यम् .

दूष्टत्वमूलं त्वसाधारणमविषयवर्तित्वम् । प्रतिवाद्युक्तमेव हि दूषणस्य विषयः, न तु तदभिप्रेतमप्यनुक्तम्; अनभिप्रेतं तु किं पुनः? अन्यथा उपर्युपरि साधनदूषणपरम्परोत्प्रक्षेपेणोपन्यासप्रक्रियया प्रतिवादिनोनवसरप्रसङ्गः ; कथायाश्च विश्रमः कदा चिदपि न स्यात् । किं च, यदि सम्यञ्चं हेतुमन्यं प्रतिवाद्यभिप्रैति, स्वयं तु सम्यञ्चमसम्यञ्चं वा कंचिदन्यमुत्प्रेक्ष्य दूषयति, तदा प्रतिवाद्यभिप्रेतस्य हेतोः किमायातम्? । न च तस्य तुल्यन्यायता निश्चेतुं शक्यते, सामन्यतो विदिते प्रतिक्रियान्तरसंभवात् , विशेषतो विदिते तस्यैव दूषयितुं युक्तत्वात् । न च तस्य विशेषतो वेदनं शक्यम् , पराभिप्रायस्याप्रत्यक्षत्वात् , विशेषनिर्णायकस्य लिङ्गादेश्चासंभवात । न च सिद्धान्तकोशलिखितमेवासौ वदिष्यतीति नियमः, प्रज्ञावतां स्वोत्प्रेक्षिकयान्यकथनस्याप्यविरोधात् । अतस्तदभिप्रेतमेवोत्प्रेक्षापदमित्यपि दुर्वदम् । अस्तु वा लोकोत्तरप्रज्ञेन तदभिप्रेतमेव विदितम् , तथापि न तदनुक्तं दूष्यम् , इदं ममानभिप्रेतमित्यपह्नवाने प्रतिवादिनि सभ्यानामपि तत्र साक्षित्वासंभवात् , विश्वसाक्षिणां च मौनावष्टम्भात् , शपथस्य चात्र दृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपदेशात् , अदृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपयोगात् ।

अपि च यदासौ निष्प्रतिभः स्यात्, तदानायाससिद्धे विजये किं तदभिप्रेततया कस्यचित् पुरस्कारेण ?। सप्रतिभश्च यदासावभिप्रेतं स्वयमेव वाचि निवेशयति, तदा पुरोभाविषु वचनदोषादिषु संभविष्यत्सु किं विगीयमानव्याप्त्यादिपरामर्शसापेक्षार्थानुवादतद्दूषणवृथाश्रमेण ?। वचनदोषानपि संभविष्यतो विदित्वा दूषयत्विति चेत्, हन्त ! तर्हि प्रतिवाद्यपि वैयात्यादेवमपशब्दादिस्त्वया विवक्षित इत्युक्त्वा यदि निगृह्णाति, तदासौ कथमपसरिष्यति ?। एतेन साधारणः स्वव्याघातोऽपि सुस्थः ; न ह्यन्यतर उत्प्रेक्षितमपि दूषयिष्यति नेतर इति राजाज्ञा ; न च तथादौ नियमः कृतः। अपि च निरपराधस्य तावन्न निग्रहः; अत्र च केनापराधेन प्रतिवादी निगृह्यते ?। परोत्प्रेक्षणीयदुष्टार्थाभिप्रायवत्त्वादिति चेत्, संदिग्धं तावदिदम्। तथाविधाभिप्रायसंभावनाविषयत्वादिति चेत्, स्वस्यापि समानमित्येवमपि स्वव्याघातः। इदमसमीचीनम्, मदुत्प्रेक्षितासमीचीनव्यवस्थापकत्वात्, इति वाक्यार्थविश्रमेऽप्येवं विपरिवर्तो वाच्यः। इयं तु जातिर्यद्यप्यादिमामपि कक्ष्यामास्कन्दति, आदावेव वादिनं विनिवार्य त्वदभिप्रेतमेव दुष्टमिति वक्तुं शक्यत्वात् ; तथाप्यर्थतो

जात्यन्तरवद् द्वितीयैवेयं कक्ष्या, तदभिप्रेततया प्रथमस्यापि पर्वणः स्वयमेव पुरस्कारात्। साधनेष्वपि केषु चिज्जातित्वमिच्छतामपि दूषणरूपा जातयो द्वितीयादिकक्ष्याभाविन्य एवेति नियम इति ॥

एवं सप्ताङ्गसंपन्नजातितत्त्वावलोकिनाम् ।
सदुत्तरैस्तदुत्थानात् तत्त्वधीजयसंभवः ।
अन्यथा षण्डरतवद् भवेयुरफलाः कथाः ।
इति प्रख्यापनायात्र कथाभास उदाहृतः ।
अर्थिप्रत्यर्थिनोस्तावन्न द्वयोर्जयसंभवः ।
एकस्य विजयेपि स्यात् सफला सत्कथैव सा ।
यत्र द्वयोर्न विजयो न वा तत्त्वविनिश्चयः ।
कुकथां कथयन्त्येनामसदुक्तिपरंपराम् ।
तां द्विकक्ष्यादिकामेके षट्कक्ष्यावधिकां विदुः ।
पूर्वत्रासंभवात् सभ्यैरुत्तरत्र निवारणात् ।
असदप्रतिभादौ तु पक्षैकत्वमपि क्वचित् ।
सभ्येष्वसत्स्वदक्षेष्वप्युपर्यपि च धावति ॥

१. अन्यथारण्यरुतवत्.

तथाहि—कथामभ्युपगम्य यदि वादी सभ्येषु दत्तावधानेषु प्रतिवाद्यनुयुक्तोपि तूष्णीमास्ते, प्रतिवादी च तदा मन्दचित्तवृत्तिरवश्योद्भाव्यमपि तादात्विकं निग्रहस्थानं न व्यनक्ति, तदा कस्यचिदपि पक्षस्यानुत्थानमेव। निग्रहव्यञ्जनेपि तावति समाप्तिः। यदा तु वादी सद्वा असद्वा ब्रूयात्, अनाहितप्रतिभस्तु प्रतिवादी न किंचिद्व्वक्ति, वादी च यदि तदा निग्रहमूढः, तदा एकपक्षा कथा। द्वयोश्च न विजयः, वस्तुतः सद्वादिनोपि प्राप्तकालनिग्रहानुद्भावनात्। वादिना प्रतिवादिनिग्रहे तु तेनैव विजयिता स्यात्। यदा त्वसत्साधनोपक्रमायां कथायां प्रतिवादी सदुत्तरेण निगृह्णाति, तावति च सभ्याः प्रमाणीकृताः, तदा प्रतिवादिनो विजयः। असदुत्तरेण निग्रहे सभ्येषु भरन्यासे द्विपक्षी कुकथा। एवं तदुपरि वादिप्रतिवादिनोः सप्रतिभयोरसदुत्तरपरम्परायां पञ्चपक्षीपर्यन्ता कुकथाप्रवृत्तिः। सत्साधनोपक्रमायां तु षट्पक्षीपर्यन्ता; तत्र हि प्रथमः पक्षस्तावदनुपप्लवः प्रादुःष्यात्। प्रतिवादिनस्तु निरनुयोज्यानुयोगभेदचतुष्कावतरणाद् द्वितीयपक्षप्रवृत्तिः। तत्र सभ्याः स्वयं कथायामनधिकृतत्वाज्जानन्तोपि वाद्यनुयोगमपे-

१. त्रिवक्षाति न्यतरेण

क्षमाणास्तूष्णीमासते। तदा वादी सदुत्तराप्रतिभानात् तत्प्रतिभानेपि वा जडीकरणदुरभिलाषेण तज्जातीयमन्यद्वा किञ्चिदसदुत्तरं प्रयुञ्जीत, तथापि प्रतिवाद्यनुयोगमपेक्षमाणेषु प्रतिवादिनस्तथैव चतुर्थपक्षावतारः। तथाऽप्यवसरप्रतायोभयास्तम्भरूपायानुविधेयप्रश्नाय दत्तक्षणेषु वादिनः पञ्चमः पक्षः। अनुविधेयेपि देवानांप्रिये स्वयमानृशंस्यात् कथंकरणयोरप्रतिभया कथाविच्छेदकाङ्क्षिषु षष्ठः। ततः परं स्वदोषपरिहारायोभौ निवार्य कुकथात्वप्रकाशनेनापक्षपातेन द्वावपि निगृह्णन्ति। सभ्याभावे मन्दमति-[1]व्यवहारेषु वा सभ्येषु मार्जारकलहवदेवानिवारणमिति॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये तृतीयं

निरनुयोज्यानुयोगाह्निकम्॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥

---

१. व्याहारेषु.

॥ चतुर्थमाह्निकम् ॥

अथ प्रमाणाभासाः—[1]अप्रमाणत्वे सति प्रमाणव्यवहारविषयास्ते। प्रमाणचातुर्विध्यात् तदाभासा अपि चतुर्विधाः। प्रत्यक्षानुमानागमस्मृत्याभासभेदात्। एषामवान्तरलक्षणं सामान्यलक्षणच्छाययैव सुगमम्। तत्र प्रत्यक्षाभासो यथा—द्वौ चन्द्रमसौ, पीतः शङ्खः, इत्यादिः। विषयेन्द्रियादिदोषादस्योद्भवः। [2]इमं च प्रमाणतयोपन्यस्यतोस्य हेत्वाभासवन्निग्रहो भवत्येव। अक्षपादसूत्रेपि हेत्वाभासग्रहणमुपलक्षणम्; चशब्दाद्वा अनुक्तसमस्तसंग्रहः। अनुमानाभासो यथा—बाष्पादिषु धूमत्वाद्यारोपेण धूमवत्त्वात् पर्वतोग्निमानित्यादिः॥

अव्याप्तापक्षधर्मौ द्वौ हेत्वाभासौ समासतः।
तयोरेव प्रपञ्चेन स्यादसिद्धयादिकल्पना॥

यदुक्तं न्यायतत्त्वे–"असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासाः" इति, तत्रासिद्धोपक्षधर्मः; इतरावव्याप्तभेदौ हेत्वाभासौ। ताव-

---

१, अप्रमाणत्वे प्रमाणव्यवहार.   २. तं च

न्मात्रोक्तिश्च प्रदर्शनार्था। प्रयोजकान्तरेण वा तदन्यसंग्रहस्तत्र विवक्षितः। ये चासाधारणबाधितप्रकरणसमादयो भेदाः कथ्यन्ते, तत्रासाधारणस्याव्याप्तत्वं केवलव्यतिरेकिनिराकरणे प्रदर्शितम्। अनैकान्तिकभेदश्चासौ कैश्चिदुक्तः; तथा चोक्तमागमप्रामाण्ये— "स न तावदनैकान्तिकः; स हि द्विधा—साधारणासाधारणभेदात्" इति। बाधितस्य तु न पक्षधर्मत्वम्, नापि व्याप्तिरिति दूषणद्वयसमुच्चयः। न हि साध्याभाववत्तया निर्णीतस्य संदिग्धसाध्यत्वलक्षणं पक्षत्वम्। न च हेतुमति पक्षे साध्याभाववत्तया प्रमिते हेतोर्व्याप्यताग्रहणसंभवः। प्रकरणसमस्य तु प्रतिसाधनप्रतिरुद्धत्वलक्षणस्यानिर्णीतबलत्वाद् बलस्य च व्याप्तिपक्षधर्मतानतिरेकाद् व्याप्त्याद्यनिश्चयेन तयोरेवान्तर्भावः। स्वपक्षसिद्धाविव परपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः कैश्चिल्लक्ष्यते। यथा—नित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्, आकाशवत्। अनित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्, घटवदिति। तत्रेदं लक्षणमसंभवीत्येके, एकस्य पक्षद्वयेपि त्रैरूप्यासंभवात्। नित्यत्वे हि साध्ये शब्दाकाशयोरन्यतरत्वादिति हेत्वर्थः।

१. व्याप्त्याद्यनिश्चये तयो.

अनित्यत्वे तु शब्दघटयोरन्यतरत्वादिति। न च शब्दसारूप्यमात्रेण हेतोरेकता, अतिप्रसङ्गात्, इति। तत्र यद्यप्येतस्मिन्नुदाहरणे लक्षणमसंभवि, तथापि महाविद्यादिस्थानेषु केषांचिद्धेतूनां साध्यतदभावयोः समानाकारतया संभवं पश्यामः; यथा—शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तानित्यनिष्ठाधिकरणम्, प्रमेयत्वात्, घटवदिति शब्दानित्यत्वसाधने प्रवृत्तः प्रमेयत्वहेतुरेक एव; शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तनित्यनिष्ठाधिकरणम्, प्रमेयत्वात्, आकाशवदित्यपि शब्दानित्यत्वस्थापने पूर्ववृत्तिरूप उपलभ्यते। अतो "नोदाहरणमादरणीयम्" इति न्यायाल्लक्षणासंभवोद्यं हस्तालोचः। क्व तर्ह्यस्यान्तर्भावः? अविनाभावादिसंभावनायामपक्षधर्मे, अन्यदा त्वव्याप्ते। यदि पक्षे व्यापकप्रतीत्यपर्यवसानबलादनित्यत्वं साधयेत्, स एव हेतुः कथं न तद्विपरीतव्यापकप्रतीत्यपर्यवसानेन नित्यत्वमपि? ततश्चाविशेषादुभयत्रापि व्याप्तिर्न स्वाभाविकीत्यव्याप्तकोटौ निक्षेपः। यथा च[1] परपक्षवत् स्वपक्षस्यापि बाधकमुत्तरं जात्युत्तरमिति व्यवहरन्ति, तथा वाद्यभिम

१. तथाच

तसाध्यवत् तद्विपरीतप्रतिवाद्यभिमतसाध्यस्यापि साधकत्वप्रसङ्गा-
दर्थत उभयासाधकान्येतानि जातिसाधनानीति च केचिदूचुः।
अपि चैषां साध्यतदभावसाधने समानाकारत्वादेवानैकान्तिकव-
दव्याप्तत्वं सुव्यक्तम्, उभयत्र विपक्षे बाधकाभावाच्च। न चो-
भयत्र तत्संभवः, व्याघातात्, एकस्मिन् विरुद्धयोरिव विरुद्धो-
भयप्रतिक्षेपयोरपि परस्परात्मनोरतिरिक्तयोर्वा समुच्चयासंभवात्।
न च शीतोष्णव्यतिरेकवत् कोप्यन्तरोपलम्भः, भावाभावात्मना
विरोधे तत्तदन्यात्मना विभागे च तदसंभवात्। अत एव
ह्यनिर्वचनीयानेकान्तवादयोरनवतारः। अस्त्वन्यतरद्विपक्षे बाधक-
मिति चेन्न; तथापि नाटकरीतेः कुटिलोन्नीतिकल्पिताया विपक्षे
बाधकविरहादप्रयोजकत्वं सिद्धम्। प्रमाणान्तरबलात्तु सिध्यतः
साध्यविशेषस्य विपर्यये बाधकमप्यस्तु[1]; न पुनर्महाविद्यादिहेतु-
भिरप्रयोजकैः सिध्यतः। अप्रयोजकोन्यथासिद्धः, उपाधिमान् व्या-
प्यत्वासिद्ध इति चानर्थान्तरमित्यतोपि न द्वितीयबहिर्भावः;
तथाहि—

१. बाधकमस्तु.

विपक्षे बाधकाभावादुपाधेर्वापि स्यात् ।
हेत्वाभासोन्यथासिद्धयन्न प्रयोजकःध्यते ॥
पञ्चभ्यः पृथगेवैनं कति चित्[1]चक्षते ।
व्याप्यत्वासिद्धभेदोयमिति त्वाहुर्मणः ॥
विपक्षे न हि निर्बाधे व्याप्तिः कर्दप्रसिध्यति ।
प्रतिकूलेषु तर्केषु सत्सु धात्राप्यानियात् ।
व्याप्तिस्वरूपवैकल्यकल्पितोपाधिकेनः ।
अप्रयोजकतावादः प्राचां प्रागेव दातः ॥

अन्येप्याहुः[2]—

" समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा दा ।
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोप्रयोज्कः ॥" इति ।

शाबरवार्तिककारश्च—

" व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयेंजकः ।
अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ।
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा ॥" इति

१. त्वाहुर्विचक्षणाः, त्वाहुः परीक्षकाः. २. अन्ये त्वाहुः.

एवमेव संदिग्धव्याप्तिं बाह्याः पठन्ति—

“ साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना ।
विनापक्षे स्थितो धर्मः संदिग्धव्याप्तिको मतः ॥” इति ।

इति ॥ तस्मादव्[illegible]नभेद एवायमप्रयोजकः, तत्स्वभावानतिलङ्घनाच्च । श्रीमद्विद्यामानमनोहरप्रमाणमञ्जर्यादिपठितवक्रानुमानस्यापि तथात्वात् । एवं पक्षदृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासेष्वेवान्ततो निवेशः । तेषां च तयोरितरत्रैव विश्रमः, सर्वेष्वपि पक्षाभासेषु हेतोरपक्षधर्मत्वात् । न हि पक्षाभासधर्मस्य पक्षधर्मता । न हि साध्यसाधनोभयविकलाश्रयहीनेषु दृष्टान्ताभासेषु हेतोर्व्याप्तिग्रहः शक्यः, सर्वेषु च दृष्टान्ताभासेष्वव्याप्तत्वात् । सिद्धसाधनेपि हि पक्षधर्मत्वं न सिध्यति, सिद्धधर्मविशिष्टस्यापक्षत्वात् । यदि पक्षीकृतेष्वेकत्र साध्यं प्रसिद्धं, तदा अंशे सिद्धसाधनादंशतोपक्षधर्मत्वम् । यदा तु सिद्धमसिद्धं च साध्यद्वयं प्रयुञ्जीत, तदापि सिषाधयिषितस्य सर्वस्य साध्यत्वाभावादंशतः सिद्धसाधनादंशतो पक्षधर्मत्वम् । अतोतिपीडायां द्वावेव हेत्वाभासौ । पूर्वेषां तु पक्षाभासादिपृथगुदाहरणवत् स्फुटतया पृथगुद्ग्राह्यत्वायाधिकं परिगणनम् । तदनुसारेण ब्रूमः—

तत्र न्यायतत्त्वोक्तान्वयः । तदभिप्रेतौ कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमाविति पञ्च हेत्वाभासाः । तत्र व्याप्तिपक्षवृत्तिनिश्चयरहितोऽसिद्धः । तद्भेदास्तु न्यायतत्त्वे संग्रहेणोक्ताः–"अज्ञातसंदिग्धविपरीतास्तिस्रोऽसिद्धयः" इति सर्वत्रापि पक्षादिष्वज्ञानसंशयविपर्ययैस्त्रिभिरेव ह्यसिद्धिर्भवति ।

पक्षतद्धर्मभागानां साध्यतद्धर्मयोस्तथा
हेतुतद्व्याप्तिधर्माणां स्वरूपेणाप्रसिद्धितः ॥
हेत्वंशयोरिहासिद्धेर्वा वैयधिकरण्यतः ।
पक्षांशसाध्यहेतुस्थविशेषणविशेष्ययोः ॥
वैयर्थ्यादत्र सर्वत्र वादिनः प्रतिवादिनः ।
द्वयोश्च निर्णयात् तद्वत् संशयात् सिद्धसाधनात् ।
असिद्धयोंऽशसिद्धेश्च विविच्यन्ते शताधिकाः ॥

यद्यपि व्यर्थविशेषणत्वादिकं न वस्तुतोऽसिद्धरूपम् , तथापि तत्त्वरत्नाकरादिषु परानुसारेण तथोक्तम् । व्यर्थमभिदधानो वादी त्वर्थान्तराख्यनिग्रहस्थानेन निगृह्येत ; न त्वसिद्ध्या , प्रकृतानुपयुक्तस्य स्वरूपासिद्धत्वादसिद्धत्वेपि स्वरूपासिद्धेरेव वाच्यत्वात् । व्यर्थविशेषणप्रयोगेपि विशेष्यमात्रव्याप्तेरनपक्रमाद्

विशिष्टस्यापि व्यभिचाराभावेन व्याप्तिसिद्धेः । न हि, कार्यत्वमनित्यत्वं न व्यभिचरति, प्रयत्नकार्यत्वं तु व्यभिचरतीति संभवति । न च, धूमवत्त्वालोकवत्त्वे प्रत्येकं पावकाविनाभूते, धूमवत्त्वे सत्यालोकवत्त्वादौ प्रयोगे त्वविनाभावं त्यजत इति युक्तिमत् । अतो व्यर्थविशेष्यत्वेपि न व्याप्तिभङ्गः । पक्षादिविशेषणादिवैयर्थ्येषु तु न व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गोपि । केचित्तु असिद्धिं चतुर्धा संगृह्णन्ति ; तथाहि—व्याप्तत्वे सति पक्षधर्मतया प्रमितिर्हि हेतोः सिद्धिः । तदभावश्च व्याप्तेः पक्षस्य तद्धर्मस्य तत्प्रमितेर्वा खल्वभावात् स्यात् । तत्र च व्याप्यत्वासिद्धिः, आश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिः, तत्रैवाज्ञानासिद्धि[२] समाख्यानिवेशः इति[१] ॥

नन्विदमसिद्धलक्षणमतिव्याप्तम् , विरुद्धानैकान्तिकयोरपि व्याप्त्यभावेन व्याप्यत्वासिद्धत्वप्रसङ्गात् । न चैतदिष्टम् , पृथगेव परिसंख्यानात् । अथैतत्परिहारायानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इति लक्ष्येत, तदा त्वव्याप्तिः, व्याप्यत्वासिद्धसंग्राहकत्वाभावात् । न चान्यत्र तत्प्रवेश इष्टो दुष्टो वा । किंच साध्यधर्मविशिष्टो

१. अभावः. २. रिति.

धर्मी पक्ष इति सिद्धसाध्यस्यापक्षत्वात् तन्निष्ठस्य सिद्धसाधनाख्यस्य हेतोराश्रयासिद्धत्वमुच्यते ; तथा सति साध्याभाववत्तया निश्चितस्यापि संदिग्धसाध्यत्वलक्षणपक्षत्वाभावेनापक्षत्वाद् बाधितस्यापि हेतोराश्रयासिद्धतैव स्यात्। प्रमाणबाधितस्यापि साध्यस्य सिषाधयिषितत्वमात्रेण साध्यत्वात् तद्विशिष्टस्य पक्षत्वमिति चेत्, प्रमाणसिद्धस्यापि तथा किं न स्यात्? । अपि च व्याप्तिपक्ष[1]वृत्तिनिश्चय एव हि हेतोरङ्गम्; तदभावलक्षणश्चासिद्धो हेत्वाभासमात्रपर्यायः स्यात्; न तु तद्विशेषः। अतः प्रागुक्तप्रस्थानेन द्वैधमेवोचितम् इति। सत्यम्, तथापि हेत्वाभासान्तराणां पृथग्लक्षणसंभवस्य वक्ष्यमाणप्रकारसिद्धत्वात् तल्लक्षणानाक्रान्तत्वे सति हेतुरूपासिद्धेरिह लक्षणत्वेन विवक्षितत्वान्न दोष इति। तथैव सिद्धसाधनमपि बाधितसाधनवत् पृथक्कृत्य कश्चित् तद्व्यतिरेकमप्यसिद्धलक्षणे निवेशयेदिति चेत्, का नो हानिः? विवक्षावैचित्र्येण न्यूनाधिकोद्देशलक्षणादेः प्रारम्भाह्निक एव प्रदर्शितत्वात्, अत्र तु पञ्चधा परिगणयतामभिप्रायेणैव संग्रहात्। न चैकीकरणपृथक्करणाभ्यामाभासस्यानाभासता स्यात्, येनान्यतरपरिहासे प्रयस्येम

1. पक्षधर्मत्व.

उद्भावनेपि सामान्यरूपे विशेषरूपेपि तुल्यार्थतैव विवक्षिता। सामान्यनिर्देशेपि कथमिति विशेषमनुयुक्तेन स एव हि वक्तव्यः इति ॥

अथात्र काश्चिदसिद्धय उदाह्रियन्ते । तत्र व्याप्यत्वासिद्धः प्रागुक्तो रूपवैकल्यकल्पितोपाधिको द्रष्टव्यः। तत्र च संदिग्धोपाधिके संदिग्धव्याप्यत्वासिद्धता । आश्रयासिद्धो यथा—शशशृङ्गं तीक्ष्णम्, शृङ्गत्वात्, इति । स्वसिद्धान्तमात्रासिद्धप्रकृतिपरमाण्वादिपक्षीकारे त्वन्यतराश्रयासिद्धः । आश्रयभागासिद्धो यथा–अवयवावयविनौ नित्यौ, द्रव्यत्वात्, इति; न ह्यवयवसमुदायातिरिक्तमवयविशब्दार्थं त्रय्यन्तविद इच्छन्ति । स्वरूपासिद्धो यथा—नित्यं नभः, निरंशत्वात्, इति ; अत्र हि "व्योम्नोर्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् ।" इत्यादिपञ्चीकरणवाक्यबलादागमिकैर्नभसोपि सांशत्वमिष्यते । एष एवानिश्चितपञ्चीकरणवाक्यार्थस्य संदिग्धासिद्धः। साध्यस्यैव हेतुतया प्रयोगे च साध्याविशिष्टाख्यः स्वरूपासिद्धभेदः ; यथा — क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, बुद्धिमत्पूर्वकत्वात्, इति । यदा तु सिद्धं साध्यं हेतुतया प्रयुज्येत, तदा त्वेवं स्वरूपासिद्धता

वाच्या; सिद्ध एव हि हेतुः प्रयोक्तव्यः; स च साध्यात्मा चेत्, कथं नासिद्ध इति । अत्र च स्वेनैव ज्ञातेन स्वयं ज्ञाप्यत इत्यात्माश्रयद्वारेणासिद्धौ विश्रमः । धूमानुमानादिष्वेवा-विदितधूमादिस्वरूपस्याज्ञानासिद्धिः । व्यधिकरणासिद्धो यथा— पर्वतो वह्निमान्, महानसस्य धूमवत्त्वात्, इति । यद्यपि धूमवत्त्वात् वह्निमत्त्वं सिध्यति; तथापि नान्यनिष्ठेन तेन । यद्यप्यसौ न हेतोरपराधः, अपि तु प्रयोक्तुरेव; तथापि प्रयुज्यमानवेषेण हेतुरसिद्ध एवेति युक्तं तथोद्भावनम् । अत एवानुपयुक्तपदोपादानेनार्थान्तरनिग्रहतैवेत्यपि न शङ्कनीयम् । दृष्टान्तस्थितहेतुव्यक्तिविशेषः पक्षे नास्तीति तस्य तत्र प्रयुज्य-मानस्यासिद्धता युक्ता । दृष्टान्तस्थितस्यापि तस्य व्याप्तिग्रहण-मुखेन प्रकृतोपयोगान्न सहसार्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यम् । यदि हि वक्ता पर्वतस्थधूमवत्त्वमेव हेतुमभिसंधाय महानसस्येत्यनुपयुक्तं ब्रूयात्, तदैवं स्यादपि; न च तथा विवक्षास्माभिस्तद्वाक्यमन्तरेण निश्चेतुं शक्या । तथा चेद् ब्रूयात्, तथापि महानसस्येति पदस्यानन्व-यान्निग्रहस्थानान्तरता । अन्वितानुपयुक्तवचने ह्यर्थान्तरावकाशः, उभयसंनिपातेष्युद्भटस्यैवोद्भाव्यत्वादिति । स्वरूपभागासिद्धो यथा—

घटव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यम्, कार्यत्वात्, घटवत्, इति ; न हि पक्षीकृतेष्वीश्वरादिषु स्वरूपतः कार्यत्वम्। येनाकारेण कार्यत्वं, तेनाकारेणानित्यत्वसाधने तु सर्वत्रैव सिद्धसाधनतेति विशेषः। सिद्धसाधनस्य चाश्रयासिद्धताप्रकारोपक्षधर्मत्वप्रतिपादनेन प्रागुक्तः। सिद्धेष्वेव पक्षेषु हेतोः क्वाचित्कत्वे स्वरूपभागासिद्ध इति विशेषः। विशेषणासिद्धो यथा—क्षित्यादिकम् अस्मदाद्युत्तीर्णकर्तृकम्, अस्मदाद्यशक्याक्रियत्वे सति कार्यत्वात्; यद् येनाशक्यक्रियं कार्यम्, तत् ततोन्यकर्तृकम्; यथा मनुष्याद्यशक्याक्रियं ततोन्यकर्तृकं वल्मीकादि, इति। अत्रास्मदादिशब्देन सर्वजीवग्रहणे विशेषणासिद्धः, अस्मदादीनामेवोपचितपुण्यानां विश्वामित्रादिवद्वर्क्रिकादिवच्च विचित्रतरमहत्तरसूक्ष्मतरकार्यारम्भसंभवात्। न च तेषां तेषु तेष्वकर्तृत्वम्, कुलालादिष्वपि प्रसङ्गात्। न हि कुलालादयोपि सामग्र्यन्तर्भूतमदृष्टादिकमसमवायिकारणभूतमान्तरसूक्ष्मावयवसंयोगादिकं च यथावत् साक्षात्कुर्वन्ति। अपि तु एवं व्यापृते सत्येतत् कार्यं भवतीति प्रमाणतोध्यवसाय प्रवर्तन्ते। तदेतत् तुल्यं विश्वामित्रादिष्वपि। प्रमाणं त्वन्वयव्यतिरेकादिकं, शास्त्रं चेति क एष विशेष इति?। एष एव हेतुर्व्युत्क्रमेण पाठे विशे-

प्यासिद्धः । एवमुभयथासिद्धिराश्रयदृष्टान्तविशेषणाद्यसिद्धिश्च ग्राह्या । यच्चात्र हेत्वाभासेप्यसिद्धे हेतुरासिद्ध इत्युद्भावनम्, न तत्र व्याघातः शङ्कनीयः, हेतुतया त्वदभिमत इति वाद्यभिप्रेतत्वात्। एवमाभासान्तरेष्वपीति ॥

सव्यभिचारोनैकान्तिकः । स द्विधा—साधारणोसाधारणश्चेति । पूर्वः पक्षत्रयव्यापी । उत्तरः पक्षमात्रनिष्ठः । यथा हि पक्षसपक्षमात्रविषयस्यान्वयस्य विपक्षवृत्तिर्व्यभिचारः, तथा सपक्षैकदेशमात्रविषयस्य व्यतिरेकस्य स्वस्थानातिक्रमेण सपक्षव्याप्तिर्व्यभिचार इत्येके । असाधारणस्त्वनध्यवसितसंज्ञं हेत्वाभासान्तरमिति भूषणः । द्वावप्यष्टविधौ ; तथा हि—

त्रयाणामपि पक्षाणां व्यापकोऽव्यापकस्तथा ।
एकद्विव्यापकाः षट् चेत्येवं साधारणोष्टधा ।
निःसपक्षो निर्विपक्षो द्वयं निर्विषयं तथा ।
पक्षव्याप्तितदव्याप्त्योरष्टौ साधारणाः स्मृताः ।
केचित् सपक्षे सत्येव तथाभासत्वमब्रुवन् ।
तदसत् सकलं नित्यं सत्त्वादित्यादिसंभवात् ॥

तत्र पक्षत्रयव्यापकसाधारणो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्,

प्रमेयत्वात्, घटवत्, इति। तत्रैव परिमितपरिमाणत्वादिति पक्षत्रयैकदेशवृत्तिः, पक्षसपक्षभूतगुणकर्मणोरवृत्तेः, विपक्षेषु च विभुष्ववृत्तेः। पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—पर्वताश्चूर्णीभविष्यन्ति, प्रत्यक्षग्राह्यत्वात्, घटवत्, इति। अयं हेतुः सपक्षतयाभिमते द्व्यणुकादौ, विपक्षे चेश्वरादौ न वर्तते। सपक्षव्यापक इतरैकदेशवृत्तिर्यथा—कालजीवावनित्यौ, अचेतनत्वात्, पृथिव्यादिवत्, इति। नित्येश्वराभ्युपगमपक्षे तस्य विपक्षत्वादत्राचेतनत्वस्य विपक्षैकदेशावृत्तिता। विपक्षव्यापकः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—कालात्मानावनित्यौ, कालघटव्यतिरिक्तत्वात्, घटवत्, इति। अत्र सपक्षे घटे पक्षे च काले कालघटव्यतिरिक्तत्वं नास्ति। एते त्रय एकैकव्यापकाः। अथ द्विव्यापकास्त्रय उदाह्रियन्ते। तत्र पक्षेतरव्यापको यथा—अनित्यौ पृथिव्यात्मानौ, पृथिवीव्यतिरिक्तत्वात्, प्रदीपवत्, इति। सपक्षेतरव्यापको यथा—अनित्यः शब्दः, घटव्यतिरिक्तत्वात्, पटवत्, इति। विपक्षैकदेशवृत्तिरितरव्यापको यथा—त्रसरेणुः सावयवः, द्रव्यत्वात्, घटवत्, इति। अत्र पक्षैकदेशवर्तिनां चतुर्णां भागासिद्धलक्षणयोगेपि व्यभिचारादनैकान्त्य-

मप्यस्तीति दूषणसंभेदसंभवज्ञापनायोदाहृतिः । एवमन्यत्रापि ग्राह्यम् । अत्र चासिद्धिवदन्यतरोभयभेदेनापि विभागोनुसंधेयः । न ह्यसिद्धावेवायं विभाग इति नरपतिशासनम् , विपरिवर्त-वैयात्यस्य दुर्वारत्वात् , उदाहरणदर्शनाविशेषाच्च । तथाहि—नित्या वर्णाः, श्रावणत्वात् , शब्दत्ववत् , इति कुमारिलेनोक्ते काणादः स्वानभ्युपगतैरपि श्रावणतया तदभ्युपगतैर्ध्वनिधर्मैरनैकान्त्यमुद्भावयन् कथं प्रतिक्षेप्यः ? कथं वा शब्दतया स्वाभ्युपगतैरेव समुद्रघोषादिभिरनित्यैरसिद्धिवत् परमतमूलमनैकान्त्यम् ? । स्वमतमूलं तु तद्वदेव दुरुत्तरमिति । एवमन्यत्राप्यन्यतरोभयभेदेन संभव ऊह्यः । तत्तत्पदार्थभेदाभ्युपगमानभ्युपगमवशेन तत्संभवादिति ॥

यस्त्वनध्यवसितापरपर्यायोसाधारणोष्टधा विभक्तः, तत्र सपक्षशून्यः प्राङ्निरूपितः केवलव्यतिरेक्येव । पराभिमतः विपक्षरहितो यथा—सर्वं कार्यजातं पक्षीकृत्याह—विगीतं नित्यम् , कादाचित्कत्वादिति । उक्तिविरोधोत्र संभिद्यते । सपक्षविपक्षरहितो यथा—सर्वमनित्यं सत्त्वादिति । इह तु व्यतिरेकिहेतौ विरोधोपि प्रतिनियतश्च । यन्नित्यं तदसदिति व्यतिरेको ह्यभिधेयमपि

नाधिरोहेत्, किमुत वाचम्। नित्यत्वं हि कालानवच्छिन्नसत्तायोगः। एवमनित्यत्वादिसाध्यान्तरेष्वप्यूह्यम् । सपक्षविपक्षवान् यथा— पृथिव्यनित्या गन्धवत्त्वादिति । एते पक्षव्यापिनः । तदेकदेशवर्तिनोपि चत्वारः स्वयमूह्याः । एषामष्टानां साध्यसंबन्धाग्रहणं समानमिति तुल्ययोगक्षेमतैव ॥

ये च केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमिच्छन्ति, तैरपि सपक्षशून्यस्य पक्षमात्रवर्तिनः क्वचिदाभासत्वमेष्टव्यम्। तथाहि—सर्वं कार्यं नित्यसुखाद्याश्रयकारणकम् , शशविषाणपूर्वकं वा, कादाचित्कत्वात् , इत्युक्ते सपक्षरहितस्यापि कादाचित्कत्वस्य न सम्यग्घेतुत्वमिष्टम् । विपक्षे बाधकाभावादिना तदाभासत्वमिति चेत्, तुल्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वसाधनेपि , तमन्तरेणापि तैस्तैरेव हेतुभिरदृष्टसहकृतैस्तत्तत्कार्योदयसंभवात् । अदृष्टस्याचेतनत्वाच्चेतनानधिष्ठितस्य न कार्यारम्भप्रवृत्तिसंभव इति चेत् , किमिदमधिष्ठानं नाम ? किं वास्यादिवत् प्रेरणापरपर्यायं क्रियावत्त्वापादनम्, उतावस्थान्तरापादनमात्रम् , उत प्रयत्नवतः संनिधानमात्रमेव, अन्यद्वा किंचिदिति ? नाद्यः, गुणतयाभ्युपगतस्यादृष्टस्य क्रियावत्त्वासंभवात् । न द्वितीयः , अद्रव्यत्वा-

देव । न च तृतीयः, प्रयत्नजन्यफलानाधारे प्रयत्नवदधिष्ठितत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वात् । प्रयत्नसहकारित्वेनावस्थानमात्रमित्यप्ययुक्तम्, क्रियाहेतुगुणेष्वन्यतरमात्रेणापि क्रियोपपत्तौ गुणान्तरकल्पनानैरर्थक्यात् । अदृष्टस्य च क्रियाहेतुत्वम् "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानि" इति वदद्भिः स्वीकृतम्। अचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिश्च चैतन्ये प्रयत्ने वा व्यभिचारिता, अन्यथानवस्थादिप्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणमपि निर्मूलम्, अनीश्वरचैतन्यप्रयत्नयोरीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युपगमात्, ईश्वरगुणयोस्तु तयोरसिद्धौ व्यवच्छेद्यासिद्धेः, सिद्धौ तु चेतनाधिष्ठानादिमुखेन तदनुमाननैष्फल्यात् । अत एव न चतुर्थः, तथाविधस्य कस्यचित् कुतश्चित् प्रमाणादसिद्धेः, इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

साध्यविपरीतव्याप्तो **विरुद्धः** ; यथा—पर्वतोनग्निः धूमवत्त्वादिति ।

सपक्षे सत्यसति च पृथक्पक्षविपक्षयोः ।
व्याप्यव्याप्त्योर्द्वयोश्चेति विरुद्धोप्यष्टधा मतः ॥

इष्टप्रतीपव्याप्त्या हि निर्विवादा विरुद्धता ।
विशिष्टसाध्यवैलोम्यात् स्याद्विशेषविरुद्धता ॥
धर्मधर्म्युभयेषां च तद्विशेषत्रयस्य च ।
विपरीतानुगमनाद्विरुद्धः षड्विधो मतः ॥

तत्र सति सपक्षे चतुर्णामुदाहृतिः । पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—अनित्यो जीवः, चेतनत्वादिति । सर्वेषामेव जीवानां सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि संकुचितचैतन्याश्रयत्वं त्रय्यन्तविद्भिरिष्यते । आगन्तुकचैतन्यवादेपि चैतन्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणं चेतनत्वं सर्वेषु जीवेषु विद्यत एवेति पक्षव्यापकता । विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—नित्यौ पृथिव्यात्मानौ, कृतकत्वादिति । उभयव्यापको यथा — नित्यः शब्दः, कृतकत्वादिति । उभयाव्यापको[1] यथा—शब्दस्पर्शावनित्यौ, श्रावणत्वादिति । शब्दत्वसामान्यं नित्यमिच्छतः तत्रापि हेतुवृत्तेर्विपक्षैकदेशवृत्तिता । असति सपक्षे त्वन्ये चत्वारः । तत्र पक्षव्यापकः विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा यथा—चेतनाः सर्वे निरतिशयानन्दधर्मकाः, स्वयंप्रकाशत्वात् इति । स्वयंप्रकाशत्वं हि वेदान्तिनां सर्वात्म-

१. व्यापकस्तु.

व्यापकम्, अचेतनत्वादनानन्दिनि धर्मभूतज्ञानाद्ये विपक्षे च वर्तत इति। विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—सर्वेप्यात्मानः सर्वज्ञाः, अकर्मवश्यत्वात् इति। कर्मवश्यत्वाभावो ह्यचेतनेषु सर्वेषु विपक्षेषु व्याप्तः, पक्षे चेश्वरांश इति। उभयव्यापको यथा—कादाचित्कं सर्वमनित्यम्, वस्तुत्वात् इति। अत्र वस्तुतः कादाचित्कानामनित्यत्वेप्यस्मिन् प्रयोगे वस्तुत्वहेतोर्विपरीतव्याप्त्या विरुद्धता। उभयैकदेशवृत्तिर्यथा—तत्रैव साध्ये द्रव्यत्वादिति। ननु पक्षस्पर्शरहितोपि नवमो विरुद्धः संभवति—नित्य आत्मा कृतकत्वात् इति; अत्र हि सर्वस्मिन्नात्मजाते कृतकत्वं नास्त्येव, विपक्षे च सर्वत्र वर्तते, सपक्षे च कालादौ न वर्तत इति नानैकान्तः। सत्यम्; अत एव हि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इति लक्षणं प्रणीतमस्माभिः, न तु पक्षविपक्षयोरेव वर्तमान इति। ततश्च सत्यसति च सपक्षे सर्वपक्षावृत्तिविपक्षव्यापकाव्यापकरूपविरुद्धचतुष्टयसंभवाद् द्वादशविधो विरुद्ध इति। विशेषविरुद्धत्वमपि व्याप्तिदशानुविधायिस्वरूपवैकल्यवति प्रागुदाहृते प्रतिसंधानीयमिति॥

कालात्ययापदिष्टस्तु बलवन्मानबाधितः ।
कालातीतोतीतकालो बाधितश्च स कथ्यते ॥
एकैकद्वित्रिबाधेन सप्तधा स विभागवान् ।
एवं बाधितयोर्भेदः प्रत्यक्षागमयोरपि ॥
यद्यप्येकैकतो बाधेप्याभासत्वं प्रतिष्ठितम् ।
तथाप्यल्पज्ञशिक्षार्थं यावत्संभववर्णनम् ॥
यावद्दोषोक्तिनियमकथायां चोपयुज्यते ।
यथास्मृत्येककथनेप्यनेकं शिष्यमेव हि ॥

तत्र प्रत्यक्षबाधितो हेत्वाभासो यथा—अग्निरनुष्णः, पदार्थत्वात्, घटवदिति । न ह्यत्र ज्वालैक्यप्रत्यक्षवत् पावकौष्ण्यप्रत्यक्षं दुर्बलम्, अनन्यथासिद्धेः । न ह्यौष्ण्यं नाम जगति नास्ति, वह्नौ तदारोपस्याप्यसंभवात् । क्वचित् सिद्धमेवान्यत्रारोप्यम् । तदग्रहे च तदभावलक्षणसाध्यस्याप्यग्रहः । न चाप्रमितसाध्यसामान्यमनुमानं प्रवर्तयितुमलम् । न चोष्णत्वाभावातिरिक्तमनुष्णत्वं नाम किंचित्, भावान्तराभावपक्षेपि तस्य तदभावात्मना निरूपितस्य व्याप्त्यनुप्रवेशात् । न च तद् द्रव्यम्, तल्लक्षणादृष्टेः । न चावह्निधर्मः; तद्धर्मिणोन्यस्य कुतश्चित् प्रमाणाद्-

सिद्धेः, सिद्धौ च तत्रापि पदार्थत्वसद्भावे हेतोरनैकान्त्यात् , तदसद्भावे तस्यैवासिद्धेः । अत एव वह्नौ तत्सादृश्यतत्संसर्गग्रहाद्यसंभवात् तद्गुणारोपो दुर्वचः । अग्न्यातपोपाधिक एव ह्यन्यत्रौष्ण्योपलम्भः, न तथा तयोस्तदुपलम्भोपाधिं कंचित् पश्यामः । न च तयोः परस्परोपाधिकत्वम् , व्याघातात् , नियामकाभावाच्च । अतोऽग्न्यातपादिरूपतेजोधर्म एवौष्ण्यमित्यनन्यशरणे प्रत्यक्षेनुमानसहस्रेणापि न तत्कम्पनसंभव इति ॥

नन्वेवं ज्वालैक्यप्रत्यक्षेप्यनुमानबाधो न स्यात् । न, तत्रानुमानस्य स्वमूलभूतप्रत्यक्षविशेषप्रतिक्षेपकत्वाभावात् । न हि तत्र भेदसामान्यादिग्रहणं ज्वालैक्यग्रहणोपजीवि । भेदप्रतियोगिन ऐक्यस्याप्यन्यत्र सामान्येन ग्रहणं सिद्धम् । न च कृत्स्नप्रत्यक्षादिबाधकानुमानवत् प्रयोजकवेषेणापि मूलघातः । न च ज्वालान्तरासंभवे दीपसामग्र्यनुवृत्त्यादेरन्यथासिद्धिः सुवचा । न च ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तदौष्ण्यप्रत्यक्षवदनन्यथासिद्धम् , निर्वापितारोपितदीपेप्यविदितनिर्वापणस्य तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात् । तद्वदेव सादृश्यादिबलादैक्यधीसंभवे शङ्कितान्यथासिद्धेः प्रत्यक्षस्य भेदानुमानप्रतिक्षेपाशक्तेः । सुसूक्ष्मावलोकने च ज्वालाधूमादिसंततिषु

निस्तरङ्गप्रवाहतैलधारादिष्विव संचरणभेदाध्यवसायात् । एवमेव देहात्मैक्यप्रतिक्षेपेभेदानुमानस्यैव विजयित्वम् , तप्तायः पिण्डे पावकत्वादिबुद्धिवत् ज्ञातृसंसर्गविशेषात् संघातेपि तद्ग्रहोपपत्तेः । न च पावकवत् ज्ञाता पृथङ्नोपलभ्यत इति वाच्यम् , ममेदं शरीरमिति व्यतिरेकप्रत्ययदशायां गृहतत्स्थादिवत् पृथगेवोपलब्धेः । न च शिलापुत्रकस्य शरीरं , घटस्य स्वरूपमित्यादिष्विव भेदव्यपदेश औपचारिक इति वायच्म् , तद्वदिह द्रव्यान्तराभावानध्यवसायात् । न च समानाधिकरणप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रत्ययबाधः, विपर्यासस्यापि सुवचत्वात् । यथा च व्यतिरेकव्यपदेशस्यौपचारिकत्वशङ्का, तथा समानाधिकरणाधियोपि तप्तायःपिण्डादिष्विव संसर्गोपाधिकत्वशङ्काया अपि दुर्वारत्वात् । न च पावकौष्ण्येपि तथा, व्यतिरेकप्रत्ययपुरस्काराभावात् । भावे वा कस्तत्राप्याश्वासः? । अपि च व्यतिरेकबुद्धेः प्रथमतः स्तन्येच्छाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेनानुग्रहाद् देहात्मबुद्धेश्च तेन निग्रहात् प्राबल्यदौर्बल्ये प्रतिभातः । न हि भवान्तरीयानुभवजनितसंस्कारमूलतज्जातीयत्वप्रतिसंधानजनितसुखादिसाधनत्वानुमानमन्तरेण प्रथ-

१. सजातीयत्व.

मतः स्तन्येच्छादेरुत्पत्तिसंभवः । यथा चेदानीमभ्यासभेदाद्रुचिभेदः प्रज्ञाभेदश्च हेत्वन्तरसाम्येपि दृश्यते, तथा प्रसूतमात्रस्यापि प्राग्भवाभ्यासभेदहेतुकप्रज्ञारुचिवैचित्र्यं न सहसा प्रतिक्षेप्तुं शक्यम्। अपि च असमाहितधियामस्मदादीनामपि निरुद्धबाह्यकरणवृत्तीनां मात्रया मनःप्रणिधानेपि ग्रहालोकयोरिव देहदेहिनोर्भेदोपि स्फुरत्येव । विनिष्पन्नसमाधीनां तु विशदतमः इति विशेषः ॥

अत एव हि तस्मिन्नंशे शास्त्रव्यापारः; यथाहुः—

"अवयवितयेदं कुर्वाणैर्बहिः करणैर्वपु-
　　र्निरवयवकोहंकारार्हः पुमान् करणातिगः ।
स्फुरति हि जनाः प्रत्यासत्तेरिमौ न विविञ्चते
　　तदधिकुरुतां शास्त्रं रङ्गेश ते परलोकिनि ॥" इति ॥

"आनुमानिकीमप्यात्मसिद्धिमश्रद्दधानाः श्रौतीमेव तां श्रोत्रियाः संगिरन्ते" इत्यात्मसिद्धिग्रन्थोपि तावन्मात्राभिप्रायः । पाणिपादादिषु प्रत्येकसमुदायाहंत्वविकल्पानुपपत्त्यादयश्चास्मदाचार्यैर्न्यायकुलिशे प्रपञ्चिताः प्रस्पष्टमनुसंधेयाः । अतो ज्वालैक्यदेहात्मैक्यप्रत्यक्षयोरनुमानेन बाधः सुशकः । दहनौष्ण्यप्रत्यक्षस्य

न तथेति तत्रानुमानमेव प्रत्यक्षबाधितमिति पदार्थत्वादेर्हेत्वाभासता ॥

अनुमानबाधितो यथा—प्रथमाद्यास्तिथयः संभवच्चन्द्रसूर्योपरागाः, तिथित्वात्, पर्ववत्, इति । अयं हि उपरागस्य पर्वान्तप्रतिनियतभावित्वग्राहिणा शास्त्रानुमतदृढनिरूढान्वयव्यतिरेकेण गणितानुमानेन बाधितः । आगमबाधितो यथा—परविग्रहादिरुत्पत्तिविलयवान्, सावयत्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इति । अयं हि "नित्यालिङ्ग्यास्वभावसंसिद्धिः ।"

"नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर ।

यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेत् ॥"

"नित्यं नित्याकृतिधरम्" इत्यादिभिरागमैरबाधितैर्बाध्यते । न चात्र शास्त्रमन्तरेण पक्षसिद्धिः । न चासिद्धाश्रयो हेतुः साधकः । न च धर्मिग्राहकेणैव बाध इति नियमः, तद्वा तादृग्वेति विशेषायोगे तज्जातीयेनापि बाधोपपत्तेः । एवं ब्राह्मणेन सुरा पेया, द्रवद्रव्यत्वात्, क्षीरवत्, इत्यत्र पातुं शक्यत्वादिविधौ सिद्धसाधनात् पीतायाः पारलौकिकप्रत्यवायसाधनत्वाभाव एव हि

१. नित्यालिङ्गा. २. नत्वात्.

सिषाधयिषितः ; तत्र प्रतिषेध्यस्वरूपसिद्धेरागमोपज्ञत्वात् तदुपजीविनोऽनुमानस्य तेन बाधः । एवमग्नीषोमीयाधर्मत्वादिसाधनेष्वपि भाव्यम् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभिश्च बाधितस्तु भिन्नप्रमाणविरुद्धसाध्यकानेकपक्षीकारे तत्तत्प्रमाणविरुद्धानेकसाध्यसहसाधने च तत्तदंशप्रतिनियमेन द्रष्टव्यः; यथा—विप्रतिपन्नं सर्वं दण्डसाध्योत्पत्तिविनाशवत्, वस्तुत्वात्, संप्रतिपन्नघटवत्, इति । संप्लववादे त्वत्यन्तसमानविषयानेकप्रमाणबाध्यत्वमप्यन्वमंसतेति ।

अतुल्यं तुल्यमपि वा यं तुल्यमभिमन्यते ।
तेन यः प्रतिरुध्येत तमाहुः **प्रक्रियासमम्** ॥
मानमाभाससंरुद्धं मानरुद्धस्तथेतरः ।
आभासरुद्ध आभासः प्रतिरुद्धस्त्रिधा स्थितः ॥
आभासमानयोरत्राप्यवान्तरभिदावशात् ।
प्रतिरुद्धविधाभेदा निरूप्या बाधितक्रमात् ॥
त्रिविधस्यापि रोधस्य साम्यबुद्ध्याऽस्ति संभवः ।
न तु मानेन मानस्य रोधो भवति कर्हिचित् ॥
अन्यूनानतिरिक्तादौ विरोधो न हि विद्यते ।
न चात्यन्तविभिन्नार्थे विरोधेऽन्यतरत् प्रमा ॥

श्रुतिद्वयविरोधेपि तत्रैकस्या न मानता ।
तात्पर्यार्थे हि मानत्वं न च द्वे अपि तत्परे ॥
रोधश्च हेतुनैवेति हेतोरेवेति वा पुनः ।
नियमो नाभिमन्तव्यः सर्वैः सर्वत्र संभवात् ॥

तथाहि—तत्राभासेन प्रमाणप्रतिरोधो यथा— "ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्" इति वैदिकोक्तौ बौद्धकापालिकाद्यागमैः पातव्यत्वोक्त्या प्रतिरुद्धा श्रुतिरिति। अत्र ह्यविदितगुणदोषबलाबलप्रस्थानस्य प्रमाणभूतमपि प्रतिरुद्धं भवति । उक्तविपर्यासात् प्रमाणेनाप्रमाणस्य प्रतिरोधो द्रष्टव्यः । तत्राधिकबलस्य वस्तुतो बाधकत्वेपि बलानभिज्ञः प्रतिरोधकं मन्यते । आभासेनाभासस्य प्रतिरोधो यथा—केशोल्लुञ्छनं कर्तव्यम्, अर्हदाद्युपदेशात्, इति दिगम्बरेणोक्ते, न तत् कर्तव्यम्, अन्यथा तथागतोपदेशात्, इति। अत्रानाप्तवाक्यत्वाविशेषाद्वस्तुतो द्वयोरनादरणीयत्वेपि योगासिद्धसार्वज्ञ्यवाक्यत्वविशेषाभिमानाद् भवति प्रतिरोधः। वास्तवविमर्शे तुल्यदोषतयोभयोरप्यसाधकत्वमेवेति । प्रकरणसममेव विरुद्धाव्यभिचारिशब्देन केचिदुपचरन्ति ; यथा—

"यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते।

स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ॥" इति द्विवचनान्तविरुद्धाव्यभिचार्युदाहरणमिदम्। तत्र हेतोर्हेत्वाभासेन प्रतिरोधो यथा—देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो भिन्नः, तदनुभवजनितस्मृतिरहितत्वात्, घटवत्, इत्यन्वयेन वा, यो यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः, स तदनुभवजनितस्मृत्याधारः, यथा यज्ञदत्त एवेति व्यतिरेकेण वोदाहृते, स तस्मादभिन्नः, आत्मत्वात्, तद्वदेवेति वा, यस्ततो भिद्यते, न स आत्मा, यथा घटः, इति वेति। अत्रानुमितपरसुखदुःखाद्यनाधारतया स्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वात्, सुखदुःखोपभोगसंकरप्रसङ्गात्, उपाधितो व्यवस्थानस्य इन्द्रियादिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्, सौभर्यादिषु शरीरादिभेदस्य सुखादिव्यवस्थापकत्वादर्शनाच्च, बाधितमैक्यानुमानमित्याभासता। अत्र विपर्यासेन हेत्वाभासस्य हेतुना प्रतिरोधः। हेत्वाभासस्य हेत्वाभासेन प्रतिरोधो यथा—यत् सत् तत् क्षणिकम्, यथा घटः, सन्तश्चामी भावाः, इति सौगतेनोक्ते[1] प्रतिवक्ति— यत् क्षणान्तरवर्ति न भवति, तदसत्, यथा खरविषा-

---

१. सौगतेन प्रयुक्ते.

णम्, न चासन्त इमे भावाः, इति । अत्राबाधितप्रत्यभिज्ञाना-दिभिः स्थैर्ये वक्तव्ये, पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमि-त्यभिमन्यमानस्यैवमुत्तरसंभवः । एवं महाविद्यादिरीतिष्वपि प्रा-गेवोक्तम् । एकस्मिन् हेतौ केन कः प्रतिरुध्येत, कथं वा तत्र प्रकरणसमसमाख्यानिवेशः स्यादिति चेन्न, एकस्यैव हेतोः त-त्साध्यव्याप्यत्वाभिमानगृहीतस्य तद्विरुद्धसाध्यव्याप्यत्वाभिमतस्वा-त्मसाध्यनिर्णयपरिपन्थित्वेनावस्थानात्, प्रक्रियमाणार्थसाधनप्रवृ-त्तस्वात्मनस्तद्विरुद्धसाधनप्रवृत्तस्वात्मसमानत्वाच्चेति । तथा हि— अनित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, घटवत्, इति केनचित प्रयुक्ते, नित्यः शब्दः, तत एव हेतोः, आत्मवत्, इति कश्चित् प्रयु-ञ्जीत । समं चासाधकत्वमुभयत्र, व्यभिचारात्, इति ॥

तदेवमेते पञ्च हेत्वाभासा अक्षपादादिभिः संगृहीताः । तथा च सूत्रम्—"सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः" इति । अत्रासिद्ध एव साध्यतुल्यत्वं निमित्तीकृत्य साध्यसमशब्देनोपचरितः । अत्र न्यायतत्वानुसारात् क्रमनियामकसंगत्यभावाच्चाक्षपादं क्रममुल्लङ्घ्यास्माभिर्हेत्वाभासा निरूपि-

१. रित्वा,

ताः । ननु तत्त्वरत्नाकरे अन्यथैव हेत्वाभासाः प्रपञ्चिताः ; यथा—

" ईदृक्षपक्षाद्यङ्गानामेकैकविकलत्वतः ।

सर्वानुमानाभासानां संक्षेपाल्लक्ष्म सूचितम् ॥

तत्तत्पक्षादिस्वरूपतत्वमतदपि तथा भासमानं तदाभासः । तत्र,

पञ्च प्रतिज्ञार्थाभासाः पक्षवैकल्यदोषजाः ।

सिद्धप्रसिद्धिबाधित्वविरुद्धत्वाफलत्वतः ॥ "

इत्याद्युक्त्वा, प्रसिद्धिं च विशेषणविशेष्योभयभेदेन त्रेधोदाहृत्य, बाधित्वमपि प्रमाणत्रित्वात् त्रिधा निर्दिश्य, विरुद्धत्वमपि स्ववचनस्वाभ्युपगमसर्वलोकप्रसिद्धिभेदेन विभिद्य, स्ववचनविरोधेप्युक्तिमात्रधर्मधर्म्युक्तिविरोधभेदेन त्रैधमभिधायाफलत्वपर्यन्तमुदाहृत्य, धर्मित्वानिर्देशविशिष्टत्वानिर्देशविशेषणानिर्देशधर्म्यनिर्देशसाध्यानिर्देशरूपपक्षासाधारणनिर्देशदोषपञ्चकमुदाहृत्य, " अवाचकसंदिग्धाश्लीलनिर्देशादयः साधनादिष्वपि साधारणनिर्देशदोषा द्रष्टव्याः । एते च लक्षणवाक्ये पक्षधर्मपदेन व्यावर्त्यत्वात् सर्वे प्रतिज्ञाभासाः" इत्यादि चोक्त्वा, " अथ हेतवोसिद्धानध्यवसित-

विरुद्धविशेषणविरुद्धानैकान्तिकाप्रयोजकबाध्यविरुद्धाव्यभिचारिप्रकरणसमसिद्धसाधनाः इति दशधा । तत्रासिद्धोऽमितपक्षधर्मभावः । स स्वतो नवधा ” इति विभज्य स्वरूपासिद्धसंबन्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धोभयासिद्धाश्रयासिद्धाश्रयैकदेशासिद्धव्यधिकरणासिद्धोदाहरणान्युक्त्वा, तेषामेवाज्ञानसंदेहविपर्ययैः सप्तविंशतित्वं, पुनरन्यतरासिध्युभयासिद्धिभेदेन चतुःपञ्चाशत्त्वमभिधाय, एवं सिद्धसाधनपर्यन्तानामपि लक्षणोदाहरणान्यभिधाय, हेतूक्तिदूषणं च धूमादित्याद्युक्त्वा, उदाहरणदूषणानि साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलाश्रयहीनानुपदर्शितव्याप्तिविपरीतोपदर्शितव्याप्तिसाध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तरूपाण्युदाहृत्य, सर्वेषु चैतेषु विभागेषु मिथः संभवदन्तर्भावानामपि पृथगुदाहरणप्रयोजनानि तत्रैवाभिहितानि । सत्यम्; तथापि वास्तवचिन्तायामन्तर्भावप्रक्रियैवानुसंधेया । अत एव हि तत्राप्यन्ते निगमितम्—

“सर्वानुमानाभासानां तल्लक्ष्मावयवक्षतिः ।
व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वहानिर्वा लघु लक्षणम् ॥” इति ।

अतो वस्तुतो द्वावेव हेत्वाभासौ तत्रापि विवक्षितौ। तदवान्तरभेदतयैवान्ये सर्वे दर्शिताः। उक्तिदूषणानि तु न हेत्वाभासाः; तथापि समीचीनहेतुप्रतिपादनार्थत्वादुक्तेस्तद्दूषणे सति न तथा हेतुः प्रतिपादितो भवेदित्येतावता हेतुदूषणत्ववचनम्। यद्वा निग्रहस्थानानां सर्वेषां प्रतिज्ञादिवाक्यदूषणात्मकत्वद्योतनायेति मन्तव्यम्। अश्लीलनिर्देशादीनां दोषत्वं तु नियमकथाविषयं योज्यम्। एतेन—

"हेत्वाभासास्त उच्यन्ते त्वसिद्धाद्या नवैव ते।"

इति प्रज्ञापरित्राणादिग्रन्था निर्व्यूढाः॥

अथात्र पक्षदृष्टान्ताभासानां हेत्वाभासान्तर्भावप्रकारमुदाहरामः। तत्र विशेषणाप्रसिद्ध्यादौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम्। सामान्यतः प्रसिद्धो हि साध्यधर्मः प्रसिद्धे धर्मिणि सिषाधयिषितो भवति, निरालम्बनविवादायोगात्। तथाविधसाध्यधर्मविशिष्टश्च धर्मी पक्षः। स च तदप्रसिद्धौ न सः। पक्षश्च हेतोराश्रयः। एवं सिद्धसाधनेप्युक्तम्। बाधितविशेषणत्वादौ कालात्ययापदेशः। साधर्म्यदृष्टान्ते साधनवर्जिते हेतुः साधारणोऽसाधारणो विरुद्धो वा। तत्राद्यः—नित्यः शब्दः, प्रत्यक्षत्वात्, यथा द्व्यणुकमिति। तत्रैव

शब्दत्वात् , यथा घटः, इति द्वितीयः। श्रावणत्वात् , यथा घटः, इति तृतीयः। साध्यवर्जिते तु तस्मिन् विरुद्धः, साधारणो वा । अत्र अनित्यः शब्दः, श्रावणत्वात् , शब्दत्ववत् , इति प्रथमः। तत्रैव वस्तुत्वादिति द्वितीयः । उभयवर्जिते निराश्रये च व्याप्यत्वासिद्धः । पूर्वे च दोषा यथासंभवं भाव्याः ; यथा—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात् , यथा आत्मेति, यथा वा शशविषाणमिति । सत्यपि हि व्याप्तिरत्र न प्रदर्श्यते । वैधर्म्यदृष्टान्ते तु साधनाव्यावृत्ते हेतोः साधारणत्वम् , विरुद्धत्वं वा । यथा—शब्दः ध्वंसप्रतियोगी, प्रत्यक्षत्वात् , यन्नैवं तन्नैवम् , यथा आत्मेति साधारणत्वम् । तत्रैव साध्ये श्रावणत्वादिति हेतौ यदुक्तसाध्यं न भवति तच्छ्रावणमपि न भवति, यथा शब्दत्वमिति विरुद्धत्वम् । साध्याव्यावृत्ते तु व्याप्यत्वासिद्धादयः—गर्भस्थो मैत्रीतनयः श्यामः, मैत्रीतनयत्वात् , यः श्यामो न भवति स मैत्रीतनयो न भवति, यथा सत्यवतीतनयः इति व्याप्यत्वासिद्धः । एवमन्येपि ॥

यद्यपि सपक्षैकदेशवर्तिनि सम्यग्धेतौ हेतुरहितः सपक्ष एव

विपक्षविवक्षया केनचिदुदाह्रियते, तथापि तत्र व्यतिरेकव्याप्तेरनुपदर्शितत्वान्न तत्र व्याप्यत्वं सिध्यति । एवं सर्वत्र समीचीनेपि हेतौ साधर्म्यदृष्टान्तेषु साधनविकलसाध्यविकलोभयविकलाश्रयहीनेषु साध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनेषु च वैधर्म्यदृष्टान्तेषु, पुरुषापराधाद्व्याप्त्यनुपदर्शने सत्यपि व्याप्तिरनुपकारिका ; व्याप्तिप्रत्यायनार्थं ह्यसौ दृष्टान्तमुदाहरति, न तु व्याप्तिसद्भावार्थम्, येन तद्दोषेप्यन्यतोस्ति व्याप्तिरिति चरितार्थता । न च परेण स्वयमेव व्याप्तिः प्रत्येतव्या, तथा सत्युदाहरणाख्यावयवस्यैव परित्यागप्रसङ्गात् । यद्यपि घटकः प्रतिवादी सम्यग्दृष्टान्तसिद्धां व्याप्तिं स्वयं प्रतिसंधत्ते, तथाप्यप्रतिसंधानमभिनीय वादी निगृह्येत, स्वप्रतिसंधानं प्रकाश्य वा दृष्टान्ताभासवचनाज्जडीक्रियेतेति । साध्यमात्रविकले साधर्म्यदृष्टान्ते साधनमात्राव्यावृत्ते च वैधर्म्यदृष्टान्ते हेतोर्न कथंचिदपि सम्यक्त्वसिद्धिः, हेतोर्विपक्षवृत्तित्वेन साधारणत्वविरुद्धत्वयोरन्यतरावश्यंभावात् । तत्रोभयाव्यावृत्तो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, कार्यत्वात् ; यत् सकर्तृकं न भवति तत् कार्यमपि न भवति, यथा घटः, इति ।

साधर्म्यदृष्टान्तवच्छशविषाणाद्युदाहरणे अत्राप्याश्रयहीनत्वम् । व्यतिरेकित्वे आश्रयहानिर्न दोष इत्येके ; यथाहुः—

"यस्मिन्न नित्यता नास्ति कार्यतापि न विद्यते ।

अस्मिन् यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ॥" इति ।

अभ्युपगतोयमर्थो मुखभेदेनास्मदीयैरपि कैश्चित् ; यथोक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

"भवेदाश्रयहीनत्वं भावसाधन एव तत् ।

असत्तासाधने तादृगसदर्थोपवर्णनम् ।

न दोषायान्यथा सत्ता साधनस्याप्रसङ्गतः ॥" इति ।

भाष्ये च गगनकुसुमाद्युदाहरणमेतत्पक्षानुगुणम् । ये पुनरसिद्धपक्षादयोपि केचिद् भाष्यादिषु प्रयोगाः, ते तु तत्तत्प्रतिवादिमतानुविधायिप्रसङ्गविशेषपराः परिणमयितव्याः । न चैवं शुष्कवैतण्डिकोत्थानप्रसङ्गः । स्वसिद्धान्तगृहीतमनाकुलयद्भिः स्वव्याघातरहितैःपरस्य स्वव्याघातादिप्रदर्शने प्रवृत्तिरिति ॥

एवमष्टौ निश्चिता उदाहरणाभासाः प्रदर्शिताः । अथान्ये संदेहद्वारेणाष्टौ प्रदर्श्यन्ते—विगीतः पुरुषः पुनर्भवानर्हः,

सुसमाहितावताररहस्यत्वात् ; यदुक्तसाधनम्, तदुक्तसाध्यमित्युक्त्वाह—यथा सद्विद्यासमाधिनिष्पत्तिमान् पुरुषः इति । अत्र विद्यान्तरसमाधिनिष्पत्त्या मोक्षनिश्चये तदनङ्गभूतावताररहस्यतत्त्वज्ञानसद्भावे[1] साधकबाधकानवतारात् संदेह इति संदिग्धसाधनविकलता । संदिग्धसाध्यविकलो यथा—तत्रैव साध्ये विदितवेदान्तत्वादिति हेतौ, यथा बृहस्पतिरिति । अत्र साधननिश्चयेपि वसिष्ठावान्तरतपःप्रभृतीनामिव पुनर्भवसंभवात् साध्यसंदेहः । संदिग्धोभयो यथा ; तत्रैव—यथोन्मत्तवेषः पुरुष इति । अत्र स किमुन्मत्तः, उत ब्रह्मविदेव सन्नुन्मत्तभावक इति संदेहे साध्यसाधने अपि संदिह्येते । तत्रैव—यथा भविष्यन्मैत्रीतनय इति संदिग्धाश्रयहीनः । न ह्यवन्ध्या युवत्यपि मैत्री पुनः प्रसूतिमतीत्यर्वाग्दृशां सुग्रहम् । संदिग्धसाधनाव्यावृत्तो यथा—यः पुनर्भवार्हः सोविदितवेदान्तः, यथासौ देशान्तरगतः पुरुष इति । अत्र कामक्रोधादिद्राढिमलिङ्गात् सहसैव मोक्षानर्हत्वनिश्चयेप्यौपनिषदसंव्यवहारात् प्राग् विदितवेदान्तत्वं संदिह्यते । संदिग्धसाध्याव्यावृत्तो यथा—

---

१. तत्वचिन्तनसद्भावे.

विगीतः पुरुषो ब्रह्मविद्याधिरोहानर्हः, अत्रैवर्णिकत्वात् ; यस्तदर्हः, स त्रैवर्णिकः, यथासौ काणादः, इत्यत्र निदर्शितस्यारूढपतितत्वादिशङ्कायां भवति तदनर्हत्वसंदेहः । संदिग्धोभयाऽव्यावृत्तो यथा ; तत्रैव—यथासौ वैदेशिको मीमांसक इति । न ह्यत्र तदर्हतां त्रैवर्णिकत्वं च वेदपठनादिमात्रेण विनिश्चिनुमः, दशपुरुषविख्यातत्वादिविरहे दुष्टशूद्रादिष्वपि संभवद्भिर्लिङ्गैर्वर्णविशेषादिनिर्धारणायोगात् । व्यतिरेकेपि संदिग्धाश्रयहीनोदाहरणं प्राचीनमेव । अपि चात्र हेत्वसिद्ध्यादाविव कथकयोरन्यतरोभयभेदेन संदिग्धनिश्चितसाधनाविकलत्वादिभेदाद् द्वात्रिंशद्भिदा भवन्ति । उदाहरणे लोकप्रसिद्धेष्युभाभ्यामपि संदेग्धव्यं निश्चेतव्यमिति वा न राजशासनम्, सामग्रीशक्तेरनियमात् इति ॥

व्याप्त्यनभिधानविपरीतव्याप्त्यभिधानादयो दृष्टान्तवचनदोषाः । यथा घटः इति दृष्टान्तधर्मिमात्रोदाहरणं व्याप्त्यनभिधानम् । कृतकत्वादिति हेतौ यदनित्यं तत् कृतकम्, यथा घटः, इति विपरीतव्याप्त्यभिधानम् । तदनित्यम्, यथा घटः, इति व्याप्त्येकदेशाभिधानम् । घटवत् घट इवे-

त्यादीनामभिन्नार्थत्वाद्व्याप्त्युपन्यासानन्तरमेतेष्वन्यतमाभिधाने न दोषः ; न हि यथाशब्देनैव व्याप्तिरुपदर्शनीया, नान्येनेति नियामकमस्ति । शब्दशक्तिश्च नातिदवीयसीति यथाविवक्षं न विरोधः ॥

ननु व्याप्त्यनभिधाने तदेकदेशाभिधाने चावयवांशन्यूनत्वापाताद् विपरीतव्याप्त्यभिधाने चावयवैकदेशविपर्यासान्न्यूनत्वाप्राप्तकालत्वे उद्भाव्ये । किमेषां हेत्वाभासविश्रान्तदृष्टान्तदोषत्ववचनेन ? सत्यम् ; व्याप्त्यनुपदर्शनमुखेन हेतुदोषेष्वेते विश्राम्यन्तीति ख्यापनायैतदिति मन्तव्यम् । हेतुदोषपर्यवसायिनामप्येषां वैशद्याय स्वयं कथकाशक्तिख्यापनसामर्थ्याच्च विशेषत उद्भावनं कार्यम् । सामान्यत उद्भाविते वा कथमिति पृष्टेन विशेषो वक्तव्यः । हेत्वाभासोयमिति सामान्यत उद्भावितेपि हि न दोषः । तत्र यदि विशेषानुयोगे प्रतिवक्तुं न शक्नुयात् , हेत्वाभासतास्थापकाव्याप्त्यपक्षधर्मत्वयोरन्यतरनिर्वाहे वा न प्रगल्भेत, निरनुयोज्यानुयोगेन निगृह्येत । एवं पक्षदृष्टान्ताभासप्रयोगेपि प्रयोगाभासोयमिति वा पक्षाभासोयमिति वा दृष्टान्ताभासोयमिति वोद्भाविते सभ्यप्रतिवादिबुभुत्सानुसारेण तत्तद्विशेषाः प्रदर्श-

नीयाः । स्पष्टेषु तावतैव चेत् चरितार्थबुद्धयस्ते स्युः, किं विशिष्याभिधानेन ?। अत्रापि यदि पक्षाद्याभासतामनुयुक्तो न निर्वहति, तदा पूर्वनिग्रहः। अभावरूपदोषानुयोगे च भरः प्रतिवादिनः । भावरूपदोषानुयोगे तु तद्वक्तुरेवेति वृद्धाः । परस्परसंमत्या लौकिकव्यवहारेष्विवात्रापि समर्थकथकयोर्न व्यवस्थितिरिति केचित् ॥

एवं हेत्वाभासप्रसङ्गात् तदनुप्रविष्टपक्षाभासादीनां दिङ्मात्रं दर्शितम् । प्रसङ्गभूततर्काभासा अपि हेत्वाभासविशेषा एव, तर्कस्यानुमानराश्यपृथग्भावात् । न्यायस्तर्कश्चोभयमनुमानमिति मीमांसकाः । व्याप्याङ्गीकारे व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं हि तर्कः, व्याप्याद्व्यापकप्रमितिरेवानुमानमिति ॥

ननु न तर्कोनुमानम्, भाष्यकारैरेव पृथक् परिगणितत्वात्। यद्यपि जन्माद्यधिकरणे "तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वान्न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम्" इत्यनुमानेपि तर्कशब्दः प्रयुक्तः; तथापि "न विलक्षणत्वात्" इत्यधिकरणे "यतः सर्वेषां प्रमाणानां क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चयहेतुत्वम् ; तर्को हि नामार्थस्वभावविषयेण

सामग्रीविषयेण वा निरूपणेनार्थविशेषे प्रमाणं व्यवस्थापयत् तदितिकर्तव्यतारूपमूहापरपर्यायं ज्ञानम्। तदपेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना। शास्त्रस्य तु विशेषेणाकाङ्क्षासंनिधियोग्यताधीनप्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुग्रहापेक्षा। उक्तं च मनुना—यस्तर्केण," इत्याद्यभिहितम्। तथा प्रथमसूत्रेपि "अनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणाम्" इत्याद्युक्तम्। एवं श्रीमति गीताभाष्येपि—"मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"—इत्यस्य व्याख्याने "अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिः; अपोहनमूहनं वा, ऊहनमूहः, ऊहो नाम इदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम्। स चोहो मत्त एव" इत्युक्तम्॥

किं च 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इति सूत्रं 'तर्कोप्रतिष्ठः' इति स्मृतिश्च तर्कस्यानुमानादन्यत्वं सूचयतः। न ह्यनुमानं प्रमाणभूतमप्रतिष्ठितं स्यात्। किं च एवंत्वादेवमिति ह्यनुमानस्वरूपम्, एवं चेदेवं स्यादिति च तर्कप्रकारः; कथमनयोरैक्यम्?। आहार्यलिङ्गजन्यत्वाच्चानुमानाभासवन्नास्यानुमानत्वम्, आरोपित-

विषयत्वाच्च ; न हि सधूमे निर्धूमत्वप्रसङ्ग इति धीरनारोपितविषया, विपर्यये पर्यवसानाच्च ; न ह्यनुमानं स्ववेद्यविपर्यये पर्यवस्यति, किं तु स्ववेद्य एव, अन्यथा अनुमानप्रामण्योच्छेदप्रसङ्गात् । उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे—

"प्रमाणानिष्टपक्षोक्तौ तस्य व्याप्तिबलात् प्रति ।
अनिष्टापादनं तर्को नानुमानं स्मृतिर्मता ।
स्मृतिप्रमोष एवात्रानिष्टोपस्थापनं ह्यतः ।
तद्व्याप्तिबलतस्तादृगनिष्टापादनं स्मृतिः ॥"

इत्यादिकमुक्त्वानन्तरमेवोक्तम्—

"एवंव्याप्रियमाणोसौ तर्को मानोपकारकः ।
प्रामाणिकोर्थो लिङ्गं स्यादनुमाने तु तद्बलात् ।
प्राप्तिः प्रामाणिकः स्यादित्यनुमातर्कयोर्भिदा ।
प्रसङ्गद्वारतो याः स्युरनुमानप्रवृत्तयः ।
तर्कोक्तयस्तास्तदपि साक्षाल्लिङ्गादयोपरे ॥" इत्यादि ।

तस्मादनुमानादन्यदेव किंचिद्यथाभाष्यमूहापरपर्यायं ज्ञानं तर्क इति वदन्ति ॥

यत्तु सर्वेषां प्रमाणानां तर्कानुग्रहापेक्षावचनं, तत् प्रमाणस्य सतस्तर्कस्यानुग्राहकत्वमात्रेणोपपन्नम् । प्रमाणस्य प्रमाणेन कथमपेक्षेतिचेत्, कथं वा प्रमाणेतरेण तर्केण ? विपक्षे जिज्ञासाविच्छेदनादिति चेत्, तुल्यम् । तर्हि पूर्वेण किं प्रयोजनमिति चेत्; किं वातिरिक्ततर्कवादिनः ? । पक्षस्थापनमिति चेत्, तुल्यम् । न च तत्रापि तर्कान्तरापेक्षया अनवस्था, अप्रमाणत्वपक्षेपि व्याप्तेर्व्याप्त्यन्तरापेक्षाक्रमेणानवस्थाप्रसङ्गात् । न हि तर्कान्तर्गता व्याप्तिर्नास्तीति युक्तं वक्तुं तार्किकगोष्ठीषु, शङ्काभावे च तदनपेक्षणात्; क्वचित् क्वचिदित्येव ह्युच्यते । उक्तं चोदयनेनापि—

" व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः । " इति ।

तत्त्वरत्नाकरेपि— " अपरे ...नः सकलप्रमाणानां तर्कानुग्राह्यतामाग्रहादुदाहरन्ति —" इत्याद्युक्त्वा " तदा तर्कापेक्षाध्यवसायविरुद्धम्—" इत्यादिना प्रत्युक्तम् । पश्चाच्चोक्तम्—

" नैनं तर्कमपेक्षन्ते सर्वाः प्रमितयो यतः ।
विरोधाबोधयोर्जातं संशयं स चिकित्सते ॥ " इति ।

यच्च " तर्को हि नाम—" इत्यादि, तदप्यनुमानविशेषस्यैव

तर्कस्य प्रमाणान्तरपरिकरत्वेनावस्थितस्य व्यापारसंज्ञाविशेषादिकथनमात्रम्; न हि तत्रानुमानान्यत्वमुक्तम्। एवम् 'अनाधिगत–' इत्यादावपि। एतेन "यस्तर्केण—" इति मनुवचनमपि निर्व्यूढम्॥

यच्चोक्तं श्रीविष्णुचित्तैः—"भाष्यकारैस्तु प्रत्यक्षानुमानागमेभ्यस्तर्कोपबृंहितेभ्य आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वं समर्थितम्" इति, तथा तैरेव संगतिमालायामुक्तम् 'रचनानुपपत्तेः' इति सूत्रे,— "नात्रेश्वरानुमानमुच्यत इति शङ्कनीयम्, प्रतितर्कमात्रवचनात्। व्याप्तिबलमालम्ब्यानिष्टप्रसङ्गस्तर्कः इति तर्कस्यापि व्याप्त्यवश्यंभावात्" इति, तदपि भाष्यवदेव योज्यम्॥

यत्तु अप्रतिष्ठितत्वसूत्रस्मृतिभ्यामनुमानान्यत्वं सूचितमिति, तदपि न, अतीन्द्रियार्थगोचराणां केवलतर्काणामेवाप्रतिष्ठितत्वाभिधानस्य भाष्यकारैरेव बहुशोभिधानात्। उक्तं तत्रैवोपसंहारे— "अतोतीन्द्रियार्थे शास्त्रमेव प्रमाणम्। तदुपबृंहणायैव तर्क उपादेयः—" इति। प्रत्यक्षादिविरोधे चाप्रतिष्ठा साक्षादनुमानेपि समाना; अन्यथा तर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वे मीमांसैव हिंसिता स्यात्। न च तद्युक्तम्; "यश्च मीमांसतेध्वरम्"

"वेदशास्त्राविरोधिना, यस्तर्केणानुसंधत्ते" इत्यादिविरोधात्।
किंच—

तर्काप्रतिष्ठातर्कोयं प्रतितिष्ठति वा न वा।
तर्कप्रतिष्ठा द्वेधापि तत्तदन्यव्यवस्थितेः॥

अप्रतिष्ठितस्य तर्कस्यानुग्राहकत्वमपि मृग्यमिति॥

यत्तु एवंत्वादेवम्, एवं चेदेवं स्यात्, इत्यनयोः कथमैक्यमिति? तत्र ब्रूमः—

व्यतिरेकात्मिका व्याप्तिर्विपक्षे दण्डतां गता।
पक्षोपश्लेषणवशात् स्याच्चेदित्यवतिष्ठते॥
पक्षधर्मत्वगर्भोक्तिः स्यादित्येवं प्रवर्तते।
न चैवमिति तेनैव हेतुमाह विपर्ययम्॥
साध्याभाववतामेष हेत्वभावो व्यवस्थितः।
न च सोयमिहास्तीति स्यात्कारेणाभिसंहितम्॥
साध्यशून्यस्त्वया पक्षो विपक्षवदभीप्सितः।
नासौ तथेति चेत्कारः साध्यधर्मान्वयाशयः॥
अनुवादात्मना पक्षे साध्याभावो विभाति यत्।
प्रतिषेधोपपत्त्यर्थः परामर्शः स युज्यते॥

एवं चेदेवमेव स्यादिति धीर्यदि विभ्रमः ।
व्याप्तिरेवात्र भग्ना स्यात्तदा कस्तर्क इष्यताम् ॥
न चैवमिति तर्कोयं पर्यवस्यन् विपर्यये ।
पर्यवस्यति तेनैव प्रसञ्जकविपर्यये ॥
प्रसङ्गान्तर्निमग्नोर्थ उन्मज्जति विपर्यये ।
एवकाराद्यभिप्रेताः स्वशब्दाभिहिता यथा ॥

अत आहार्याध्यारोपितहेतुविषयत्वेपि तर्कस्य याथार्थ्यं नापैति, यद्युपश्लेषेण स्यात्कारेण च प्रवृत्तेः, तयोश्च तद्विपर्ययाध्यवसायगर्भत्वात् । अत एव च न स्मृत्यादावपि तर्कधियोन्तर्भावः। स्मृतिप्रमोषविशेष एवायमीदृश इति चेन्न, तत्रापि चेत्स्यात्प्रयोगयोरयोगात् । न हि स्मृतावेव तयोः संभवः; कुतस्तत्प्रमोषे; प्रमुषितपूर्वानुभवविषयैकदेशा स्मृतिरेवहि स्मृतिप्रमोष इति वर्ण्यते । अपि च तर्कस्यायथार्थत्वे—यदि सविषमिदमन्नं भक्षयिष्यसि, परेष्यसि, ' अन्धोभविष्यद्यन्मां नागमिष्यः—इत्यादयो लौकिकवैदिकप्रसङ्गा मृषावादाः स्युः । ततश्चैतेभ्योनर्थेभ्यो विच्छेदोपि न स्यात् । न हि यदि धर्मं चरिष्यसि, नरके पतिष्यसीत्ययथार्थोक्तौ कश्चिद्धर्मान्निवर्तते ; एवं च दृष्टेपि—यदि

भोक्ष्यसे क्षुच्छान्तिर्न भविष्यतीति । अपि च यद्युपाश्लिष्टं प्रसञ्जकं व्याप्यं यदि कार्तान्तिकवदनिष्टं प्रसञ्जयेत्, तदा स्यादप्ययाथार्थ्यम् । न तथात्र । यदि स्वरूपतो मिथ्याभूतप्रसञ्जनीयोल्लेखमात्रादयथार्थत्वं तदा भ्रान्तिविषयज्ञानान्तरेपि स्यात् ॥

नन्वीश्वरो दयालुश्चेत् सुखैकान्तं जगत् सृजेत् ।
अविद्या ब्रह्ममूला चेदनिवर्त्या प्रसज्यते ॥
सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वं मिथ्या चेद्व्याहतं भवेत् ।
अनाश्रयस्यैवमादेरनुमानात्मता कथम् ॥
भ्रान्ताश्रयानुमन्तॄणां शून्याद्वैतादिवादिनाम् ।
नैतच्चोद्यं तदन्येषामेवं दोषः समुत्थितः ॥
अनुमानान्यतायामप्येष न स्यादनाश्रयः ।
वन्ध्यासुतो बुभुक्षुश्चेद्भुञ्जीतेति हि नोच्यते ॥
ततो यदाश्रयस्तर्कः साक्षाद्व्यवहितोपि वा ।
तस्यानुमानभावेपि न ह्यसावपसर्पति ॥

न चैतदनादेशिकम्, आरम्भणाधिकरणे तर्केष्वेवानुमानशब्दस्य भाष्यकारैः प्रयोगात्—"तानि चानन्तरोक्तैरविद्याकार्यत्वादिभिरनुमानैर्निरस्तानि" इति । न च ते न तर्का इति

शक्यं वक्तुम्, यथाश्रुतप्रकारेण स्वरूपासिद्ध्यादिप्रसङ्गात्। तत्त्वरत्नाकरेऽपि "एषां प्रसङ्गद्वारेण वा प्रयोगः" इत्यादिना हेतुत्रयस्यापि प्रसङ्गरूपेण प्रयोग उदाहृतः। अर्थापत्त्यन्तर्भाव-दशायामप्युक्तम्—"तन्निरवकाशमानाल्लिङ्गादिह सावकाशस्या-त्माविरुद्धविषयस्थापनविषयानुमानमर्थापत्तिः।इयमेवागमविषयऽव्य-वस्थितौ शेषभूता चेत् सामान्यविशेषाख्यो न्यायो निर्दिश्यते—" इति। आकाङ्क्षादिनिरूपणे चाभिहितम्—"पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्येतदपि रात्रिभोजनपर्यन्ततात्पर्यं चेत् अध्याहा-रस्योदाहरणम्; दिवातनाशननिषेधमात्रपरं चेच्छ्रुतार्थापत्तेः। यस्य हि प्रमाणस्य यावत् प्रमेयं व्यवस्थापितम्, तत् तावत्य-प्रमिते न स्वातन्त्र्येण पर्यवस्यति; तदा तत्पर्यवसानार्थतया-नुपपत्तिलिङ्गादिकं व्याप्रियमाणं तर्कलक्षणापन्नं तच्छेषतया-वतिष्ठते, परोद्देशप्रवृत्तव्यापारव्याप्यत्वात्, प्रमित्सितपर्यवसाने तत्प्रमेयस्वभावपर्यालोचनया स्वातन्त्र्येण व्याप्रियमाणं तर्क-प्रमाणपदं समधिरोहति—" इति॥ मनोनिरूपणे चोक्तम्—"यद्यप्येवं न तर्कः स्वातन्त्र्येण स्वार्थसमर्थनसमर्थः, तथाप्याग-मानुग्रहेण प्रभवति, सन्ति चागमाः—"इत्यादि"॥

नन्वप्रमाणत्वं तर्कस्य तत्रैव प्रपञ्चितम् । तथाहि न्याय-पादे—

" यदुक्तं न प्रमाणेन परीक्षा दोषवन्न तत् ।
अप्रमाणेन तर्केण परीक्षा वक्ष्यते यतः ।" इति ।

साक्षात् तर्कप्रमाणे च †

" "मानानुग्राहकं युक्त्या ज्ञानंतर्कोऽभिधीयते ।
युक्तिश्च संभवौचित्यतद्विपर्ययतो द्विधा ॥

मानानुग्राहकपदेन प्रमाणेभ्यो व्यावर्त्यते" इत्याद्युपक्रम्य हेतुफल-विषयव्यापारावान्तरभेदादि प्रपञ्चेनोक्त्वा,

" केचिदाचक्षते तर्कः प्रमाणमिति मन्महे ।
संशयादिबहिर्भावात् प्रामाण्यस्य च संभवात् ॥"

इत्यादिना तर्कप्रामाण्यपक्षं प्रपञ्चेनानूद्य, " प्रसङ्गरूपव्यतिरेक्यनुमानमेव तर्कः " इति तन्मतमुपसंहृत्य,

" उच्यते न प्रमा तर्को वेषहेत्वोर्विशेषतः ।
हेत्वाभासोद्भवत्वाच्च सोयं निर्णायको न च ॥ " इत्यादिना ।

सत्यम् ; तथापि भाष्यकारैः— "चार्वाकशाक्योलूक्याक्षपादक्षपणककपिलपतञ्जलिमतानुसारिणो वेदबाह्याः— "

इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु बाह्यपक्षनिक्षिप्ताक्षपादोक्तषोडशपदार्थसूत्रानुवादपूर्वकं तत्क्रमेण प्रमाणादिपरीक्षायां न्यायपादमारचयतः परमतमनुरुध्यापि क्वचिद्व्यवहाराः संभवन्ति, अन्यथा स्वेनैवार्थापत्त्यन्तर्भावादिप्रकरणोक्तग्रन्थविरोधात् । यच्च तत्र युक्तिरूपमिव किंचिदुक्तम्, तदपि न तदुचितमिति ततोपि न स सिद्धान्तः; तथा हि—एवं भवितव्यमिति हि प्रमाणात् तर्कस्य वेषविशेष उक्तः । स त्वनिश्चयात्मकश्चेत् संशय एवान्तर्भावः। तत्रैव हि भ्रमसंशयादिलक्षणानन्तरं चैवमुक्तम्—"संभवासम्भवपरामर्शस्तर्कः; यथा—बाह्वादिप्रदेशवत्त्वात् पुरुषेणानेन भवितव्यम्, न स्थाणुनेति । एषां संशयादीनां विमर्शानवधारणाद्येकप्रयोजनान्तर्भावसंभवेपि पृथगुपादानमवान्तरकारणवैषम्यात्, उपयोगभेदस्य च न्यायपादे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च" इति । न चानग्निश्चेत् निर्धूमः स्यादिति बुद्धेः संशयता। अथायमसंभावनानिरासः, तथापि तेनाकारण वैषम्यान्निर्णयरूपत्वादबाधाच्च प्रमाणमेव । यच्च "न केवलं प्रसङ्गसाधनं साध्यधर्मिण्यसिद्धम्, अपि त्वन्यगतमेव प्रसङ्गहेतुः।

---

१. क्षया.

न त्वनुमानमन्यगताद्धर्मात् प्रवर्तते । ततस्तस्मात् स्फुटोस्य भेदः” इत्युक्तम् , तत्रासिद्धहेतुजन्यत्वे परिहारः पूर्वमेवोक्तः । एवं चेदेवं स्यादित्यस्य च—न चैवं तस्मान्न तथेत्यत्रैव तात्पर्याद्व्यतिरेकव्याप्तिक्रोडीकार एवातिरिक्तः । अन्यगतहेतुसमुत्थत्वं तु न कथंचिदपि स्यात्; न खल्वन्योनग्निश्चेदयं निर्धूमः स्यादिति युज्यते , नापि न चान्यो निर्धूमस्तस्मादयमनग्निर्न भवतीति । यच्चाप्रयोजकानैकान्तिकहेतुभिरपि तर्कस्य संभवरूपेण समुत्थानादनुमानान्यत्वमुक्तम् , तदपि हेत्वाभासजन्यज्ञान एवान्तर्भावाय, न तु पृथक् तर्काख्यज्ञानसिद्धये । न च तेपि हेतव आभासा अपि संशयद्वारा विपर्ययद्वारा वोपकुर्वते ; तत्त्वनिश्चयस्य तदपेक्षानियमाभावात्, भावेपि सिषाधयिषितस्याविरोधप्रदर्शनानिर्णयरूपेणै वोपकारात् । एवमन्यदपि चिन्त्यम् । निर्णयात्मकत्वं च तर्कस्य श्रीविष्णुचित्तैरुक्तम्— “ तर्कश्चसाध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयः ” इति ॥

भवत्वेवं प्रमाणभूतोप्रमाणभूतो वा प्रमाणानुग्राहकस्तर्कः । स किमङ्गकः? कतिविधः? कियदवयवप्रयोगश्च? । व्याप्त्यादिपञ्चाङ्गः, संप्रहादद्विविधः पञ्चविधो वा , प्रयोगोप्यनुवादप्रसङ्गाभ्यां

द्वयवयवः। विपर्ययपर्यवसानवाक्यं तु तृतीयोवयवः। स नावश्यं वक्तव्यः, मन्दस्य त्वनिष्टताव्यक्त्यर्थमुच्येतापि। प्रसञ्जकस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्तिः, प्रतितर्केणाप्रतिघातः, प्रसञ्जनीयविपर्यये पर्यवसानं, प्रसञ्जितस्यानिष्टत्वं, परपक्षासाधकत्वं चेति तदङ्गानि। यथा—अनग्निश्चेत् निर्धूमः प्रसजेत्, न चासौ निर्धूमः इति। अग्न्यभावो हि धूमाभावेन व्याप्तः। यथाहुः—

" धूमाभावेनाग्न्यभावे व्याप्ते नाग्निस्ततश्च्युतः।
अधूम एव वर्ततेत्येवं व्याप्यत्वमश्नुते ॥ " इति।

न च साग्नित्वेप्यत्र कश्चिदनिष्टप्रसङ्गः, येन ततः प्रतिहन्येत। न चायं निर्धूम इति विपर्यये पर्यवसानं धूमप्रत्यक्षबलसिद्धम्। अत एव धूमाभावप्रसञ्जनमनिष्टमेव। न चासावनग्नित्वपक्षसाधकः इति। प्रामाणिकपरित्यागः, अप्रामाणिकस्वीकारः इति प्रसञ्जनीयद्वैविध्याद् द्विविधस्तर्कः। तत्र पूर्वो दर्शितः। अपरो यथा—यदीश्वर आतृणादाकरीषात् स्वरूपेणाभिन्नः, तस्य विकारापुरुषार्थयोगित्वप्रसङ्गःइति। आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकेवलानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधः। तत्रात्माश्रयादयश्चत्वारः स्वविषये स्वरूपासिद्धिमावहन्ति, पञ्चमस्तु व्याप्यत्वा-

सिद्ध्यादिकम् । अन्याधीनतयैव नियतस्य स्वाधीनत्वाभ्युपगमे विरोधप्रसङ्ग आत्माश्रयप्रसङ्गः । यथा—स्वेनैव स्वयमुत्पाद्यत इत्यादौ नियतपूर्वसिद्धि कारणं, नियतोत्तरं च कार्यम् ; न चैकमेकापेक्षया पूर्वमपरं च स्यात्, अन्यथा भावाभावसौहार्देन सर्वव्यवस्थोन्मूलनप्रसङ्गात् इति । अन्याधीनत्वानियमरहितस्य स्वाधीनतया विरोधापादनमात्माश्रयाभासः । यथा— स्वेनैव स्वयं पोष्यते, ज्ञायते च इत्यादौ ; न ह्यत्र कर्मकर्तृविरोधः, स्वरूपतः सिद्धेनातथाभूतेन स्वेनैव स्वस्यैव तथाभावापादनस्य सर्वप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, ज्ञानादिषु चैकस्यैवाश्रयत्वविषयत्वयोः सहोपलम्भात् । स्वातिशयापादनानभ्युपगमे स्वज्ञानाभावाभ्युपगमे च दृष्टादृष्टार्थसर्वचेतनप्रवृत्त्यपह्नवप्रसङ्गेन स्ववचनादिविरोधात् इति । स्वकार्येण स्वोत्पत्त्यभ्युपगमे विरोधप्रसङ्गः अन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। यथा—देवदत्तः पिता यज्ञदत्तस्य, तस्मिन्नेव च जन्मनि स एव तस्येति ; न हि स्वकारणात् पूर्वं स्वस्य सत्ता समस्ति; पूर्ववत् स्वप्रागभावसमानकालत्वप्रसङ्गात् । न ह्यसति प्रागभावे कारणेन किंचित् कार्यम् ; न चासता कार्येण कारणस्योत्पादनं युक्तम्; तथा सति किं कस्य कारणं कार्यं वा न स्यात् । एवं

कारणेपि कार्यसमनन्तरभाविनि भवनस्य प्रागभावाव्यवधानात् स्वकार्यस्य स्वप्रागभावपरिष्वङ्गप्रसङ्गः। यदि च कारणप्रागभावदशायां कार्यं स्यात्, किं कारणेन साध्यं स्यात्? । यच्च—धूमेन वह्निर्ज्ञायते, तेनैव च वह्निना स एव, इत्यादिषु ज्ञाप्यज्ञापकान्योन्याश्रयणम्, तत्रापि कृतावेव तद्विभ्रमः—धूमज्ञानेन वह्निज्ञानं जन्यते, तेनैव च तत् इति। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अन्योन्योपकारादिमात्रे तदाभासः। यथा—सैन्येन राजा रक्ष्यते, तेन च सेनेति; न ह्यनयोः शक्तिर्व्यापारादिकं वा परस्परोत्पाद्यम्। अन्यतः सिद्धशक्तिकयोस्तु मुखभेदेनान्योन्योपकारः। एवं परस्परोपष्टम्भेन काष्ठाद्यवस्थानेपि द्रष्टव्यम्। त्रिप्रभृतीनामवधिमतामन्योन्यं चक्रवदुत्पत्त्यपेक्षावृत्तौ चक्रकप्रसङ्गः। यथा—कश्चित् कौपीनसारः संकल्पयति—"न श्वःरक्षमाणस्य" इति परमाप्तवचनात् कृष्या विभवमुपलप्स्ये, तेन चोपदामुखेन राजानं प्रसादयिष्यामि, राजप्रसादेन लब्धोपकरणस्य मे कृषिरद्य न दुष्करेति। मुखभेदे तु तदाभासः। यथा—अन्योन्यव्यवस्त्यनुसारिणि बीजाङ्कुरस्तम्बादिप्रवाहे, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानपरिवृत्तौ, "अन्नाद्भ-

१. धनमुप.

वन्ति भूतानि" इत्यादि चक्रेषु । स्वस्मिन्नेव विश्रमे ह्यत्रापि विरोधः, न तु स्वसजातीयविश्रान्तौ, तज्जातीयप्रागभावस्य तस्य च विरोधाभावात्, अन्यथा सजातीयानां सर्वेषां समानायुष्कत्वादिप्रसङ्गात्। अपर्यवसिताप्रामाणिकप्रवाहप्रसक्तिरनवस्था। यथा—ज्ञातेनैव सर्वं ज्ञायत इति यदि कश्चिन्नियमं ब्रूयात्, तदा पूर्वपूर्वज्ञापकज्ञानपरंपरापेक्षायां न क्वचिदपि विश्रमः, तत्र कस्यचिदप्यज्ञाने तज्ज्ञाप्यज्ञानासंभवात् सर्वाज्ञानप्रसङ्गः। जिज्ञासितार्थविज्ञाने च ज्ञापकपरंपराज्ञानस्य दुःसंपादत्वाच्च सर्वाज्ञानमवापतेत्। न चाविच्छिन्ना ज्ञानसंततिः,येन तत्तद्विषयैर्ज्ञातैरेवोत्तरोत्तरज्ञप्तिसिद्धिः स्यात्। तस्मादज्ञातैश्चक्षुरादिभिः संस्कारैश्च ज्ञातेन लिङ्गेन शब्देन चार्थप्रतीतिरित्यानियम एवाङ्गीकार्यः इति।एवं संबन्धस्य संबन्धान्तरे विशेषस्य विशेषान्तरे सामान्यस्य सामान्यान्तरे अवयवस्यावयवान्तरे धारकस्य धारकान्तरे शेषिणः शेष्यन्तरे अङ्गस्याङ्गान्तरे नियन्त्रादेर्नियन्त्रन्तरादौ च नियमेनाभ्युपगम्यमाने तस्यापि तथेत्यनवस्था ग्राह्या । अतः प्रमाणसिद्धेषु स्वपरनिर्वाहकेषु निरपेक्षेषु वा विश्रमः स्वीकार्यः इति ॥

प्रमाणसिद्धप्रवाहप्रसक्तिस्त्वनवस्थाभासः। यथा—यदि सा-

मग्र्या अपि सामग्री स्यात्, तस्या अपि सामग्र्यन्तरेण भवितव्यम्, एवमुपर्युपरीति । न ह्यनादिसामग्रीप्रवाहाभ्युपगमे कश्चित् प्रमाणविरोधः, उत्तरोत्तरासिद्धिर्वा, येन सिद्धानवस्थापि दूषणमिष्येत । एवं विभुद्रव्येषूपाधिभिरवच्छिद्यमानेष्वायामविस्तारघनभागान्तरपरम्पराभ्युपगमेपि न तद्द्रव्यस्वरूपस्य सिद्धानां वा भागानां काचित् क्षतिः, येन सर्वं परिमितस्वभावमपरिमितमङ्गीक्रियेत ; अन्यथा परिमितभागप्रदेशान्तरपरम्परानुसारेणाप्यनवस्था दुस्त्यजा, कस्य चिदपि स्वाभावविशिष्टप्रदेशान्तराभावे विभुत्वप्रसङ्गात् । एवं दृष्टान्तहेतुपक्षादिषु तज्जातीयान्तरापेक्षानियममिच्छतोनवस्था । अनिच्छतस्तत्प्रसङ्गे तदाभासो ग्राह्यः । आत्माश्रयादीनामेषां चतुर्णां साध्यस्य सिद्धवत्कारप्रतिपादनमुखेन दूषणत्वम्, केवलानिष्टप्रसङ्गे तु पूर्वप्रदर्शिते व्यापकानुपलब्धिविरोधेनेति । एतेषामेव प्रकारभेदात् प्रतिबन्दिसमं[1]चर्चोभयतःस्पाशादयः प्रसङ्गभेदा द्रष्टव्याः ॥

प्रज्ञापरित्राणे तु केवलानिष्टप्रसङ्गमेव द्विधाकृत्य षोढा तर्का उक्ताः—

१. समवचनो.

"आत्माश्रयणमन्योन्याश्रयणं चक्रकं तथा।
अनवस्था विरोधश्चासंभवश्चेत्यमी बुधैः॥"

इति। तत्रान्त्ययोश्चैवं लक्षणमुक्तम्—

"स्ववाग्विरोधो यत्र स्याद्विरोधः स प्रकीर्तितः।
सर्वप्रमाणासिद्धत्वमसंभव उदाहृतः॥" इति॥

एवं च तावुदाहृतौ—

"वन्ध्या मेजननीत्येष विरोधः स्वोक्तिबाधतः।
शशे शृङ्गमुदस्थादित्येवमादिरसंभवः॥" इति।

अत्र व्याप्त्याद्येकैकवैकल्येन **केवलानिष्टप्रसङ्गाभास**-पञ्चकमुदाह्रियते। तत्र व्याप्तिशून्यो यथा—आत्माअणुश्चेत् तत्कर्मणा देशान्तरे फलं न स्यात्—इति। नहि कर्मणः फलकरणत्वमाश्रयसंयोगादिमुखेनेतिनियमः; तत्तत्कर्मसाध्यदेवतानुग्रहनिग्रहमुखेन तत्सिद्धेरागामिकत्वात्। परस्या देवतायाश्च वैभवात् संकल्पमहिम्ना च सार्वत्रिकफलजननोपपत्तेः इति। प्रतितर्कप्रतिहतो यथा—प्रागसच्चेत् कार्यं, पश्चादपि शशविषाणवदनुत्पत्तिप्रसङ्गः—इति। तत्र प्रतिप्रसङ्गः—प्रागपि सच्चेत् प्रकृत्यादिवदेवानुत्पाद्यत्वप्रसङ्गः—

इति। नहि सर्वत्र व्यक्त्यर्थो व्यापारः, व्यक्तौ तदसंभवात्; अन्यथा अनवस्थादिप्रसङ्गात्। विपर्ययपर्यवसानरहितो यथा— न सत्यं स्थूलं, विरुद्धधर्मसंसर्गप्रसङ्गात् इति। न ह्यत्र विरुद्ध-धर्मसंसर्गो दृश्यते ; देशकालदशावयवप्रतिसंबन्ध्यादिभेदेन तत्तद्विरोधप्रशमनात्। इष्टप्रसङ्गो यथा—ईश्वरसत्त्वे नित्य-स्यापि वेदस्य तदधीनत्वप्रसङ्गः—इति। न ह्यौपनिषदैर्नि-त्योपि वेदः स्वतन्त्र इष्यते, तदाज्ञारूपत्वात्, क्रमभङ्गाभावेपि प्रवर्तनादिषु सर्वथा तदधीनत्वाच्च। अनुकूलप्रसङ्गो यथा—अस्ति चेदीश्वरः, उपनिषदपि प्रमाणं स्यादिति ; न ह्यत्रेष्टतामात्रम्, अपित्वीश्वरसिद्धिहेतुत्वमपीति परपक्षसाधकत्वात् पृथक्करणम्; नहीष्टं सर्वं विवक्षितसाधकम्, अनग्नित्वे वृक्षवत्त्वप्रसङ्ग इत्यत्र वृक्षसंबन्धस्येष्टत्वेपि वह्न्यभावसाधकत्वाभावात्। न च विवक्षितसाधकं सर्वमिष्टम् ; अग्निमत्त्वे सालोकत्वप्रसङ्ग इत्यत्र प्रत्यक्षविरुद्धस्यालोकस्य साधकत्वेप्यनिष्टत्वादित्येके। परविपक्षे दण्डभूतस्तु तर्कः परपक्षानुकूल इति पण्डिताः—यथा, स्थूलापलापिनो बौद्धस्य, नास्थूलमिदं, तथोपलम्भप्रसङ्गात् इति। स्थूलसाधकस्य ह्यस्थूलपक्षबाधकोनुकूलः। एते च तर्काभासाः

अनुमानाभासान्तर्भावपक्षेपि प्रवावदूकैः पृथग्भावयितुमुचिताः। तर्कस्य पृथक्प्रसिद्धव्यवहारत्वेन तदाभासानामपि तथैव व्यवहारोपपत्तेः इति। स्थितं तावत् सावान्तरभेदैर्हेत्वाभासैः

सापराधैः पुरुषैः प्रणीतानि वाक्यान्यागमाभासाः।

भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तयश्च प्रणेतॄणामपराधाः। तत्र भ्रममूलः आगमाभासो यथा—"पतति गुरुत्वान्नित्यं पृथ्वी—" इत्यादिरार्हतादीनामुपदेशः। विप्रलम्भमूलो यथा—अयसः काञ्चनत्वादिवदाचण्डालं संस्कारविशेषवशाद् ब्राह्मणत्वादिसिद्धिरिति कापालिकादीनाम्। प्रमादमूलो यथा—व्यासङ्गादिदशाविक्षिप्तचेतसां प्रामाणिकानां स्वपक्षपरपक्षसंकराद्युपदेशः। अशक्तिमूलो यथा—तत्त्वविदामृजूनामवहितानामप्यपटुकरणत्वादिवशादक्षरादिविपर्यासवान् व्यवहारः। सोपि हि श्रोतुरर्थान्तरभ्रमादिहेतुत्वादागमाभासः। एवमधिकृतशास्त्रविरोधे अनधिकृतशास्त्रमतत्परमपि तत्परं योजयतां वाक्यमपि। क्वचिद्धि किंचिच्छास्त्रमधिकरोति। यथा—शुभाशुभकालेषु ज्योतिषं, श्रौतानुष्ठानक्रमे कल्पसूत्राणि, आचारेषु धर्मशास्त्राणि, सर्गप्रतिसर्गादिषु पुराणानि, चिदचिद्विवेकमात्रे सांख्यम्, साङ्गसमाधिस्वरूपे

योगः, अधिकारिविशेषनियतानन्यभजनप्रस्थाने पञ्चरात्रं, वास्तुविभागादिषु शिल्पविद्यादयः, पथ्यापथ्यविभागादिष्वायुर्धनुर्गान्धर्ववेदादयः इति। तेष्वधिकृतशास्त्रविरोधे अनधिकृतं शास्त्रमन्यपरं नेतव्यम्। तदेव तत्परं ब्रुवाणः आगमाभासेन निगृह्येत। अत एव हि सांख्यादेः क्वचिदंशे परिग्रहोपरिग्रहश्च ॥ न च

" सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ "

इत्यादिभिः सांख्ययोगपाशुपतानामपि यथोक्ततात्पर्येण कृत्स्नप्रामाण्यं शङ्क्यम्; अत्यन्तातीन्द्रियार्थविषयतया हेतुहन्तव्यत्वमात्रनिषेधात्। न हि तादृशे विषये हेतुभिर्विधातुं निषेद्धुं वा शक्यम्। न च हेतुहन्तव्यत्वनिषेधमात्राच्छ्रुतिहन्तव्यत्वमपि निषिद्धं स्यात्; अतुल्यबलयोर्विरोधे हीनस्य निग्रहावश्यंभावात्। पौरुषेयापौरुषेयविरोधे पौरुषेयं हीयते, पौरुषेयेष्वपि परिग्रहादितारतम्यात् परस्परबलाबलव्यवस्था; परिग्रहादिसाम्येप्यैदंपर्यान्यपर्याभ्यामर्थतत्त्वव्यवस्था इति। लौकिकेष्वपि पित्रादिवाक्यं प्रमाणं कुहकादिवाक्यमप्रमाणमिति स्थिते क्वचित् क्वचिदंशे गुणदोषसंभावनया दृष्टमन्यथात्वम्। संदिग्धप्रामाण्येष्वपि

वाक्येष्वागमाभासत्वमेव, याथार्थ्येपि प्रत्ययजनकत्वाभावात्, तदर्थं हि पुरुषः प्रमाणमुपादत्ते । अन्यथा भ्रान्तविप्रलम्भकादिवाक्यानामपि यादृच्छिकार्थसंभावनया प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च तथा लौकिकाः परीक्षका वा प्रतियन्ति ।

अतो ये नाम बाह्यानां व्याहाराः कुदृशामपि ।
न ते दृष्टेष्वदृष्टेष्वप्यर्थेष्वादरगोचराः ॥
दृष्टे किमुपदेशेन किमदृष्टे तदुक्तिभिः ।
न खल्वतीन्द्रिये वस्तुन्यस्ति पुंसां स्वतन्त्रता ॥
प्रत्यक्षादेरसाध्येषु वेदवेद्येषु वस्तुषु ।
किमन्यैः सति सूर्ये कः खद्योतमनुधावति ॥
"या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥"
इति मन्वादयश्चाहुरध्यक्षितपरावराः ।
येषां यदृच्छावादोपि श्रूयते विश्वभेषजम् ॥
"मन्वर्थविपरीता च या स्मृतिः सा न शस्यते ।"
इति स्मर्तृभिरेवोक्तमतश्चिन्त्यं बलाबलम् ॥

१. र्थ्यसत्त्वे पा. २. स्मृतिभि.

" सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ "
इति स्वयं भगवता गुणकार्यमगीयत ।
अतः सत्त्वोत्तरादेशसंनिधावन्यथापनम् ॥
इतिहासपुराणेष्वप्यन्योन्यपरिपन्थिषु ।
स्वमूलगुणभेदेन बलाबलविनिश्चयः ॥
मात्स्यादिषु पुराणेषु परस्परविरोधिनाम् ।
पुराणानां विभागो हि तत्परोक्त्यैव साधितः ॥
" यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥
अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।
राजसेषु तु महात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।
तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥
संकीर्णेषु सरस्वत्या इन्द्रस्ये" त्याद्यनुक्रमात् ।
द्रष्टव्यमेतदखिलं स्पष्टं पुरुषनिर्णये ॥
वेदार्थसंग्रहे चैव भाष्यकारैः प्रदर्शितम् ।

न च प्रजापशुपतिप्रभृतेर्नास्ति विभ्रमः ॥
मेधाविभ्रंशतत्सिद्धयोरेषां व्यासेन साधनात् ।
" त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
अल्पायासं दर्शयित्वा फलं शीघ्रं प्रदर्शय ।
अहं मोहं करिष्यामि यो जनं मोहयिष्यति ॥ "
इत्थं भगवदादेशाद्युक्ता चैषां प्रतारणा ।
" अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ "
इत्यादिभिः स्यादेतेषां प्रमादाशक्तिसंभवः ।
अतः प्रत्यक्षवेदादेः सत्परिग्रहशालिनः ।
विरुद्धमीश्वरवचोऽप्यागमाभास एव नः ॥

प्रत्यक्षाद्याभासनिरूपणेनैव स्मृत्याभासाश्च निरूपिताः, तत्सम्यक्त्वतदभावानुविधानात् स्मृतिसम्यक्त्वतदभावयोः; अथापि स्मृतिप्रामाण्यमिच्छन् कश्चित् प्रतिज्ञातेर्थे यदि भ्रान्तिमूलां स्मृतिं प्रमाणतया पुरस्कुर्यात्; तदा तदाभासत्वमुद्भाव्यम् । न हि स्मृतिरत्र प्रमाणमित्युक्ते न तन्मूलं प्रमाणमिति साक्षादुत्तरं स्यात् । न च स्मृतिरित्येवाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यम्; तद्याथात्म्यस्य वक्ष्यमा-

१. दर्शयित्वाल्पमायासं पा.

णत्वात्। अतः पुरस्कृतस्य स्मृतिविशेषस्याप्रामाण्ये प्रथममुद्भावितेे तत्समर्थनकक्ष्यायां मूलानुभवसम्यक्त्वादिविचारावतारः इति युक्तः पन्थाः ॥

तत्र प्रत्यक्षाभासमूलस्मृत्याभासो यथा—आसीत् तदा गगने गन्धर्वनगरमिति। अनुमानाभासमूलो यथा—कलधौतमिति परिगृहीतरक्षितकम्बुशकलस्य अस्ति मे तदङ्गुलीयकार्हद्रव्यम् इति। आगमाभासमूलो यथा—उपच्छन्दितस्य डिम्भस्य पयःपानेन शिखा मे वर्धिष्यते इति। एवमेव बाह्यानां कुदृष्टीनां च तत्तत्प्रबन्धकरणहेतवः स्मृत्याभासा द्रष्टव्याः। एवं तत्तत्संशयमूला स्मृतिरपि तथा तथा संशयात्मिका, तत्तज्जनक[1]संस्काराणां स्वमूलानुरूपस्मृतिजननशक्ततयैव हि स्वसामग्र्योत्पत्तिः। यथा—जङ्गमस्थावरबीजानां स्वतस्तत्तदनुरूपचराचरारम्भकत्वम्, विनाशे प्रतिबन्धे वानारम्भः, वैगुण्ये कार्यवैगुण्यम्, सहकार्यन्तरवशाच्च जातिगुणान्तरविशिष्टकार्यारम्भः; एवं संस्कारबीजेष्वपि प्रबलसुखदुःखपापकालविप्रकर्षादिभिर्विनष्टेषु प्रतिबद्धेषु वा न तत्साध्या स्मृतिः। वैगुण्ये त्वनुभूतैकदेशविषयः स्मृति-

१. जन्य

प्रमोषः। प्रत्युत्पन्नकरणादिसहकारिसंनिधौ प्रत्यभिज्ञातदाभासाद्यारम्भकत्वमिति सांदृष्टिकमेतत्।

ततश्च संस्काराणां स्वतः पूर्वानुभवसमानाकारस्मृतिजननस्वाभाव्यात् स्मृतिरपि संशयविपर्ययवैषैवेति स्वमूलप्रत्ययवन्नार्थव्यवस्थापिका। सापि च विचित्रार्थगोचरा काव्यादिं निर्मिमाणानामुपकुरुते। न तु वस्तुस्थितिं प्रमित्सतामिति तत्पुरस्कारे परस्य निग्राह्यतैव। अतः स्मृतिप्रामाण्यवादानुसारे भ्रान्तिमूलस्मृतीनां प्रमाणाभासाख्यनिग्रहस्थाने निवेशः। स्मृतिमात्राप्रामाण्यपक्षनिष्ठस्तु यथार्थामपि स्मृतिं पुरस्कुर्वं स्तदप्रामाण्याभ्युपगमोद्भावनेन निगृह्येतेति विशेषः। तत्प्रामाण्यवादी च यथार्थां चेत् स्मृतिं प्रस्तुते प्रमाणयेत्; तदनभ्युपगन्ता तु परस्तदाभासतां ब्रूयात्; तत्प्रामाण्याप्रामाण्यविमर्शविषयवादान्तरावतारः। एवं प्रकृतोपयुक्तेषु प्रकृतमध्ये वादान्तरावतारो गर्भाङ्कान्तरचिन्तावदविरुद्धः। तदवसानेच प्रकृतमेव पुनरनुसरणीयम्। जल्पवितण्डयोस्तु प्रकृतविच्छेदेपि तदर्थचिन्तान्तरबलेन प्रकृतोद्भावितनिग्रहस्थानसदसद्भावसिद्धेस्तावतैव च जयपराजयव्यवस्थानान्न प्रकृतविशेषचिन्तावकाशः। अभ्युपगमनीय-

भेदे तु तदनुसारेण स्यादपीति । एवमनुमानतर्कप्रयोगप्रसङ्गादसत्प्रयोगादिपरिहाराय निग्रहस्थानान्तं निरूपितम् । एतदध्यायचिन्तितमेव चासाधारणं सारं न्यायविस्तरस्येत्यत्रैव वादिभिः सातिशयश्रमैर्भाव्यमिति[1] ॥

यस्मिन् नानुमितिः क्रमेत विविधा बोधाय बाधाय वा
यस्याशेषदृशः क्षितावनुमितिस्तन्मानताख्यातये ।
यस्मिन् पश्यति तत्त्वनिर्णयजयावल्याहितं यत्क्रुधा
नित्यैश्वर्यमहोदधिः स भगवान्निश्रेयसायास्तु नः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये चतुर्थं प्रमाणाभासाह्निकम् ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

१. भवितव्य पा.

अथ शब्दाध्यायः ॥

अथानुमोदयं स्मृत्या हेतुत्वेनापि संस्थितम् ।
मध्ये तयोरिहेदानीं मानं शब्दं प्रचक्ष्महे ॥

अनाप्तानुक्तवाक्यजनितं तदर्थविज्ञानं तत् प्रमाणम् ; कारणदोषबाधकादर्शनात् । नचानाप्तोक्तवाक्यं प्रमाणं, कारणदोषबाधकदर्शनात्, न च वाक्यत्वादिभिर्बाधः ; स्ववचनविरोधात् । यदि बाधकोपन्यासवाक्यमयथार्थं, तदा कथं बाधः । अथ यथार्थम्, तस्यापि पक्षीकारे तद्बाधः। बहिष्कारे तेनैवानैकान्त्यम् । न चातिप्रसङ्गः ; भ्रान्तादिवाक्यानां दोषमूलत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । अत्र तु तदभावात्। उत्स्वप्नायितघुणक्षताक्षरादीनां तु विशिष्टतात्पर्यविरहेण बोधकत्वेप्यनाश्वसनीयत्वात्, व्यभिचारदर्शनाच्च । नित्येपि वेदे नित्येश्वरशासनात्मनि तत्तदर्थतात्पर्यानपायात् । तस्य चात्राभावात्, क्वाचित्कदोषदर्शनस्य च प्रत्यक्षादावपि असमत्वात्, स्वतः परतो वा प्रामाण्ये च ततो विशेषाभावात् ॥

तच्च वेद्यांशे प्रत्यक्षातिरिक्तम्, असाक्षात्कारित्वात्, अनुमान-

वत् । अनुमानातिरिक्तं, पक्षलिङ्गपरामर्शाद्यदृष्टेः, पदवाक्यतत्संबन्धादीनां च विशिष्टवाक्यार्थे प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वेनालिङ्गत्वात् , दृष्टान्ताभ्युपगमे सर्वत्राविशेषात् , व्युत्पत्तौ च स्वतन्त्रतयैव बोधकत्वसिद्धेः। अत एव वक्तृज्ञानानुमानाभ्युपगमेपि शब्दप्रामाण्यं सिद्धम् । आगमिकबुद्धिरनुमा, प्रत्यक्षेतरप्रमितित्वात्, संप्रतिपन्नवदिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । अन्यथा शब्दरसगन्धादिबुद्धिरनुमा, अचाक्षुषप्रमितित्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्यपि प्रसङ्गात्। " प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । दृष्टानुमानागमजम् "

इति मन्वादिमहर्षिसंमतेश्च शब्दानुमानयोर्भेदो दृश्यते । न चात्र गोबलीवर्दनयः; अन्तर्भावादर्शनात् । आगमोऽनुमानं, संबन्धग्रहणे सत्येव बोधकत्वादिति चेन्न; बोध्य बोधकभावातिरिक्तसंबन्धग्रहणापेक्षिण्यनुमानत्वनियमात् । न चात्र तदतिरिक्तः संबन्धः, यद्ग्रहणं नियमेनापेक्ष्येत । अन्यथा संबन्धसापेक्षतया तयोः प्रत्यक्षत्वस्यापि सुसाधत्वादिति ॥ न च स्मृतिः; अपूर्वविषयत्वात् ।

पदसंदोहविशेषो वाक्यम् । प्रामाणिकपदव्यवहारविषयः पदम् । तस्य सुप्तिङन्तत्वादिकल्पनयापि व्यक्तिः क्रियते । अत

एव ह्यन्यथान्यथा प्रकृतिप्रत्ययादिकं व्याकरणान्तरेषु कल्प्यते । तच्च न सांकेतिकम्; संकेतयितृपुरुषासंभवात् । अत एव न भाषान्तरवत् तत्क्लृप्तिः, नित्यवेदगतत्वाच्च । यानि वैदिकानि पदानि तान्येव लौकिकनीति "वेदशब्देभ्य एवादौ" इत्यादिवचनादपि सिद्धम् । भाषाच्छन्दसोस्तु कतिपयशब्दानां लक्षणभेदस्तत्तदानुपूर्वीप्रतिनियमापेक्षः ।

भाषाप्रयुक्तः सर्वोऽपि वेदे क्वापि प्रयोगवान् ।
वेदैकनियतः शब्दो नान्यत्रेति व्यवस्थितिः ॥

उक्तं चैतद्वेदार्थसंग्रहेऽपि—"वैदिका एव सर्वे वाचकाः शब्दाश्च—" इत्यादिना ॥

वाक्यं द्विधा—पौरुषेयापौरुषेयभेदात् । पुरुषस्वातन्त्र्याधीनरचनाविशेषविशिष्टं पौरुषेयम् । तद्द्विधा, अन्वितार्थमनन्वितार्थं च, आद्यं यथा—अग्निरुष्णः, आपो द्रवाः, इति । द्वितीयं यथा—अग्निरनुष्णः, आपः कठिनाः, इति ॥

अत्रैकदेशिनो वदन्ति—अनन्वयाग्रहादन्वितव्यवहारः क्वचिज्जायत इति । अत एव लौकिकवाक्ये दृष्टव्यभिचारस्य न झटिति वाक्याद्वाक्यार्थाध्यवसायः; योग्यताविमर्शसाकाङ्क्षत्वात् । सामा-

न्ययोग्यताग्रहणेपि व्यक्तियोग्यतायाः वक्तृज्ञानानुमानमन्तरेणा-सिद्धेः—इति प्रमेयसंग्रहादिषु समर्थितम्। तथा—सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्ष-निराकरणाय शास्त्रस्यानुवादकत्वप्रसङ्गे विवरणकारैरुक्तम्—

"अबुद्धबोधनस्वरसस्य शब्दस्यातथात्वं दोष इत्यभिसन्धिः। अथवा अनुवादकत्वमेव स्यात्। न हि मानान्तरप्रतीतेऽर्थे शब्दः प्रमाणम्। तथैव हि तस्य व्युत्पत्तिः" इत्युक्त्वा "नन्वनुवादकतयैव व्युत्पत्तिः पुंवाक्येषु" इत्यादिना वक्तृज्ञानानुमानमुपपाद्य "सत्यम्, दैवात् तदनुवादकत्वमिति नाबुद्धबोधनस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गः, यथा स्मृत्यनुमितवेदस्यानुवादकत्वेप्यर्थादिति न मानताभङ्गः" इत्यादि उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे—

"पौरुषेयगिरः शङ्काग्रस्ता न सहसा मितिम्।
जनयन्ति न यावत् तन्मूलमानानवग्रहः॥
अनुमाय च वक्तुस्तन्मूलयोग्यप्रमान्तरम्।
तदुक्तवाक्यलिङ्गेन वाक्यार्थमनुजानते॥
अन्विातार्थाभिधानाय योग्यं वाक्यमिदं सदा।
असौ च नानृतं वक्ति संज्ञात्वार्थं तदब्रवीत्॥
वक्तृज्ञानानुमानेन ज्ञाताज्ञातस्ववाक्यतः।

अन्विततार्थाभिधायित्वयोग्यतामात्रधीर्गिराम् ॥
परामर्श इति प्राप्तो नार्थसंसर्गगोचरः।
मानान्तराविरोधित्वं योग्यतेत्यभिधीयते ॥
नन्वेवं लौकिकं वाक्यं लिङ्गं चेल्लिङ्गवत् ततः।
शब्दो गृहीतसंबन्धात् तद्वदस्यापि लिङ्गता ॥
व्युत्पत्तिकाले व्युत्पित्सोर्लिङ्गधीर्नास्त्यसंशयात्।
यथाव्युत्पत्तिशब्दास्तु बोधका इति चेदतः ॥
स्वत एवार्थबोधः स्यादिति नैवास्य लिङ्गता ॥"

इत्यादि। भगवद्यामुनमुनिभिस्तु आगमप्रामाण्ये वक्तृज्ञानानुमानं दूषितम्। निगमितं च।

"तस्मादस्ति नदीतीरे फलमित्येवमादिषु।
या सिद्धविषया बुद्धिः सा शाब्दी नानुमानुकी"

इति। अयमेव पक्षोनुसृतो वरदविष्णुमिश्रैः। तत्त्वरत्नाकरेप्यागमप्रामाण्यग्रन्थोपादानपूर्वकं प्रपञ्चितमेतत्।

अपौरुषेयं तु सर्वमन्वितार्थमेव। किंतु आदित्यो यूपः—इत्यादिषूपचारतो निर्वाहः। आकाङ्क्षासत्तियोग्यतावन्ति हि पदान्यन्वितम-

भिदधति, अन्वये वा विश्राम्यन्ति । आदित्ययूपपदयोः प्रत्यक्षसिद्धस्वार्थभेदयोरयोग्यतया मुख्यवृत्तिपरित्यागः ॥

वृत्तिर्द्विधा—अभिधोपचारभेदात् । व्युत्पत्तिसिद्धार्थ एव वृत्तिरभिधा । यथा सिंहशब्दस्य मृगेन्द्रे । सा जातिगुणादिविषयभेदाद् योगरूढितत्समुच्चयभेदाच्च बहुविधा । मुख्यार्थबाधे सति तदासन्ने वृत्तिरुपचारः । आसत्तिश्च द्विविधा—मुख्यार्थसंबन्धस्तद्गुणसंबन्धश्चेति । तत्र पूर्वेण प्रवृत्तिर्लक्षणा, यथा—गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्दस्य प्रवाहविशेषरूपवाच्यसंबन्धिनि तीरे । एवं लक्षितलक्षणा ग्राह्या । द्वितीयेन प्रवृत्तिर्गौणी । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहशब्दस्य शौर्यादिगुणयोगिनि देवदत्ते । तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—

"अभिधानाभिधेयत्वमतः शब्दार्थयोः स्थितम् ।
संबन्धोऽत्राभिधा द्वेधा बोध्या मुख्यजघन्यतः ॥
अभिधार्थावगत्यात्मा शब्दं व्यापारयिष्यतः ।
शब्दशक्तिनिमित्ता सा स्वार्थे मुख्याभिधीयते ॥
स्वार्थाभिधानद्वारा स्याज्जघन्यार्थान्तरे मता । "
इति ॥ तद्विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

न च गौणलाक्षणिकप्रयोगयोरवाच्याविषयत्वादवाच्यत्वम् । संबन्धसादृश्यमात्रप्रवृत्तेरप्यनादित्वात् । तत एव विवक्षितस्थले यथौचित्यं प्रयोगोपपत्तेः ।

एताः सर्वा अपि वृत्तयः अन्विताभिधानवृत्त्यन्तर्भूताः । पृथक्पदानां स्मारकत्वमेव । अभिहितान्वये हि पदानां पदार्थे पदार्थानां वाक्यार्थे पदानां च तत्रेति शक्तित्रयकल्पनागौरवं स्यात्, वाक्यार्थस्याशाब्दत्वप्रसङ्गो वा । पदार्थे लक्षणसमाप्तेः प्रमाणप्रसङ्गश्च । नचान्विताभिधानेऽन्योन्याश्रयणम्, मिथः स्मरणमात्रोपजीवनात् ।

यथाहुः—

"पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥"

इति ॥ नापि पौनरुक्त्यादिदोषः; तत्तदंशप्रतिनियतशक्तित्वात् । नापि वाक्यभेदः, एकप्रधानतया स्वार्थाभिधानात् ।

"पदार्थ एव वाक्यार्थः संसृष्टो ह्यभिधीयते ।"

इत्युक्तं। तथा "नाना शब्दादिभेदात्" इत्याधिकरणे "यद्यपि 'वेद' 'उपासीत' इत्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः ; तथापि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति" इति। वेदार्थसंग्रहेपि—"शोधकेष्वपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिषु सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तिसिद्धानेकगुणविशिष्टैकार्थाभिधानमविरुद्धमिति सर्वविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधीयते" इति। अत्रैव पूर्वभागे "समभिव्याहृतपदान्तरवाच्यान्वययोग्यमेवेतरपदप्रतिपाद्यमित्यन्विताभिधायिपदसंघातरूपवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रतीयते। तच्च स्वर्गसाधनत्वरूपम्। अतः क्रियावदनन्यार्थता विरोधादेव परित्यक्ता" इति। एषां स्वारस्यमन्विताभिधाने। न चात्र परा भ्युपगमेनोक्तमिति ज्ञापकमस्ति। वरदविष्णुमिश्रैरपि "सत्यज्ञानादिपदानामखण्डैकरसार्थत्वे अन्विताभिधानानुपपत्तेश्च" इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु अन्विताभिधानमेव मायावादिनं प्रत्युक्तम्। उक्तं चागमप्रामाण्ये—

"अन्यान्विताभिधानेपि व्यवहारोपपत्तितः।

अवश्याश्रयणीयेयमन्वितार्थाभिधायिता ॥"

इत्यारभ्य,

" तस्मादाकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गते ।
स्वार्थे पदानां व्युत्पत्तिरास्थेया सर्ववादिभिः ॥"

इति । तत्त्वरत्नाकरेपि—

"अवश्याश्रयणीयेयमन्वितार्थाभिधायिता ।
इत्याहुर्यामुनाचार्याः पदैरेवान्विताभिधाम् ।"

इत्यारभ्य प्रपञ्चेनोपपाद्योपसंहृतम्—

"षड्भिः प्रतीतिप्रमुखोपपत्तिभि-
र्निर्धूतचोद्याभिरिहान्विताभिधा ।
सिद्धा पदैर्नाभिहितान्वयस्थिति-
र्विपर्ययादित्यखिलं समञ्जसम् ॥" इति ॥

प्रज्ञापरित्राणन्यायसुदर्शनयोश्च बहुश उक्तम्—

"अन्वितार्थाभिधायित्वं शब्दशक्तिनिबन्धनम् ।
व्युत्पत्त्यवगतं पुंधीदोषतोस्य विपर्ययः ॥"

इत्यादिना ॥

नन्वभिहितान्वयद्योतकान्यपि वाक्यानि विद्यन्ते । वेदार्थ-

संग्रहे तावत् "एवं बोधकानां पदसंघातानां संसर्गविशेष बोधनेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धि पूर्वकः" इत्याद्युक्तम् । तथा तत्रैव "प्रकृतिप्रत्ययरूपेण पदस्यैवानेकविशेषणगर्भत्वात्, अनेकपदार्थसंसर्गबोधकत्वाच्च वाक्यस्य" इति । भाष्येपि "शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यं, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम्; प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदानिबन्धनः । पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन" इत्याद्युक्तम् । एवं व्युत्पत्तिनिरूपणे वेदार्थसंग्रहे "सिद्धवस्तुषु शब्दस्य बोधकत्वशक्तिग्रहणमत्यन्तसुकरम्" इत्युपक्रम्य, "अपवरके दण्डः स्थितः" इति वाक्ये यादृच्छिकव्युत्पत्तिप्रकारमुपपाद्य, "तथा बालः 'तातोयम्, अन्वैषा" इत्यादिना बुद्धिपूर्वव्युत्पादनेन तत्तत्पदानां तत्तत्पदार्थेष्वेव बोधकत्वशक्तिग्रहणमुपपाद्य, पुनरपि "अस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षितः" इत्यादि चोक्त्वा, "एवमेव सर्वपदानां स्वार्थाभिधायित्वं संघातविशेषाणां च यथावस्थितसंसर्गविशेषवाचित्वं च जानाति"

इत्याद्युक्तम् ॥ भाष्येपि प्रथमसूत्रपूर्वपक्षनिराकरणे—"एवं किल लौकिकाः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति—मातापितृप्रभृतिभिः अम्बाताततमातुलादीन्' इत्यादिना पदव्युत्पत्तिः पूर्वमुपपादिता। तत्र च "तेषु तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वानिबन्धनः इति निश्चिन्वन्ति" इत्याद्युक्तम्। पुनश्च "व्युत्पन्नेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थः इति पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः" इत्यादि। यदिनामान्विताभिधानमभिमतं; तदा कथमिव पदमात्रे व्युत्पत्तिः स्यात्। यदि च सा स्यात्, कथमन्वितमभिधेयम्, व्युत्पत्तिवैपरीत्यप्रसङ्गात्। तस्मान्नान्विताभिधानमेव सिद्धान्त इति निर्णेतुं शक्यम्,इति केचित्॥

अन्ये तु "बोधकानाम्" इत्यादिवाक्यमन्विते संसर्गविशेषसिद्धेरुपपद्यते। पदवाक्यभेदाभिधानमपि तत्तद्विशेषवैशिष्ट्यप्रदर्शनमात्रार्थं, पराभ्युपगमद्योतनार्थं वा। प्रत्येकपदव्युत्पत्त्यभिधानमप्यन्वितार्थबोधनोपयुक्तासाधारणद्वारप्रकाशनमात्रम्। पदार्थं स्मारयित्वैव हि पदानि वक्यार्थं बोधयन्तीत्युक्तम्। स्मृतेश्च स्वानुभूतिमूलत्वान्न शक्त्यन्तरक्लृप्तिः। व्याख्यातं च भाष्यादिकमन्विततपरतया विवरणे श्रीराममिश्रैः। तथा षडर्थसंक्षेपेपि—"श-

ब्दश्च स्वतः शक्यमन्विततया बोधयति, असंभवेऽर्थान्तरम्, इति हि व्युत्पत्तिः—" इत्याद्युक्तम् । अतोऽन्विताभिधानं सिद्धान्तः इति । एवमन्विताभिधानसामर्थ्याद्विशिष्टप्रातिपत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च पदानामपि विशिष्टाभिधायित्वं सिद्धम् ॥

अत एव विशिष्टार्थाभिधायित्वेऽपि विशेषणमात्रे शक्तिः इत्यपि निरस्तम्; अभिधायित्वातिरिक्तशक्त्यन्तराभावात् । अपर्यवसानवचनमपि विशिष्टबोधनशक्तस्य विशेषणमात्रे स्थातुमशक्तत्वात् । विशिष्टानुप्रविष्टं हि विशेषणं परोपरञ्जकवेषमेवेति तादृगाकारो विशेष्यग्रहणमन्तरेण दुर्ग्रहः । तावता च तदर्थं विशेष्यग्रहणमिति व्यर्थं वचः । यथाप्रतीति व्यवस्थापनस्यैव युक्तत्वात् ॥

किं च—

गवादिशब्दाभिहितगोत्वाद्यर्थस्वभावतः ।
व्यक्तिधीर्यदि तद्वत् स्यात् निष्कर्षकपदेष्वपि ।
गवादिशब्दा जात्यादीन् परतन्त्रान् प्रचक्षते ।
तेनाश्रयप्रतीतिश्चेत् तन्नः सिद्धं समीहितम् ।
परं कथमविज्ञाप्य पारतन्त्र्यस्य बोधनम् ।
विज्ञाप्य यदि शब्दस्य तत्र शक्तिर्न किं भवेत् ।

परस्य परतन्त्रेण तथा बुद्धेन बोधनम् ।
तद्बुद्ध्या परतन्त्रस्य बोधनेऽन्योन्यसंश्रयः ।
परधीनिरपेक्षं चेत् पारतन्त्र्यं प्रतीयते ।
न तेन परबुद्धिः स्यान्निष्कृष्टप्रतिपत्तिवत् ।
पारतन्त्र्यं स्वरूपं चेत् तुल्यं निष्कर्षकेऽपि तत् ।
अधिकं धर्मिनिष्ठत्वादन्यन्नोपलभामहे ।
पदान्तरपरामर्शनिरपेक्षप्रतीतिके ।
निरूढलक्षणावादाः पर्यायावृत्तिगोचराः ।
व्यक्तेर्गौरित्यनिष्कर्षान्निष्कर्षे त्वाद्यपेक्षणात् ।
निष्कर्षकेष्वदृष्टेश्च न जात्या व्यक्तिलक्षणा ।
आकृतावेव यः शक्तिं शब्दानामभिमन्यते ।
सत्तायामेव किं तेन सर्वेषां नाभ्युपेयते ।
अतो गवादिशब्देभ्यो विशिष्टविषया मतिः ।
शब्दशक्तिप्रसूतेति बलादभ्युपगम्यताम् ॥

यत्तु " न लोकव्युत्पत्तिहानिः, तत्रैव शक्तेः" इति षडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रैरुक्तम् , तदपि तत्र शक्त्यभावप्रतिक्षेपपरम् । असमाप्तधीस्तु वेदान्ताश्रुतेर्भ्रमः । आपातव्युत्पत्त्या श्रुतेस्तत्पूर्ति-

रित्यनन्तरमभिधानात् । यच्चात्मसिद्धौ "यथा गवादिपदशक्तिरेकबुद्धिसिद्धेपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यांशेन संबध्यते" इति । तदपि पराभ्युपगतोदाहरणमन्यार्थम् । यथेति परसंप्रतिपन्ननिदर्शनात् ।

गुणवाचिन्यपि पदे जातिशब्दोक्तनीतितः ।
अपृथक्सिद्धवाचित्वान्न युक्ता गुणिलक्षणा ।
स्वरलिङ्गविशेषोत्थमन्त्रलोपे न संस्क्रिया ।
विशिष्टवाचकत्वं तु तदायत्तं न मन्महे ॥

अतो निष्कर्षकशब्दातिरिक्तानामपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनां विशेष्यपर्यवसानव्युत्पत्तेः शरीरवाचिनां देवादिशब्दानामपि यथाप्रयोगं शरीरिपर्यवसानं सिद्धम् ।

अत एवचात्मपृथिव्यादिशब्दानामीश्वरपर्यन्तता । तेन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "ज्योतींषि विष्णुः" "अयमात्माब्रह्म" "तत्त्वमसि" इत्यादिसामानाधिकरण्यं तत्तत्प्रकारकब्रह्मपरम् । नामरूपव्याकरणं च तदनुप्रवेशात् । अत एव च तस्य सर्वशब्दवाच्यत्वमपि श्रूयते; तदेव च व्यज्यते "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इति । स्मर्यते च—"सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः" इति ।

सूत्रितं च—"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" इति । उक्तं च वरदविष्णुमिश्रैः—"स्वर्गकामशब्देन काम्यमानस्वर्गः पुरुषोऽभिधीयते । न हीश्वरोऽवाप्तसमस्तकामः स्वर्गं कामयते, तस्यात्यल्पसुखत्वात् । अतो वाच्यैकदेशे जीवे लक्षणा, गङ्गाशब्दस्य तीर इव" इति। यद्वा स्वर्गकामादिशब्दानामपि जीवादिमात्रेपि मुख्यत्वमेव, प्रवृत्तिनिमित्तापरित्यागात् । अत एव हि भाक्तपदस्य भक्त्या व्यपदेशार्थत्वमपि भाष्यकारैरुक्तम् । विशिष्टवेषस्य शक्तिविषयत्वात् तत्त्यागे कथं न लक्षणेति चेत्, अपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्युत्पत्त्यनुप्रविष्टमात्रबोधनं मुख्यता, तदभावकृत उपचार इति व्यवस्थानात् ॥

ननु "तत्त्वमसि" इत्यत्र त्वमिति श्वेतकेतुमात्रनिर्देशे तदसीति सामानाधिकरण्यायोगः । श्वेतकेतुशरीरकेश्वरनिर्देशे तदाभिमुख्येनोपदेशायोगः । तदुद्देशेन त्वमर्थविधानं चासि शब्दानन्वयादिना दूरनिरस्तम् । प्राप्तार्थतया निगमनरूपत्वेपि विशेषणविशेष्यभेदो निष्कर्षणीयः । एवम् "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिव्यपदेशोपि दुर्निर्वहः । "जीवेनात्मना" इत्यत्राप्यात्म-

शब्देन जीवात्माद्यभिधानं भाष्यकारवचनाविरुद्धम्, जीवेन मयेत्यादिव्यपदेशात्। परमात्माभिधाने तु तृतीयानुपपत्तिः, "व्याकरवाणि" इत्यभिहितत्वात्। क्रियाभेदेपि क्त्वादेरुत्तरक्रियैकरस्यात् कर्त्रन्तरायुक्तिः, समानकर्तृकत्वविरोधात्। करणत्वविवक्षया कर्तरि तृतीयायां मुख्यत्वहानिः। अतश्चारेणानुप्रविश्य परबलं संकलयानीतिवज्जीवस्यैव प्रविशतिकर्तृत्वम्; परस्तु व्याकरणमात्रकर्ता। तावता तु शब्दानां न तत्पर्यन्तत्वसिद्धिः इति॥

अत्रोच्यते संबुद्धिस्तावदत्र आत्मविद्योपदेशेन श्वेतकेतुमात्रपर्यवसितेति नासंबोध्यसंबोधनम्। वचनव्यक्तिश्च तदसीत्येव। तत्र कार्यकारणभावेन, शरीरात्मभावेन वा सामानाधिकरण्यनिर्वाहः। उभयत्र त्वंशब्दस्यापि तच्छब्दाभिहितद्रव्यपर्यवसानं सिद्धम्॥

धर्मान्तरविशेष्यस्य धर्मान्तरविशेष्यतः।

स्वस्मादभेदस्तादात्म्यं स्यादुपादानदेहिनोः॥

अतस्त्वच्छरीरकं ब्रह्मेति विवक्षायां सत्यां त्वं तदिति निर्देशमात्रमुपपन्नम्। मध्यमपुरुषश्च त्वंशब्दप्रयोगनिबन्धनः,

"युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" इति विधानात्। अतः सोपि त्वंशब्दपर्यवसानविषयपर्यवसितः। यद्वा तत् त्वमसीत्येवान्वयोस्तु। न चोद्देश्यानुगुणा तिङ्विभक्तिरिति नियमः, उपादेयानुगुणलिङ्गवचनादिनिर्देशवदत्रापि विरोधाभावात्। प्रयुञ्जते च पतञ्जलिप्रभृतय उपादेयानुगुणामपि तिङ्विभक्तिम्—"स पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः" इत्यादिषु। एतेन "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिकमपि निर्व्यूढम्। "जीवेनात्मना" इत्यत्राप्यनेन न्यायेन स्वशब्दपर्यायेणात्मशब्देन जीवशब्दस्य सामानाधिकरण्यं तावत् सिद्धम्। तृतीयानुपपत्तिस्तु स्वरूपतादात्म्यपक्षे पृथक्त्वपक्षे च समाना। अथांशभेदादिना विभज्य करणत्वादिविवक्षया कथंचिन्निर्वाहः, तथा विशिष्टाकारादिभेदविवक्षया विभज्यात्रापि निर्वाहमनुमन्येथाः।

अतः श्रुत्यादिवाक्येषु विरुद्धार्थानुबन्धिनः।
सामानाधिकरण्यस्य न स्वरूपैक्यनिष्ठता॥
कार्यत्वादपृथक्सिद्धेरावेशादनुकारतः।
अस्तिसृष्ट्युपकारादेः सामानाधिकरण्यधीः॥

न च त्वद्दृष्टः पुरुषः स्थाणुरितिवत् "पुरुष एवेदं सर्वम्"

" तत्त्वमसि " इत्यादौ बाधार्थं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, मुख्यवृत्तिसंभवे तदयोगात्, प्रपञ्चसत्यत्वादेश्चाबाधितप्रत्यक्षादिबलसिद्धत्वात्। चिदंशसामानाधिकरण्यं तु न बाधसहम्, त्वयापि तत्सत्यत्वाभ्युपगमात्। स्वरूपैक्यविधाने च विरुद्धधर्मप्रतिरोधात्, तत्परित्यागे पदयोरनतिरिक्तार्थतया पर्यायपदसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्, द्वाराभावेन मुख्यवृत्तिबाधापत्तेः, गत्यन्तरे च संभवति तदयोगात्, स्वरूपमात्रनिर्देशे च पदान्तरवैयर्थ्यात्, स्वरूपभेदस्य च बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

"सत्यं ज्ञानम्—" इत्यादिलक्षणवाक्यमपि सत्यत्वादिविशिष्टैकविषयम्, तथैव सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तेः। न चात्र विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदप्रसङ्गः, विरुद्धविशेषणाभावात्; न हि घटपटादिष्विव विरोधः। यथा च प्रत्यक्षे नीलत्वोत्पलत्वादेरविरोधो दर्शनबलात्, तथात्रापि। न च सत्यत्वज्ञानत्वादेर्वैयधिकरण्यनियमो दृष्टः, येन विरोधः स्यात्। विशेष्यैक्यपरे तु सामानाधिकरण्ये विशेषणानां विशेषणविशेष्ययोश्च मिथो भेदो गुण एव। न च विशेष्यैक्यवद्विशेषणविशेष्यैक्यप्रसक्तिः, विशेषणानामैक्यप्रसक्तिर्वा, लक्षणाविरोधादिदोषात्, अतथाव्युत्पत्तेश्च।

नापि विशिष्टे विशिष्टान्तरविधानाद्विशेषणानां मिथः समवायादिदोषः, युगपदनेकविशिष्टैकाभिधानात्, अनूद्य विधानेष्वपि यथाव्युत्पत्ति धर्मप्रधानत्वाच्च ॥

न च विशेषणं सर्वं विशेषणान्तरासहम् , विरोधिमात्रविरोधित्वात् , अन्यथा प्रत्यक्षविरोधात् साध्यसाधकधर्मादिविशिष्टविषयानुमानाद्यनुदयप्रसङ्गात् , एवंत्वादिदं विशिष्टबोधकं न भवतीत्यादि व्यवहारस्यापि विलोपः स्यात् । न च शब्देन प्रतिपादने तथा, अविशेषात् , प्रत्यक्षादिवच्छब्देनापि यथावस्तु बोधनीयत्वात्। विशेषणमात्रपरत्वं तु नाभ्युपगतमेव, येन विशिष्टैक्यासिद्धिः स्यात् । यस्य तु विशेष्यमात्रपरत्वं, तस्य पर्यायतुल्यत्वात् पदान्तरवैयर्थ्यलक्षणभङ्गलक्षणादिदोषः, प्रवृत्तिनिमित्तानां विशेषणानां त्यागात् , विशेष्यमात्रस्य च द्वाररहितस्यालक्ष्यत्वात्। इतरव्यावृत्तीनां तूपलक्षणत्वे स्वरूपत्वे च पदान्तरवैयर्थ्यादिदोषः स एव ॥

एवं तासां विशेषणत्वे पक्षान्तरवद्विशिष्टभेदादिदोषस्त्वदुक्त आपतेत्,न चेन्नान्यत्रापि। त्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्विरोधिव्यावृत्त्यभिलाषस्त्वालोकमपहाय तिमिरनिराकरणवाञ्छा। विप्रतिपन्नं वाक्य-

मखण्डपरम्, समानाधिकरणवाक्यत्वात्, सोयं देवदत्तः इति वाक्यवत्, यद्वा लक्षणवाक्यत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इत्यादिवत् इति चेन्न, दृष्टान्तासिद्धेः, तत्तेदन्ताविशिष्टस्यैव देवदत्तस्य सोयमिति प्रतीतेः। युगपत् तयोर्व्याघात इति चेन्न, यौगपद्यस्यानभिधानात्, अनाक्षेपाच्च। युगपत् प्रतिपत्तिस्तु न दोषः, अन्यथा प्रत्यभिज्ञाभङ्गे क्षणभङ्गनैरात्म्यापलापादिवादा विजयेरन्। तथाप्यतीतत्ववर्तमानत्वे कथमेकस्य? इति चेत्, स्वप्रध्वंसकाले हि स्वयमतीतः स्यात्, न चासौ प्रध्वस्तः, वर्तमानत्वोपलंभात्; अतीतोपाधिविशेषसंबन्धितया हि तत्त्वम्, न त्वतीततया। कथमेकं पूर्वमपरं च? इति चेन्न, प्रतिबन्ध्युपाधिभेदेनोभयोपपत्तेः, अन्यथा क्षणस्यापि पूर्वापरमध्यवर्तिनः क्षोदप्रसङ्गात्; न हि तस्य पूर्वस्मादपि पूर्वत्वमेव, उत्तरस्मादप्युत्तरत्वमेव वा। क्षुद्यतां क्षणोपीति चेन्न, सर्वापह्नवप्रसङ्गात्, इति। तिष्ठत्वेतत्; द्वितीयोपि दृष्टान्तो विशिष्टपर एव, अन्यथा व्यावृत्तप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्, प्रकृष्टत्वादिविशेषणवैयर्थ्याच्च। एवं श्रुतिबाधोप्यनुमानयोर्वक्तव्यः, पर्यायतुल्यत्वादिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च। तथा विप्रतिपन्नं वाक्यं विशि-

ष्टपरम् , आकाङ्क्षायुक्तवाक्यत्वात् , व्यधिकरणवाक्यवत् , इति बाधकमनुमानमपि, प्रतिपत्त्यनुरोधात् दृष्टान्तसिद्धेश्चास्य बलीयस्त्वम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति शाब्दैरेवोक्तम् । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति पर्यायव्यावृत्तिः । एकस्मिन्निति व्यधिकरणानां घटः पट इत्याद्यनन्वितानां च व्यवच्छेदार्थम् । शब्दानाम् अर्थे इति च व्यक्तयर्थमेव, अर्थे इति विशेष्यस्य प्रधानतया वाच्यत्वसूचनार्थं वा । तेन व्यधिकरणवाक्येष्वेकप्रधानार्थे वृत्तिसंभवेपि तस्य विशेष्यत्वाभावाद् व्यवच्छेद्यता । विशेष्यबोधनव्यापारो वृत्तिः प्रवृत्तिरिति च सामान्यतो विशेषतश्चात्रोच्यते । प्रकृष्टा हि वृत्तिः प्रवृत्तिः । प्रकर्षश्चात्र विशेष्यविषयतया । तत्र यदुपाधिका विशेष्ये शब्दवृत्तिः, तत् प्रवृत्तिनिमित्तम् । भिन्नविशेषणद्वारेणैकविशेष्याभिधानं सामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति ॥

ननु पौरुषेयं सर्वमन्वितार्थमिति प्रतिपादितम् , तन्नोपपद्यते, गुणवद्वक्तृप्रणीतस्यैव वाक्यस्य तथात्वदर्शनात्, इति चेन्न, स्वतः प्रामाण्यात् , स्वरसतो हि सर्वं ज्ञानमबाधितव्यवहारजनकं

दृश्यते। भेदाग्रहादिविशेषोपाधिकं हि क्वचिद् बाध्यव्यवहारहेतुत्वम्। ततः स्वाभाविकमपि प्रामाण्यं प्रतिबन्धकेन दोषेण क्वचिदपह्नुतम्; यथाग्नेरौष्ण्यम्। तत्र तदंशापेक्षया प्रामाण्यमेव। गुणास्तु संभावितदोषस्थले दोषनिराकरणौपयिकाः, प्रमाण्यस्य तैर्व्याप्त्यभावात्, नित्यसर्वज्ञवादिनां प्रमाणभूते तज्ज्ञाने व्यभिचारात्। अप्रामाण्यस्य तु दोषाधीनत्वमव्यभिचरितान्वयव्यतिरेकसिद्धम्। अवस्तुनोऽप्रामाण्यस्य कथं हेतुसाध्यत्वमिति चेन्न, संशयत्वविपर्ययत्वादिरूपस्य तस्यावस्तुत्वाभावात्, भावान्तरातिरिक्तस्य चाभावस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि प्रध्वंसस्य मुद्गरादिसाध्यत्वदृष्टेः। तद्वत् प्रमापि सम्यङ्मिथ्याबोधसाधारणादतिरिक्तसहिता जायते, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्, अप्रमावत्; प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्, अप्रामाण्यवत्, इति चेत्, तत्र प्रथमे कृत्स्नप्रमापक्षीकारे हेतोः स्वमते भागासिद्धिः, ईश्वरप्रमाया नित्यत्वाभ्युपगमात्। अनीश्वरप्रमापक्षीकारे यावदीश्वरसिद्धि व्यर्थं विशेषणम्। ईश्वरानुमानसमनन्तरं प्रयोगः इति चेन्न, तस्य शास्त्रयोन्यधिकरणन्यायेनानुमातुमश-

क्यत्वात्। तर्हि विशेषणं न प्रयोक्ष्यामहे इति चेन्न, स्वाभिमतेश्वरप्रमयानैकान्त्यात्। अनभ्युपगतेश्वरैः सौगतादिभिरेवं प्रयोगे कः परिहारः इति चेन्न, श्रुतिसिद्धनित्यप्रमासमर्थनेन बाधस्यानैकान्तिकस्य वा वक्तुं शक्यत्वात्। श्रुतिसिद्धनित्यप्रमाव्यवच्छेदेन कार्यत्वविशेषणं सफलं स्यात् इति चेत्, तर्हि श्रुत्या तत्सिद्धिः श्रुतिप्रामाण्यनिर्णयमन्तरेण कथं स्यात्?। तत्प्रामाण्यं च नित्यनिर्दोषतयाभ्युपगम्यते चेत्, कथं तत्र परतः प्रामाण्योत्पत्तिः? वक्तृगुणाधीनं वाक्यानां प्रामाण्यमिति हि वः सिद्धान्तः। निर्दोषतैव गुणः, इति तदधीनतया तत्र परतः प्रामाण्यमिति चेन्न, प्रतिबन्धकाभावस्य परैः कारणत्वानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे च तावन्मात्राधीनत्वेपि वेदापौरुषेयत्वनित्यत्वादेरविरोधात्; वेदपौरुषेयत्वादिसिद्ध्यर्थं हि वः परतः प्रामाण्यसंमर्थनारम्भः। तदपौरुषेयत्वादिसिद्ध्यर्थमेव चास्माभिः स्वतः प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते। अथाप्तोक्ततया वेदप्रामाण्यादीश्वरसिद्धौ तत्प्रमाव्यवच्छेदाय विशेषणमितीष्यते, तदपि न, परतः प्रामाण्ये निर्णीते वेदस्याप्तमूलप्रामाण्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ चे-

. १. ष्येत.

श्वरसिद्धिः, तत्प्रमाण्यवच्छेदाय विशेषणम्, सविशेषणश्चासौ हेतुः परतः प्रामाण्यं साधयेत्, इति चक्रकाश्रयप्रसङ्गात् । ईश्वरानुमानान्यथासिद्धिपरिहाराय परतः प्रामाण्यं न्यायकुसुमाञ्जलौ समर्थ्यते । तत्रैव च कार्यत्वविशेषणं प्रयुज्यते । न चासिद्धिव्यवच्छेदाय विशेषणं युक्तम्; सिद्धत्वे तु परतः प्रामाण्यसमर्थनस्य न तदर्थतेति दुस्तरता । तथापि शब्दप्रामाण्यं वक्तृगुणाधीनमिति चेन्न, विशेषकाभावात्, दोषसंभावनास्थले च तदपेक्षणात्, वेदस्य च निर्दोषत्वात्। दोषाभावाधीनत्वे परतः प्रामाण्यं सिद्धमिति चेन्न, तदधीनत्वाभावात्, तस्य विरोधनिवृत्तिमात्ररूपत्वात् । अस्तु वा तदधीनत्वम्, तथापि वेदे तु न दोषः। गुणमन्तरेण दोषाभावो न घटत इति चेत्, अनुष्णाशीतस्पर्शवदुभयनिवृत्तेरपि दर्शनात्, उपपत्तेश्च। भावान्तराभाववादिनो दोषाभावोपि गुण एवेति चेन्न, स्वाभावान्तरेण तन्निर्वाहात् । न हि तस्यापि शीताभाव उष्ण एव, अनुष्णाशीते तदसिद्धेः । उभयसंग्रहणेन हि शीताभावत्वम् । तद्वदत्रापि सगुणेष्वाप्तवाक्येषु वक्तृगुणरहितेषु वेदवाक्येषु च दोषाभावः समानः ॥

ननु शब्दानां स्वतः प्रामाण्ये बुद्धादिवाक्यमपि स्वतः प्रमाणं स्यात् । न स्यात्, स्वतस्त्वस्योत्सर्गरूपत्वात्, विरोधिविशेषे च तस्याननुप्रवेशात् । उक्तं चागमप्रामाण्ये—

"नैव शब्दे स्वतो दोषाः प्रामाण्यपरिपन्थिनः ।
सन्ति किन्तु स्वतस्तस्य प्रमाणत्वमिति स्थितिः ॥
वक्तुराशयदोषेण केषु चित्तदपोद्यते ।
अङ्गुल्यग्रे हि मातङ्गयूथमित्येवमादिषु॥" इति ।

किञ्च,

नित्ये हेतुगुणापेक्षा वेदे नास्तीशबुद्धिवत् ।
हेत्वभावान्न दोषश्चेद्वक्त्रभावादिहापि नः ॥
अकारणं यथा ज्ञानं प्रमात्वमधिगच्छति ।
अकारणं तथा वाक्यं स्वतः प्रमितिकारणम् ॥
यदि हेतुगुणाभावादप्रामाण्यं प्रसज्यते ।
तदेश्वरप्रमायामप्यनिवार्यमिदं तव ॥

अथैवं ब्रूषे—कारणगुणदोषयोरभावे तत्प्रयोज्ययोः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्द्वयोरप्यसंभवाद्राश्यन्तरायोगाच्च निःस्वभावत्वं वेदशब्द-

---

१, कोव्यन्तरा. २. वेदजन्य.

जन्यज्ञानानां स्यादिति ; इदमपि तुल्यमीश्वरज्ञाने। हेतुनिवृत्तिस्तत्कार्यं प्रामाण्यं निवर्तयेत्, न तु नित्यमिति चेत्, अप्रामाण्यहेतुनिवृत्तिरपि तथैव। अतो विरुद्धस्वभावयोगः उभयपरित्यागान्निःस्वभावैतव वा स्यात्। एवमनीश्वरवादिनां सौगतादीनां शुद्धसंवित्सन्तानादिष्वधिपतिसहकार्यादिकारणतद्गुणादेरसंभवात् स्वारसिकस्वात्मगोचरप्रामाण्यस्य चाभ्युपगमात् समाश्चर्चाः। यद्यपि पूर्वप्रत्ययस्य कारणत्वमिष्टम्, तथापि तस्यापवर्गदशास्थस्य गुणदोषादिरूपसमस्तसंस्कारप्रत्यर्थितया न तज्जन्यस्य गुणहेतुतेति। यच्च, प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, इति प्रयुक्तम्, तत्र ज्ञानान्तरेण ज्ञानान्तरस्वभाववेदनाभ्युपगमात् सिद्धसाधनता। परत एवेति विवक्षायामीदृशं ज्ञानं प्रमेति लक्षणतः सर्वप्रमासङ्ग्राहिणि ज्ञाने पारमेश्वरे च विज्ञाने तदसंभवः ; न हि ताभ्यां स्वप्रमात्वं न गृहीतम्, लक्षणाव्याप्तिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिप्रसङ्गात्। अतोऽन्यत्र परत एवेति नियम इति चेत्, तदपि न, तद्दृष्टान्तेनैव प्रतिप्रयोक्तुं शक्यत्वात्-विगीतं प्रामाण्यं स्वाधारेण ज्ञायते, प्रामाण्यरूपत्वात्, ईश्वरज्ञानादिप्रामाण्यवत् इति। कथं तर्हि इदं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयावकाशः? इति चेन्न,

विशेषतो गृह्यमाणेष्वपि संशयोत्पत्तिदर्शनात् । भवति मुह्वः शुक्तिकारजतमोहादन्धीकृतधियः कलधौतेपि तथोपलभ्यमाने यथोपलम्भमिदं रजतमेव वा पूर्ववच्छुक्तिरजतं वेति पुरतः। तथात्रापि गृह्यमाणेपि प्रामाण्ये किमिदं प्रमाणमेव सत् प्रमाणतयोपलभ्यते ? उत, बाधात् पूर्वभ्रमवदप्रमाणं सत् ? इति संशयो युक्तः। तथापि सन्देहसहेन किं स्वतोग्रहणेन ? निश्चयस्तु पराधीन एवेति चेत् , किमस्मदपेक्षया ग्रहणमग्रहणं वा नियन्तुं शक्यम् ? सिद्धो हि ग्रहणप्रकारः परीक्षकैरनुसरणीयः । सिद्धिरेव स्वतः कथमिति चेत् , इत्थम्—ज्ञानं स्वालम्बनं प्रकाशयत् स्वयमपि ज्ञानान्तरानिरपेक्षं प्रकाशते, इति तावत् सर्ववेदान्तिसम्मतम् । अस्वयंप्रकाशवादेपि स्वग्राहिणानुव्यवसायेन प्रकाशमानो व्यवसायस्तावदसंशयात्मैव दृश्यते ॥

स्मृत्यप्रामाण्यवादेप्यपूर्वार्थगोचरतया स्मृतिविलक्षणश्चाविपर्ययात्मा चाबाधात्मा च , बाधादेः पूर्वं तत्प्रसङ्गाभावात् । ततश्च यद्विषयतयायं व्यवसायः प्रथमं प्रतिभातः, तद्विषयतयैव परस्परपरिक्षोदात् पश्चादपि। अतो यत् तद्विषयत्वलक्षणं प्रामाण्यं पश्चात् तेनैव व्यवस्थाप्यते, तदादावेव गृहीतमिति स्वतः प्रामाण्यग्रहः॥

नन्वेवं संशयत्वादिलक्षणमप्रामाण्यमपि स्वयंप्रकाशेनानुव्यवसायेन वा प्रथममेव ग्रहीतुं शक्यम्; तथापि विपर्ययत्वलक्षणं न तथा, गृह्यमाणवैपरीत्यस्य स्वेन स्वग्राहिणा वा प्रथममग्रहणात्, तस्मिन्नंशे च वैदिकानामविवादात् , तत्रेममंशमादायैव चान्ततः स्वतः प्रामाण्यसमर्थनप्रवृत्तेः, तत्र दोषाभावादेवादावप्रामाण्यानुत्पत्तेः । तत एव चाप्रामाण्यप्रमित्यसंभवात्, स्वत एव च प्रामाण्यप्रमितेरबाधाच्च इत्युच्यते, इति ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्याये

प्रथममाह्निकम् ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

द्वितीयमाह्निकम् ।

अथ पौरुषेयापौरुषेयविभाग एवानुपपन्नः , सर्वस्यापि वाक्यस्य पौरुषेयत्वे वाक्यत्वादिलिङ्गसद्भावात्—सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात्, इति व्यतिरेकिसंभवात् ; "मन्त्रकृद्भ्यः" "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" "ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दाँसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत " इत्यादिश्रवणात् ,

" प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते "

इत्यादिस्मृतेश्च;"अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" इति पाणिनिस्मृतिसिद्धार्थकाठककालापकादिसमाख्याविशेषयोगात् ; कादाचित्ककथाविशेषसंदृष्टेः, अनित्ययोगात् , तत्पूर्वोत्तरकालयोस्तदनन्वयापत्तेः , शब्दस्य भूतगुणस्य नश्वरत्वात् , इति चेत् , तन्न , वाक्यत्वानुमानस्य विपक्षे बाधकाभावात् । अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः, इति

चेन्न, कार्यत्वस्यैव साध्यमानत्वात्, अकारणत्वमात्रस्यापाद्यमान स्येष्टत्वात्। क्रमविशेषेणानुच्चार्यमाणानां वर्णानां कथं पदत्वं वाक्यत्वं वेति चेन्न, परकृतप्रबन्धपाठवदकर्तृभिरुच्चारणेपि तत्सिद्धेः। आदिममुच्चारणं कर्त्रभावे कथं स्यादिति चेन्न, आदिमत्त्वस्यैवासिद्धेः, दर्शनानुगुण्येन अद्यत्ववदेव सर्वदा परतन्त्रोच्चारणस्यैवाभ्युपगन्तुमुचितत्वात्, ततश्च सर्वदोच्चारयितृपुरुषापेक्षत्वेपि पूर्वपूर्वाधीतप्रकारस्यानुसरणादनादित्वसिद्धेः। अपौरुषेयत्वे घुणक्षताक्षरवद्बोधकत्वेप्यभिप्रायविरहादर्थपरत्वं न स्यादिति चेन्न, प्रतिपन्ने निर्बाधे चार्थे प्रधाने बोधकत्वस्यैव तात्पर्यरूपत्वात्, प्राधान्यादेर्लौकिकवाक्यवदाख्यातादिस्वभावादेव सिद्धेः, अस्मदिष्टे च सेश्वरमीमांसापक्षे नित्येश्वराभिप्रायसंभवात्। स्वयमेव ह्याह—"श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा" इति। तथा भाष्यम्—"स्वशासनावबोधि शास्त्रमिति नित्यं श्रुत्यैव नियुङ्क्ते परः" इति। नित्यापि सा तदाज्ञा। गीतादिरपि श्रुत्यर्थोपदेशरूपतया प्रवर्तते। साक्षात्तु श्रुतिस्तदादेशः। तदनुविधानाच्च स्मृतिरपि। अज्ञातकर्तृकत्वे गन्धर्वभाषितादिवदाप्तकर्तृकत्वनिश्चयाभावाद-

१. प्रसज्य.

प्रामाण्यशङ्का स्यादिति चेन्न, दोषाभावनिश्चयादेव तन्निवृत्तेः। अनाप्तकर्तृकत्वशङ्कायां कथं दोषाभावनिश्चयः? इति चेन्न, महाजनपरिग्रहादेवानाप्तकर्तृकशङ्कोन्मूलनात्। बाह्यागमपरिग्रहवत् किं नस्यात्? इति चेन्न, बहुजनपरिग्रहादिमात्रस्य महाजनपरिग्रहत्वेनाविवक्षितत्वात्, तत्परिग्रहविशेषस्यैव विवक्षितत्वाच्च। तयोः को वा विशेषः? इति चेन्न, हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात्। अनन्यगतिकैः स्वैररसिकैः सुखजीविकार्थिभिः कुहकवञ्चितैर्वा तत्परिग्रहः, इह तु न तथा, तद्वैपरीत्यस्य सुप्रसिद्धत्वात्, इति॥

अपि च बाह्यागमप्रतिबन्दिः किं वेदप्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यनिबन्धनमितीच्छद्भिर्वैशेषिकादिभिरुच्यते? उत सौगताद्यागमप्रामाण्यमिच्छद्भिः? अथ वा परित्यक्ताशेषपारलौकिकागमैर्लोकायतिकैः? इति। नाद्यः, ईश्वरकृतत्वेपि वेदस्यैवंविधपरिग्रहविशेषमन्तरेणाद्यतनैर्बाह्यागमेभ्यो विवेकस्याशक्यत्वात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वाद्यभिमानस्य तदनुमानप्रक्रियायाश्च सर्वत्र दुर्वारत्वात्। न द्वितीयः, अभ्युपगतप्रामाण्ये स्वागमेपि प्रसङ्गात्।

१. दुश्शक.

दृष्टफलसंवादस्य विसंवादान्यथासिद्धेश्च सर्वत्र समचर्चत्वात् , अस्मदुक्तस्य निरुपाधिकपरिग्रहस्य स्वमते दुर्वचत्वात्। अत एव न तृतीयः , प्रामाण्यस्य परोक्षप्रामाण्यस्य वाक्यप्रामाण्यस्य च स्थापितत्वेन वैदिकवाक्ये ह्यौत्सर्गिके प्रामाण्ये प्राप्ते निरुपाधिक-प्रेक्षावदनन्तपुरुषपरिग्रहादेवानाप्तकर्तृकत्वशङ्कोन्मूलने च वक्तृ-दोषशङ्कानुत्थानात् , वचसि च स्वतः काचादिवद्दोषादर्शनात् । आप्तकर्तृकत्वाभावेप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितम् , इति ॥

अत एव हि प्रेक्षावन्तश्चोदितेषु बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु निःशङ्कं प्रवर्तन्ते, प्रतिषिद्धेषु च सुखतरेष्वपि विषसंसृष्टान्नभोजनादिवन्निवर्तन्ते । प्रयोगश्च—पारलौकिकी महाजनप्रवृत्तिः सफला, प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्, कृष्यादिप्रवृत्तिवत्; न ह्यनन्तैः प्रेक्षावद्भिरविसंवादेनाफलमनुष्ठीयते इति शङ्कितुं शक्यम् । दुःखरूपफलदशनन सिद्धसाधनतेति चेन्न, अनभिप्रेतोपालम्भात् , प्रवृत्तिदुःखादधिकपुरुषार्थपर्यवसानस्य सिषाधयिषितत्वात् । तथापि लाभपूजाख्यातिरूपदृष्टप्रयोजनेनैव सार्थतेति चेत् , तदप्यसत् , अतदुद्देशेन तेषां प्रवृत्तिदर्शनात् , तदुद्देशेन प्रवृत्तेश्च डाम्भिकत्वेन शास्त्रैस्तन्निष्ठैश्च विगर्हणात्। ये च तदुद्देशेन

प्रवर्तन्ते, तेप्यतदुद्देशेन प्रवृत्तानामनुकुर्वाणा एव ख्यात्यादि प्राप्नुवन्ति, अन्यथा ख्यातिलाभपूजादेर्निर्निमित्तत्वप्रसङ्गात् । न हि यत्किञ्चिदनेन कृतमिति मत्वा कश्चित् कृच्छ्रसंपादितान् धनादीन् ददाति, पूजयति, गुणान्वा आरोप्य स्तौति; अपि तु कुतश्चित् प्रमाणात् सिद्धं प्रशस्ताचरणमभिमत्यैव । समरसामर्थ्यादिमूललाभपूजादिकमप्यन्ततोऽर्थशास्त्रादिमूलप्रशस्तप्रवृत्तिप्रसूतम् । अतः सन्मर्यादाप्रवृत्तान् दानमानादिभिरभ्यर्चयन्तोप्यदृष्टबुद्ध्यैव प्रवर्तन्ते । जनरञ्जनार्थमेव दानादि, जनो दातरि मानयितरि च रज्यते, "जनानुरागप्रभवाश्च संपदः" इति प्रसिद्धेः, इति चेन्न, प्रत्युपकाराद्यनर्हप्रव्रजिततपस्विजडान्धबधिरदीनानाथादिषु दानमानादिभिरनुरञ्जितेष्वपि तन्मूलदृष्टसंपत्प्रसङ्गाभावात्; अत एव हि नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थदानादिव्यवस्थापनम् । प्रतारणपटुभिर्वैदिकैः प्रतारितास्तान् पूजयन्तीति चेन्न । किं ते स्वात्मानमपि प्रतारयन्ति? ये नाम समस्तभोगविमुखा यावज्जीवमात्मानं परिक्लेशयन्ति; यैश्च पटुप्रज्ञाः सर्वे लोकाः प्रतारिताः, ते कथं लोकोत्तरप्रज्ञेन त्वया प्रतारका इत्युन्नीताः । अन्धपरम्पराकल्पस्तर्ह्ययमनुष्ठानप्रवाहः इति चेन्न,

प्रमाणस्वरूपफलयोरबाधस्य च प्रत्यक्षत्वात् धर्मबुद्ध्यैव च निरुपाधिकपरिग्रहस्य त्वदुक्त्यैव सिद्धेः। अनादिनिधनेस्मिन्नाम्नायमूले अनुष्ठाने प्रवहति प्रक्रियान्तरमाश्रित्य प्रतारकैरीश्वरैरर्वाचीनैश्च प्रतिच्छन्दप्रवर्तना श्रुतिस्मृतिसिद्धा युक्तिमती चेत्येषा दिक् ॥

वेदानित्यत्वानुमानानां प्रतिप्रयोगाश्च—पर्वापरकल्पाः एतद्वेदसन्दर्भपाठवन्तः, कल्पत्वात् , अद्यतनकल्पवत् । ऐश्वरं वेदप्रवर्तनमप्रच्युतप्राचीनसन्दर्भम् , आप्तकर्तृकवेदप्रवर्तनरूपत्वात् , अद्यतननिपुणोपाध्यायवेदप्रवर्तनवत् ; न चाश्रयाद्यसिद्धिः, पौरुषेयत्वेपि प्रामाण्यमिच्छतस्तत एव तत्सिद्धेः । अप्रामाण्यमिच्छतोपि महाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव प्रामाण्यं प्रसाध्य तत एव तत्साधनात् । न चास्ति वेदप्रवर्तनस्य सारस्वतपाठेनानैकान्त्यम् , तथैव तत्प्रवाहस्य तत्तच्छाखाप्रणयनवदनादित्वात् , मन्त्रब्राह्मणादिवाक्यस्वरूपवैयाकुलीविरहाच्चेति[1] । एवं विपक्षे बाधकाभावादेव केवलव्यतिरेक्यपि निरस्तः , अनुमानाध्याये तस्य सामान्यतो दूषितत्वाच्च । त्वन्मतेप्यायुर्वेदादिसपक्षसद्भावेन तस्यासाधारण्यम् ; नहि तेभ्यो व्यावृत्तमपौरुषे-

१. सिद्धत्वात्.

यत्वादिलक्षणं वेदत्वं त्वयाभ्युपगम्यते। वेदशब्दप्रयोगविषयतामात्रेण तेषामपि पक्षीकारे स्वेच्छागृहीतरूपस्येश्वरस्य तत्तदवतारसंव्यवहारा वेदव्यतिरिक्ताः सन्ति सपक्षाः। न च ते त्वयापि नेष्यन्ते, वेदतया वा स्वीक्रियन्ते, गीतादिषु भगवदुक्त्यंशानां श्रीविष्णुस्मृतिप्रभृतीनां च वेदत्वानभ्युपगमात्। धर्मशास्त्रतयैव हि वैष्णवस्मृत्यादिप्रसिद्धिः। अवक्तृकसन्दर्भा वेदाः, वेदत्वात्; यः सकर्तृकसन्दर्भः, नासौ वेदः, इति प्रतिहेतुश्च सिद्धः। अप्रसिद्धविशेषणत्वादिचोद्यं त्विह न त्वया स्मर्तव्यम्। सन्दर्भः कथमवक्तृकः स्यादिति चेन्न, वर्णक्रमनियममात्रविशेषस्य सन्दर्भशब्देन ग्रहणात्, तस्य च प्रागुक्तनयेन यथापूर्वप्रवर्तनमात्रेणापि व्यवस्थानात्। माभूदवीतहेतुः। वीतस्तु स्यात्। विगीतं वाक्यं सर्वज्ञप्रणीतं, प्रमाणत्वे सत्यलौकिकार्थविषयवाक्यत्वात्, "न त्वेवाहं जातु नासम्" इत्यादिवाक्यवत्, इति चेन्न, वेदार्थविषयैः कल्पसूत्रकारादिवाक्यैरस्मदादिवाक्यैरेव वानैकान्त्यात्। अजीवकर्तृकत्वे सतीति विशेषयिष्यामः इति चेन्न, तथापि यथापूर्वप्रणयनमात्रेणापि तत्प्रणीतत्वसिद्धौ सिद्धसाधनात्। यथापूर्वमेव हि विश्वमीश्वरः सृजति; यथा अधीमहे—" सूर्या-

चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति। एवं तर्हि तुल्ययोगक्षेमतया वेदवज्जगतोऽप्यकर्तृकत्वं प्रसक्तमिति चेन्न, यथापूर्वं घटादिनिर्माणे कुलालकुविन्दादेः कर्तृत्वसिद्धेः; हन्त! वेदस्य एवं स्यादिति चेत्, हन्त! स्यादेव। न हि कल्पान्तरवर्णव्यक्तिसमुदायमेवेदानीन्तनवेदराशिं ब्रूमः, अपि तु तादृक्क्रमयोगितामात्रम्। सर्वत्र वाक्येषु यथेष्टक्रमकल्पने पुरुषस्य स्वातन्त्र्योक्तिः, न पुनर्यथापुरोच्चारणे, इति काव्यादिष्वपि प्रसिद्धम्। यदि त्वया अयथापुरप्रणीतत्वं साध्येत, तत्र यथापुरप्रणयने कमिव दोषमालक्ष्यैवं विशेषयसि? मन्त्रादिषु क्रमभङ्गानुपपत्तिश्च कल्पान्तरेऽपि तच्छक्त्यनपायादेव, तथात्वेऽपि वा यथापूर्वोच्चारणेऽपि तदनपायात्, अन्यथा कल्पनागौरवात्, इति॥

तथापि सर्गप्रलयसंभवात् संप्रदायविच्छेदे सर्ववेदोच्छेदात् पश्चादीश्वरस्तत्स्रष्टा स्यात्। न स्यात्, तथापि प्राचीनवेदसाक्षात्कारिणस्तस्य तत्प्रवर्तनमात्रौचित्यात्, शक्तस्यापि तज्जातीयवेदान्तरकल्पने गौरवात्, शक्तावपि सिद्धोपजीवनस्यास्मदादिषु दृष्टेः, एषामेव च मन्त्राणां कल्पान्तरेऽपि मन्त्रत्वाविरोधात्।

एवं मन्त्रनित्यत्वे च तुल्यन्यायतया ब्राह्मणनित्यत्वस्यापि

दुस्त्यजत्वात् , तद्दृष्टान्तेन वा तन्नित्यत्वसाधनात् ; सारस्वतपाठादावपि मन्त्रादिस्वरूपभेदाभावस्योक्तत्वात् । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।" "वाचाविरूपनित्यया" "पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः" "अजान् ह वै प्रश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयं भ्वभ्यान र्षत् त ऋषयोभवन् तदृषीणामृषित्वम्" "अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा" "व्यस्य वेदं सनातनम्" इत्यादिभिरीश्वरस्याप्यनीश्वरवद्वेदप्रवर्तनमात्रसिद्धेः कुतश्च सर्गप्रलयासिद्धिः ? विश्वसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्ततित्वात्, प्रदीपसन्ततिवत् । विश्वसन्तानोयं दृश्यसन्तानहीनैः समवायिभिरारब्धः, सन्तानत्वात् , आरणेयाग्निसन्तानवत् । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः, नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात् , प्रदीपपरमाणुवत् । पर्वता अपि चूर्णीभविष्यन्ति, अवयवित्वात् , घटवत् । समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति, जलाशयत्वात, पल्वलवत् इत्याद्यनुमानतः, इति चेन्न , केषांचिन्नित्यसंसारपक्षे प्रथमस्य हेतोस्तथा तत्प्रतिपादकैरागमैरंशतो बाधः , तद्बहिष्कारे च अनैकान्तः ; सर्वेषां च श्रुतिशतसिद्धे-

र्नित्यविभूतिनिष्ठैरीश्वरनित्यविग्रहादिभिस्तैस्तैरनैकान्तः।न च तत्पक्षीकारः, बाधासिद्ध्योरन्यतरापातात् । प्रतिप्रयोगाश्च—गणितविशेषादिसिद्धद्विपारार्धसंख्यापूर्वोत्तरकालो न लोकशून्यः, कालत्वात्, अद्यतनकालवत्, इत्यादयः स्वयमूह्याः ॥

विपक्षे बाधकं न सम्यग्दृश्यते । यच्चागमानुग्रह एषां बलमित्यभिमतम्, तदागमप्रमाणत्वोपजीवनम्, तथा चागमत एव प्रलयादिसिद्धिः । ततश्चागमादेवागमानित्यत्वं सिद्धम् ।

उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे—

" वेदतः पौरुषेयत्वशङ्का वेदे न शाम्यति ।
हेत्वन्तरसमुद्भूता हेत्वन्तरनिवारिता ॥ " इति ।

सर्गादौ वेदपरिग्रहप्रकारश्चैवमुपपादितः—

" व्यवहारिजनाभावाद्गिरां व्युत्पत्त्यसंभवात् ।
वेदार्थो नैव शक्येत बोद्धुं तस्येति चेन्न तत् ॥
बहवः संभवन्त्येव शब्दार्थव्यवहारिणः ।
मुक्ताद्या ईशितुर्यद्वा बहुरूपपरिग्रहात् ॥
प्राच्यविज्ञानसंस्कारानुवृत्त्या वास्य वेधसः ।

सर्वशब्दार्थविज्ञानं सुप्तोत्थितवदुद्भवेत् ॥
न गर्भवासस्तेषां न वयोवस्थादयोपि च।
सर्वविज्ञानसंपन्नाः सृष्टास्त इति वेदधीः ॥
'यो ब्रह्माण'मिति श्रुत्या सृष्ट्वा ब्रह्माणमीश्वरः।
अस्मै वेदानदत्तेति प्रतीतिर्न उदेति हि ॥
शब्दार्थवेदिने वेदप्रदानं सार्थकं भवेत्।
अन्यथा व्यर्थमित्यर्थापत्त्या शब्दार्थवेदिता ॥" इति ॥

सूत्रकाण्डमन्त्रकर्तृत्वजन्मादिवाक्यानामपि प्रथमद्रष्टृत्वस्मर्तृत्वसंप्रदायप्रवर्तनादिभिरेव निर्वाहः। इदमप्यागमानुरोधादेव सिद्धम्। "स्वयंभ्वभ्यानर्षत्" इत्यादि हि श्रूयते। प्रजापतिनियोगाच्च तदाहितमहिमानो महर्षयोनधीतानेव वेदभागान् पश्यन्ति। तन्नियोगश्च तत्तदृषिकत्वेनानुसन्धानादेः कर्मौपयिकत्वात्। तेषामपि प्रवाहानादित्वान्नानित्यसंयोगादिदोषः। "यद्वै किंच मनुरवदत्" इत्यादौ प्रवाहानादित्वं परैरुक्तम्; तदुपाख्यानान्तरादिष्वपि तुल्यम्। उक्तं च भगवता व्यासेन—

"युगान्तेन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥" इति ॥

इतिहासोत्र तत्तद्वृत्तान्तः । उक्तं च तेनैव धर्मशास्त्रेपि—

"धर्ममूलं वेदमाहुर्ग्रन्थराशिमकृत्रिमम् ।

तद्विदां स्मृतिशीले च साध्वाचारं मनःप्रियम्॥" इति।

शाखाप्रणयनं च द्वापरान्ते भाविपुरुषशक्तिपरिक्षयाद्वेद-वृक्षैकदेशोद्धरणम् । एतेन समाख्या निर्व्यूढा,प्रवचनविषयत्वात्॥

इदं च सर्वं प्रसाधितं प्रज्ञापरित्राणे—

"यादृक्प्रभावाः श्रूयन्ते ऋष्याद्या वेदराशिषु ।

तादृशा एव सृज्यन्ते वेदान् दृष्ट्वा स्वयंभुवा ॥

अतस्तेभ्यः पुरा वेदसत्त्वाद् वेदस्य नित्यता ।

अनधीत्यैव वेदानामाविर्भावयितृत्वतः ॥

तपसा प्राप्य संस्कारात् तत्सूक्तत्वादिसंभवः ।

तपःप्रभावान्मन्त्राणामृषिदर्शनसंस्कृतेः ॥

शक्तिराधीयते काचिद्यथास्माकमधीतितः ।

अर्थावबोधकत्वं तु शब्दशक्त्यान्यशब्दवत् ॥

ऋषिदर्शनतोधीतेरपि शक्त्यन्तरोद्भवः ।

अपूर्वकार्यनिष्पत्तावुपकुर्यादिदं ततः ॥

---

१. पुरुषाशक्तिपरीक्षया वेद.

काठकादिसमाख्याया निमित्तं चेदमेव वा ।

प्रकृष्टं वा प्रवचनं तत्सिद्धा वेदनित्यता ॥" इति ॥

वर्णानित्यत्वं क्रमानित्यता वा नाभिमतवेदनित्यत्वविरोधि। न च वर्णनित्यत्वं वेदनित्यत्वहेतुः, कौठ्यादिष्वपि तुल्यत्वात् । शब्दाधिकरणं चानुपयुक्तवर्णानित्यत्वपरं नानुमन्यामहे। शारीरकदेवताधिकरणे च—"शब्द इति चेन्न, अतः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अत एव च नित्यत्वम्। समाननामरूपत्वाच्च, आवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् , स्मृतेश्च" इति सूत्रैरिदं सर्वं समर्थितम् ॥

वेदार्थसङ्ग्रहे तु—वेदाः प्रमाणं चेत्, विध्यर्थवादमन्त्रगतं सर्वमपूर्वमर्थजातं यथावस्थितमेव बोधयन्ति। प्रामाण्यं च वेदानाम् 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इत्युक्तम्" इति मन्त्रार्थवादयोऽपि याथार्थ्यं प्रक्रम्य, शब्दशक्तेरसाङ्केतिकत्वम्, तत एव शब्दानुमानविवेकः पौरुषेयापौरुषेयादिविभागादिकं च व्यक्तं प्रदर्शितम् । तथाहि—यथा अग्निजलादीनामौष्ण्यादिशक्तियोगः स्वाभाविकः ; यथा चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां बुद्धिजनकत्वशक्तिः

---

१. कार्यादिष्वपि.

स्वाभाविकी, तथा शब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी । न च हस्तचेष्टादिवत् सङ्केतमूलं शब्दस्य बोधकत्वमिति वक्तुं युक्तम्, अनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेपि सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानात् । यानि सङ्केतमूलानि, तानि सर्वाणि साक्षाद्वा परम्परया वा विज्ञायन्ते । न च देवदत्तादिशब्दवत् कल्पयितुं युक्तम्; तेषु साक्षाद्वा परम्परया वा संकेतो ज्ञायते। गवादिशब्दानां तु अनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेपि संकेताज्ञानादेव बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी।अग्न्यादीनामौष्ण्यादिशक्तिवदिन्द्रियाणां बोधकत्वशक्तिवच्चशब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिरवश्याश्रयणीया॥

ननु च इन्द्रियवच्छब्दस्यापि बोधकत्वं स्वाभाविकं चेत्, संबन्धग्रहं बोधकत्वाय किमित्यपेक्षते ?; लिङ्गवदित्युच्यते; यथा ज्ञातसंबन्धनियमं धूमादि अग्न्यादिबुद्धिजनकम्, तथा ज्ञातसंबन्धनियमः शब्दोप्यर्थविशेषबुद्धिजनकः । एवं तर्हि शब्दोप्यर्थविशेषस्य लिङ्गमित्यनुमानमेव स्यात्; मैवम् ; शब्दार्थयोः संबन्धो बोध्यबोधकभाव एव । धूमादीनां तु संबन्धान्तरमिति, तस्य संबन्धस्य ज्ञापनद्वारेण बुद्धिजनकत्वमिति विशेषः । एवं गृहीतसंबन्धस्य बोधकत्वदर्शनादनाद्यनुसंधानाविच्छेदेपि सङ्केताज्ञानात् बोधकत्वं शक्तिरेवेति निश्चीयते ॥

एवं बोधकानां पदसंघातानां संसर्गविशेषबोधकत्वेन वाक्य-शब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः, ते पौरुषेयाः शब्दाः इत्युच्यन्ते। यत्र तूच्चारणक्रमः पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारपूर्वकः सर्वदा, अपौरुषेयास्ते वेदाः इत्युच्यन्ते। एतदेव वेदानामपौरुषेयत्वं नित्यत्वं च, यत् पूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण क्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम्। तेनानुपूर्वीविशेषेण तमेव संस्थिता अक्षरराशयो वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन भिन्नाः अनन्तशाखा वर्तन्त इति॥

अत्राङ्गिरसानुक्तिरथर्वानुप्रवेशविवक्षया। एवं त्रिवेदीव्यपदेशेपि विवक्षाभेदो ग्राह्यः। सर्वोप्यसौ पुनर्मन्त्रार्थवादादिरूपेण त्रिविधः। तत्र प्रामाणिकमन्त्रव्यवहारविषयो मन्त्रः। स चानुष्ठेयार्थप्रकाशनादिनोपकरोति। न चेदमेव तल्लक्षणम्, "वसन्ताय" इत्येवमाद्यव्याप्तेः। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभन्ते" इत्यादयस्तु मन्त्रा अपि विधिपरा एव मीमांसिताः। स किल मन्त्रः क्रियमाणानुवादिस्तोत्रशस्त्रजप्यादिभेदभिन्नः। पैशाचमागधादितत्तद्भाषामन्त्राणां फलप्रदत्वे तत्तद्बीजजात्यादिकं निदानम्। श्रद्धेयदेवतानामाङ्कमात्रं तु न तदक्षरशक्तिप्रतिबन्धकम्; क्षिप्रक्षुद्रफल-

प्रकाशनेन विप्रलम्भार्थं तथैवेश्वरादिभिः सृष्टम्। गरुडादिनामाङ्कभाषामन्त्रेषु तु तत्तद्देवतास्मृत्युपकारकत्वमप्यस्ति । एतेन मन्त्रव्याकरणं निर्व्यूढम् । ये तु सप्तकोटयो महामन्त्राः इत्याप्तशास्त्रप्रतिष्ठिताः, ते तु प्रणवयोगायोगादिभिर्वैदिकाः तान्त्रिकाः इति विभज्यन्ते ।तत्र शूद्राधिकारत्वसिध्यर्थं तान्त्रिकपरिभाषा; न पुनरवैदिकतया, श्रौतस्मार्तादिभेदव्यपदेशवत् प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात् । सर्वेषां च मन्त्राणां सद्वारकमद्वारकं च परमात्मैव प्रतिपाद्यः फलप्रदश्च । सद्वारकेषु तावत् विनियोगभेदाद् बहुधा ब्रह्मणि पर्यवसानम् ।

तत्तद्देवशरीरत्वात् तत्तदंशतया स्थितेः ।
ऐन्द्र्यादिन्यायतश्चैषां सर्वेषामीश्वरे स्थितिः ॥

विध्यधीनप्रवृत्त्युत्तम्भकवाक्यविशेषो ह्यर्थवादः । सोऽपि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धे स्वार्थे प्रमाणम् , स्वतः प्रामाण्यस्यानपायात् । यत्र विरोधधीः,तत्राप्यविरुद्धार्थोपचारेण तत्प्रामाण्यम् । स च क्वचिद् विध्येकवाक्यतया प्रमाणीभवतीत्यर्थवादाधिकरणादिषु स्थापितम् । स्वतः प्रयोजनभूतार्थविशेषविषयस्तु स्वतन्त्रतयापि प्रामाण्यं

१. वैदिकतान्त्रिकाः. २. दिभिः साधितम्.

प्राप्नोतीति समन्वयसूत्रसिद्धम् । तत्प्राप्त्यभिलाषे तु तदुपायवाक्यप्रवृत्तिः । स चतुर्धा— निन्दाप्रशंसापरकृतिपुराकल्पभेदात् । निषेधादिशेषभूतो निषेध्यादिदोषवादोऽत्र निन्दा । विध्यादिशेषभूतो विधेयादिगुणवादः प्रशंसा । एकानुबन्धी कथाविशेषः परकृतिः । अनेकानुबन्धी तु पुराकल्पः ॥

हितानुशासनरूपं वाक्यमिह विधिः । स च बहुविधः— नित्यनैमित्तिककाम्यसंवलितविधिनिषेधादिभेदात् । नियमपरिसंख्ये अपि विधिभेदावेव । तत्रैवं विवेकः—

अप्राप्तस्य विधौ प्राप्तिर्नियमे प्राप्तपूरणम् ।
बाधस्तु परिसंख्यायां प्राप्तस्यैवैकदेशतः ॥

अथात्र को नाम लिङादिप्रत्ययार्थः ? न तावदपूर्वम् , तस्मिन् प्रमाणान्तरागोचरे व्युत्पत्त्ययोगात् , तद्गोचरत्वे तु अपूर्वत्वव्याघातात् , लिङादिबोधिते व्युत्पत्तावितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । विमर्शतः सिद्धिः स्यादिति चेन्न, विमर्शस्य स्मृत्यनुभवातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् , क्रियाकार्यव्युत्पन्नस्य चान्वयायोग्यतायामपि लक्षणादिभिरेव निर्वाह्यत्वात् , अभिधानान्यथाकरणायोगात् ,

प्रथमव्युत्पत्तेरपि सर्वत्र कार्य एवेति नियमाभावात् । तथा—गामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तरं गवानयने प्रवृत्तं पुरुषमालोक्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुश्चेतनप्रवृत्तेः कार्यताबुद्धिपूर्वकत्वात् प्रयोज्यवृद्धकार्यताबुद्धेश्च कारणान्तरादर्शनात् यदनन्तरं यत् दृश्यते तत्तस्य कारणमिति प्रयोजकवृद्धवाक्यमेव प्रयोज्यवृद्धकार्यताबुद्धेः कारणमित्यध्यवस्यति । तथा कस्यचित् ‘ पुत्रस्ते जातः ’ इति केनचिदुक्ते प्रतिपन्नपुत्रोत्पत्तेस्तस्य प्रियत्वं च ज्ञायते । व्युत्पित्सुः पुत्रजन्मवाक्यश्राविणः पुरुषस्य मुखविकासमालोक्य तस्य प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तत्वानुमानात् तत्प्रतीतेश्च कारणान्तरादर्शनात् पुत्रजन्मवाक्यमेव कारणं कल्पयति । न च पुत्रजन्मनः प्रियत्वं बालेनाज्ञातमिति वाच्यम् , प्रज्ञातपुत्रजन्मनस्तस्य प्रौढस्य भाषान्तरवत् प्रथमव्युत्पत्तावेवं संभवात् , नोदाहरणमादरणीयमिति च न्यायविदः ॥

ततश्च ये बालानां प्रियत्वेन संप्रतिपन्ना भक्ष्यभोज्यादयः, तद्दर्शी व्युत्पित्सुस्तत्संपत्तिश्राविणः पुरुषस्य मुखविकासदर्शनादिप्रक्रियया व्युत्पद्यत इति किं नोपपद्यते ? प्रियान्तरस्मृत्यादिभिरपि मुखे विकासः संभवतीति चेत् , तथैव स्वयं तदधीनप्रयोजनान्त-

रस्मरणादिनापि गवानयनकर्तव्यताबोधः संभवेत् । आसत्ति विशेषवशादनेकप्रयोगानुगतेश्च व्यवस्थेति चेत्, तुल्यम् । तथापि तत्तत्प्रियानुबन्धिसुलग्नजन्मसुखप्रसवस्वादुवाक्त्वादि-हर्षहेत्वर्थान्तरसंभावनया विशेषो दुर्निश्चयः इति चेन्न, गवानयनेपि वत्ससंयोजनक्षीरसंपादनादिकर्तव्यताबोधकेपि वाक्ये तदर्थगवानयनसंभवाद् गामानयेत्यादिवाक्यं गवानयनकर्तव्यतैकबोधकमिति कथं निश्चिनुयात्? अन्वयव्यतिरेकैमहिमवशाद् दृष्टानुग्रहाच्चेति चेत्, तुल्यम् । तदेवं पुत्रजन्मवाक्योदाहरणसमीकारस्य मन्दमतीनां दुरारोहत्वात् तदुपेक्षणेन स्पष्टतरव्युत्पत्तिप्रकारो यादृच्छिको बुद्धिपूर्वश्च भाष्यकारैर्दर्शितः; तदत्र लिख्यते—"एवं किल बालाः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति; मातापितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलादीन् शशिपशुनरमृगपक्षिसरीसृपादींश्च एनमवेहि, इमं चावधारय, इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या निर्दिश्य निर्दिश्य तैस्तैः शब्दैस्तेषु तेषु बहुशः शिक्षिताः शनैः शनैस्तैरेव शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः संबन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च ते

१. व्यतिरेकवशात्. २ कारैश्च दर्शितः.

ष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति। पुनश्च व्युत्पन्नेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय तत्तदर्थावबोधि वाक्यजातं प्रयुञ्जते। प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसंबन्धावधारणं सुशकम्—केनचित् पुरुषेण हस्तचेष्टादिना 'पिता ते सुखमास्ते, इति देवदत्ताय ज्ञापय'इति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः 'पिता ते सुखमास्ते' इति शब्दं प्रयुङ्क्ते; पार्श्वस्थोन्यो व्युत्पित्सुर्मूकवच्चेष्टाविशेषज्ञः तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वानुगतः तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं श्रुत्वा, अयं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धो निर्निबन्धनः" इति॥

अत्र पिता ते सुखमास्त इति वाक्यस्य स्थाने अपवरके दण्डः स्थितः इत्युदाहरणान्तरमात्रमन्यत्रोक्तम्। अतः सिद्धासिद्धेष्वाद्यव्युत्पत्तिः। भवतु वा प्रथमव्युत्पत्तिः कार्य एव, तथापि प्रयोगान्वयव्यतिरेकवशादेव शब्दशक्तिर्विवेचनीया। प्रयुज्यन्ते च सिद्धपरा एवाविवक्षितकर्तव्यैः शब्दाः; यथा—

१. पुरुषैः.

कोसौ राजा ? कौरवः। कौतुकमात्रादेव ह्यत्र प्रश्नः, प्रतिवचनं च तदनुविधाय्येव। अतो यथा पदानां प्रातिस्विकी शक्तिः सिद्धे कार्येपीति यथासंभवं निष्कृष्यते, तथा तात्पर्यमपि, यथायोगमेव व्युत्पत्त्युपायत्वेपि च कार्यस्य सर्वशब्दतात्पर्यविषयत्वायुक्तेः। कार्यवाक्येपि प्रवर्तकत्वादिलक्षणं च प्राधान्यमपूर्वस्य मृग्यम्, सुखदुःखाभावाभ्यामतिरिक्तस्य स्वतः स्वस्मिन् प्रवर्तकत्वायोगात्, व्युत्पत्तिदशायामप्यसुखरूपस्यानयनादेरन्यशेषतयैव प्रवृत्तिशेषत्वावगमात्। अतः सुखे दुःखनिवृत्तौ वा साक्षात् कार्यत्वबोधः; तदर्थतया तत्साधने। अपेक्षितत्वेन च साधनवत् साधनसाधनेपि कार्यताबोधोपपत्तिः। न च सुखादित्वमपूर्वस्य; न च तत्साधनतया तत्प्रवर्तकत्वमभ्युपगतम्। अभ्युपगमेपि लौकिकसेव्यप्रीत्येव देवताप्रीत्यैव श्रुत्यादिसिद्धया कालान्तरभाविफलसिद्धौ लिङ्वाच्यतया स्वरूपेण वा तत्कल्पनायोगात्, रात्रिसत्रादिनयाच्च। प्रतिष्ठादेशविशेषशतयातनासाधनत्ववृताञ्जनच्छागादिपरिग्रहवत् विध्यपेक्षितं प्रतीतं च देवताप्रीत्यात्मकमेवापूर्वं लिङ्वाच्यतया स्वरूपेण वा द्वारमुपकल्प्यताम्; किमन्येन ?॥

यच्च जल्पन्त्यर्धलोकायतिकाः—

" विग्रहो हविरादानं युगपत् कर्मसन्निधिः ।
प्रीतिः फलप्रदानं च देवतानां न विद्यते ॥" इति,

तदपि जैमिनिहृदयानभिज्ञतानिबन्धनम् ; न हि स्वतः प्रमाणाम्नायस्मृतिपुराणादिसिद्धाः साधकबाधकप्रमाणागोचराः देवताविग्रहादयो हातुं युक्ताः । न चायोग्येष्वनुपलम्भमात्रेण बाधः शङ्क्यः, अतिप्रसङ्गित्वात्, साक्षाल्लोकायतिकवादप्रसङ्गात् । स्तुत्या विधिशेषभूतेष्वप्यर्थवादेषु तदर्थतयैव स्वार्थमभिदधानेषु न वाक्यभेदादिदोषः । स्तुत्यादिपरत्वेपि न मुख्यार्थबाधः, स्वार्थबाधकाभावे स्वार्थप्रहाणायोगात् ; न च सर्वा स्तुतिरयथार्था ; न चासता गुणेन कथितेन स्तुतिसिद्धिः । यत्र तु मुख्यार्थबाधः, तत्राप्यौपचारिकं किञ्चिदालम्बनमभिप्रेतम् ; अन्यथा विडम्बनमात्रमेव स्यात् । न चोपच्छन्दनमात्रता, तज्ज्ञाने पुंसः प्रवृत्त्यनुपकारात्, निरूपकस्य च तदज्ञानायोगात्, अन्यथा भ्रान्तिमूलप्रवृत्तित्वप्रसङ्गात् ; समन्वयाधिकरणनयाच्च सिद्धैकपराः सन्ति भागाः । तदनु[१]धाविनश्चेतिहासपुराणादयः ॥

१. तदनुवादिनश्च. तदनुविधायिनश्च.

नन्वर्थवादाधिकरणे "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति सर्वेषामर्थवादानां विध्येकवाक्यत्वमुक्तम्; समन्वयसूत्रे तु कथं तद्विरुद्धोक्तिः? मैवम्; अर्थवादाप्रामाण्यपूर्वपक्षप्रतिक्षेपाय विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यं संभवतीत्येतावन्मात्रमर्थवादाधिकरणे स्थापितम्। विध्येकवाक्यत्वे ब्रह्मस्वरूपतात्पर्याभावपूर्वपक्षस्तु अपवरकनिधिसद्भावादिवाक्यवत् स्वतःप्रयोजनभूतार्थविषयवाक्यानां भिन्नवाक्यतयापि प्रामाण्यमुपपाद्य समन्वयसूत्रे प्रतिक्षिप्यत इति विरोधाभावात्। अपि चौत्सर्गिकमापवादिकं च तं तमर्थं प्रतिपादयत्सु वाक्येषु विषयव्यवस्थया विरोधशमनं व्याकरणादिष्वपि दृष्टमिति। अत एव ब्राह्मणशेषा[1] अर्थवादा इत्यार्षमपि वाक्यमौत्सर्गिकविषयमवगन्तव्यम्। या तु शब्दभावनैव लिङाद्यर्थ इति कौमारिलकुसृतिः, सा तु प्रतीतिविसंवादादिप्रतिहता; न हि विधिवाक्यश्रावी पुरुषः, लिङादि स्वव्यापारमभिधत्ते, अतो मया प्रवर्तितव्यमिति मन्यते। न च यागादिस्वरूपे लिङादिव्यापारे च केनचिद् वाक्येन समुच्चित्य प्रतिपादितेपि कश्चित् प्रवर्तमानो दृश्य

१. शेषोर्थवादः.

ते। लिङादेश्च ज्ञायमानत्वलक्षणव्यापारमात्राच्छक्तिलक्षणव्यापाराद्वा प्रवर्तकत्वे व्युत्पत्तेः प्रागपि ततः प्रवृत्तिप्रसङ्गः ; व्युत्पत्तेरपि सहकारित्वे तत्सापेक्षाया निर्विषयायास्तस्या असंभवात् तद्विषयो वाच्यः । न च स्वव्यापारे लिङादिः क्वचिद् व्युत्पन्नः । सर्वेषामपि शब्दानां स्वव्यापारातिरिक्त एव ह्यर्थे व्युत्पत्तिः । ये चाभिधादयः शब्दाः, तेपि न शृङ्गग्राहिकया स्वव्यापारमभिदधति ; अपि तु शब्दमात्रव्यापारे तत्प्रवृत्तेः सामान्योपाधिक्रोडीकारेण स्वव्यापारस्यापि निवेशः ; अत एवाभिधादिशब्दाभिधेयस्य निमित्तस्य च सामान्यतः प्रतिपन्नत्वाद् व्युत्पत्त्युपपत्तिः । लिङादेस्तु स्वव्यापारे प्रतीते तत्र व्युत्पत्तिः स्यात् ; तत्प्रतीतिर्व्युत्पन्नेन चेत्, अन्योन्याश्रयः; अव्युत्पन्नेन चेत्, अतिप्रसङ्गः, इति । न चेष्टसाधनत्वमात्रं लिङादिबोध्यम्, 'तवेष्ट साधनमिदम्, अतः कुरु' इति सहप्रयोगदर्शनात् । न चाक्षरादिनिबन्धना पुनरुक्तिरियम्, प्रतीतेरतथात्वात्, हेतुसाध्यनिर्देशायोगाच्च । 'कर्तव्यमिदम्, अतः कुरु' इत्यपि दृश्यते, इति चेन्न, ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिदम्, अतस्तवापि कर्तव्यमितिवत् सामन्यविशेषादिविवक्षाया अविरोधात्, अत्यन्तैकार्थविवक्षायां

तु तत्रापि प्रयोगायोगात् । अत एव आप्तस्य वक्तुरिच्छामात्रं लिङाद्यर्थः, इति प्रत्युक्तम् ; आप्तस्येष्टमिदम्, अतो ममेदं कार्यम् इति प्रवर्तमानपुरुषाभिलापविशेषदर्शनात् । न च लिङर्थत्वादेव निमन्त्रणादिवद् विधिरपि वक्त्रभिप्रायमात्रमिति वाच्यम्, संभावनादिभिर्विशेषविहितैश्चानैकान्त्यात् ; एकशब्दवाच्यतामात्रेणैकत्वे चानेकार्थशब्दभङ्गप्रसङ्गे दृष्टान्तोपि न सिध्येत् । यद्यपि परमते [1]ह्युदयनोक्ता निषेधानुपपत्तिः, तथापि न सास्मत्पक्षमवगाहते, कर्तव्यताया विध्यर्थत्वे न कर्तव्य इति नञन्वयाविरोधात् ; कर्तृव्यापारसाध्यत्वमेव च कर्तव्यत्वम् ; तथाहि वेदार्थसङ्ग्रहे "लिङादेः कोयमर्थः परिगृहीतः" इति प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्तम्— "यज देवपूजायाम्, इति देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्, कर्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्धप्रकारो हि वाच्यः ; भूतवर्तमानतादिमन्ये वदन्ति, लिङादयस्तु कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्ति" इति । भाष्ये चाद्यसूत्रे—"अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्य-

१. परमतेप्युदय.

तामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते, धात्वर्थस्य च यागादेरग्न्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता, समाराधितात् परमपुरुषात् फलसिद्धिश्चेति 'फलमत उपपत्तेः' इति प्रतिपादयिष्यते" इति। अत्र कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रमिति निष्कृष्टार्थप्रदर्शनायोक्तम्; प्रतिपत्तिप्रकारस्तु यजेतेत्यादौ स्वव्यापारसाध्ययागादिविशिष्टः इति कर्तृप्राधान्येनैव। यथोक्तं दीपे कर्त्रधिकरणे—"यजेत, उपासीत, इति हि कर्तरि लकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रम्" इति। उक्तं च वेदार्थसंग्रहेपि—"स्वर्गकामो यजेत, इत्येवमादिषु लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पकाणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविशेषसमर्पकत्वं शब्दानुशासनाविरुद्धम्" इति। यद्यपि दीपग्रन्थः पुंसः कर्तृत्वं श्रुतिसिद्धमित्यत्रैव तत्परः, तथापि धात्वर्थसाध्यतापरलिङादिष्वपि कर्तृप्रधानतया वृत्तिं प्रदर्श्य सांख्यान् प्रतिक्षिपतीति तादर्थ्यात् तत्रापि तत्परत्वमेव ग्राह्यम्। पचतीत्यादौ पाकं करोतीत्यादिनिपुणव्याक्रियाश्च कृतिकर्मतयैव धात्वर्थस्यान्वयं व्यञ्जयन्ति ॥

श्रीगीताभाष्ये चैतद् व्यञ्जितम्—'युध्यस्व' इत्यत्र 'युद्धा-

ह्यं कर्मारभस्व ' इति व्याख्यानात्। व्याकरणात् करण-तया च धात्वर्थस्यान्वये कथं क्रियाविशेषणस्य कर्मविभक्त्य-न्तता? न हि विशेष्येण विशेषणं भावयेदित्यन्वेति, फलस्या-पूर्वस्य वा भवद्भिर्भाव्यत्वाभ्युपगमात्; वर्तमानव्यपदेशादिषु च साध्यान्तराभावेपि न विशेषणमात्रं साध्यम्, न च प्रथमान्तं क्रियाविशेषणम्; करणपक्षेपि धात्वर्थेनानन्वयप्रसङ्गात्, अन-न्वितविशेषणताद्यनुपपत्तेः। न चाकर्मविभक्त्यन्तेन धातुना कर्मविभक्त्यन्तस्य कथं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, करण-विभक्त्यन्तेनाप्यसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्, न च प्रतीयमाने कर्मत्वेनान्वये कश्चिद्दोषो दृश्यते, प्रियङ्गुकामः[१] कृषिं कुर्यादिति-वत् स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति वाक्यार्थेपि विरोधाभावात्, तद्व-देवार्थतस्तस्य तदुपायत्वसिद्धेः केनेति करणाकाङ्क्षाया अपि शमनात्। नामधेयगततृतीयान्वयोपि नावश्यं सामानाधिकरण्येन, तत्तन्नामकैः कर्मविशेषैः देवतापूजां कुर्यादित्येवंपरत्वेपि स्वरसा-न्वयात्, सामान्यविशेषरूपेण व्यधिकरणनिर्देशोपपत्तेः। चाटु-वादेन राजानं प्रीणयेदितिवाद् यागं कुरुष्वेत्यादौ न कृञर्थस्यापि

१. व्रीहिकामः.

साध्यत्वप्रसङ्गः, तस्यैव कर्तृव्यापाररूपत्वे तत्साध्यत्वायोगात्, प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य कृतावुदासीनत्वात्, एकः, द्वौ, बहवः, इत्यादिवत्। तत्रापि यदा कर्मतां विवक्षति, तदापि कर्तृव्यापारान्तरमभिप्रेत्य वा, भेदोपचारेण वा निर्वाहः; यथा—उदकाहरणक्रियां करोतीत्यादौ। न च तावतानवस्था, प्रतीत्यनारोहेण व्यवहारस्य पर्यवसितत्वात्। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिप्रयोगश्चास्मत्पक्षानुकूलः। अतः, किं, केन, कथमिति भवत्प्रोक्तवत्, किमर्थं, किं, केन, कथमित्याकाङ्क्षाचतुष्टये स्वर्गादिना किमर्थमित्याकाङ्क्षापूरणम्, देवतां प्रीणयेदिति किमित्याकाङ्क्षाशान्तिः, ज्योतिष्टोमेनेत्यादिनामधेयादिभिः केनेत्याकाङ्क्षा पूर्यते, कथमित्याकाङ्क्षापूरणं तु भवतामस्माकं च तुल्यमेवेति शाब्दोयं पन्थाः। अतस्तत्तदधिकारिणः स्वसाध्यधात्वर्थविशिष्टताबोधिनि यजेतेत्यादौ तत्तद्धात्वर्थानुष्ठाने फलम् अननुष्ठाने प्रत्यवायश्च सर्वप्रशासितुः सङ्कल्पाद् भवतीत्यपि वाक्यादवगतम्। अवान्तरदेवताबुद्धिवृत्तिविशेषस्तु सद्वारकयजने श्राद्धभोजिपुरुषप्रीत्यादिवदानुषङ्गिकः, अन्यथा कल्पान्तरादिषु प्रलीनप्राचीनदेवतागणेषु पूर्वकल्पानुष्ठितकर्मफलानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। अत एव

ह्येकस्यैव श्रुतिराज्ञा ; अन्येषां चाराधकत्ववदाराध्यत्वमपि तदायत्तामिति । नारायणार्यैस्त्वेवमुक्तम्—

“ आप्तस्य हितकामस्य नियोगं केचिदूचिरे ।
भाष्यकारोपि भगवानेतदेवान्वमन्यत ॥” इति ॥

अत्र च “ स्वशासनाववोधि शास्त्रं च प्रदिश्य ” इति भाष्यमभिसंहितम् । इदं च विधिनिषेधानुवर्तनातिवर्तनप्रयुक्तनिग्रहानुग्रहवचनबलात् सिद्धम् ।

“ श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोपि न वैष्णवः॥” इति ॥

‘ विधिः प्रेरणम् ’ इति च व्याकारि वैयाकरणैः । प्रेरणं च शासनमेव । तत्त्वरत्नाकरकारैश्चैवमुक्तम्—

“ क्रिया तच्छक्तिर्वा किमपि तदपूर्वं पितृसुर-
प्रसादो वा कर्तुः फलद इति रङ्गेश कुदृशः ।
त्वदर्चेष्टापूर्ते फलमपि भवत्प्रीतिजमिति
त्वयीवृद्धास्तत्ताद्विधिरपि भवत्प्रेरणमिति ॥”

नित्यनैमित्तिकादिविधिभेदेषु च प्रशासितुरभिप्रायविशेषाः व्यञ्जिताः—

"आज्ञा ते सनिमित्तनित्यविधयः स्वर्गादिकाम्यद्विधिः
सोनुज्ञा शठचित्तशास्त्रवशतोपायोभिचारश्रुतिः ।
सर्वा यस्य समस्तशासितुरहो श्रीरङ्गराजस्य ते
रक्षाकूतनिवेदिनी श्रुतिरपि त्वन्नित्यशास्तिस्ततः॥"इति ।

अपि च वेदार्थसङ्ग्रहेप्युपात्तं द्रविडभाष्यम्—"स्वशासनानुवर्तिनो ज्ञात्वा कारुण्यात् स्वभावाच्छ्रद्धयैत विद्वान् कर्मदक्षः" इति । अनन्तरं चायमेवार्थो भगवद्गीतायामपि दर्शितः—

"ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोनसूयन्तो मुच्यन्ते तेपि कर्मभिः ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

इति स्वाज्ञानुवर्तिनः प्रशस्य विपरीतान् विनिन्दन् पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामासुरप्रकृत्यन्तर्भावमभिधायाधमा गतिश्चोक्तेति ईदृश एव विधिशब्दार्थो वेदान्तिभिः स्वीकृतः" इति । परेपि केचिदन्ववादिषुः । अतो मूलस्कन्धीकृतनियोगं धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यत्वं वा निर्विषयप्रेरणासंभवात् तत्साध्यत्वपर्यन्तं प्रेषणमेव वा लिङाद्यसाधारणार्थः, इति स्थिते "विधि-

निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" इति समभिव्याहृत-निमन्त्रणादिसमानयोगक्षेमतया विधिशब्दार्थतया व्याकृतस्य प्रेषणस्यैव लिङादिशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति । अन्यथापि प्रेषणमन्तर्गतमेवेत्यपरे ॥

इदं च विधिवाक्यानामीश्वरशासनात्मकत्वं जैमिनिनापि सूचितमेव—"चोदनालक्षणोर्थो धर्मः" इति । चोदनाशब्दो हि चोदकं कंचित् पुरुषं सूचयति । अहृदयादपि शाबरोदाहरणादिदं व्यज्यते—"आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते" इति॥

एवं चोदनाशब्दसूचितश्च पुरुषः स्ववाक्येन प्रागेव विशेषतो दर्शितः । अपिच औत्पत्तिकसूत्रे "तस्य ज्ञानमुपदेशः" इत्यसूत्रयत्।उपदेशोपि हि उपदेष्टारमाक्षिपति । "तत्प्रमाणं बादरायणस्य" इति सूत्रखण्डे च स्वस्य स्वाचार्यभूतबादरायणसमानाभिप्रायत्वं व्यञ्जितम् । स च बादरायणो जैमिनिं स्वशिष्यमभ्युपगतेश्वरादितत्त्वं "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इत्यादिषु बहुषु सूत्रेष्वदर्शयत् । प्रतिक्षेपस्तु काचित्कः अन्यपरोक्त्यापातप्रतीतार्थमन्दमतिमोहनिरासार्थो वा क्षुद्रप्रमादमात्रस्याप्युद्धारार्थो वेति न प्रधानविरोधकल्पनलिङ्गम् । अर्थवादाधिकरणे च

" विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः " इति प्रेरणरूपविधिप्रतिपादकलिङाद्यवयवद्वारा समुदायभूतं विध्युद्देशवाक्यं लक्षयित्वा तदेकवाक्यत्वमर्थवादानां वदन् कृत्स्नस्य वेदस्येश्वराज्ञारूपविधिप्रतिपादकत्वं तद्वाक्यकण्ठोक्तमसूचयत् । एवमन्यत्रापि भाव्यम् ॥

एवं श्रुतिस्तावदीश्वराज्ञा , तदनुविधानात् स्मृतिरपि । ब्राह्मणमन्त्रार्थवादमया ह्यनन्ता वेदाः सङ्कीर्णा विकीर्णाः क्वचित् कदाचिदुत्सन्नाश्च । तत्र कृत्स्नवेदिनो मन्वादयस्तत्तद्देशकालविशेषेष्वकृत्स्नवेदिनां तत्त्वानुष्ठानविप्लवप्रशमनाय स्वानुभूतान् वेदार्थान् यथावन्निबध्नन्ति ; अतस्तन्मूलोनादिवाचामर्थनिर्णयः । श्रुतिस्मृतिविरोधे तु स्मृत्या मूलान्तरानुमानादनुष्ठानविकल्पं केचिदाहुः । सर्वेषां गुणत्रयवतामाप्ततमत्वेपि क्वाचित्कभ्रमसंभवाच्छ्रुत्या स्मृतिबाधः, इत्यपरे । तत्त्वविषये तु विरोधे बाध एव , आन्यपर्यं वा, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । स्मृतिद्वयविरोधे तु परिग्रहतारतम्यादिभिर्व्यवस्था । न च क्वाचित् स्मृतीनामप्रामाण्ये सर्वत्रानाश्वासः, बाधकादर्शनात् , कारणदोषक्लृप्तेश्च नियतालिङ्गाभावात् , संवा

दभूयस्त्वादिभिः परिग्रहान्यथानुपपत्त्या च श्रुतेरेव मूलत्वकल्पनोपपत्तेः ; अन्यथा पौरुषेयवाक्यस्य सर्वस्याप्रामाण्यप्रसङ्गे विलीनमागमेन । न चैतन्नानिष्टमिति वक्तुं शक्यम् , पित्राद्यातवाक्यं प्रमाणीकृत्य चार्वाकस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । न च क्वाचित्कसंवादमात्रेण बाह्यागमेष्वपि विस्रम्भावकाशः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधभूयस्त्वेन वैदिकपरिग्रहाभावेन वेदबाह्यत्वप्रसिद्ध्या वेदप्रतिक्षेपाच्च वेदाख्यमूलकल्पनस्याशक्यत्वात् । न चालौकिके प्रत्यक्षादिमूलत्वसंभवः । योगजसाक्षात्कारमूलत्वक्लृप्तिरपि वेदाविरुद्धस्थले स्यात् ; न च तत्रापि निश्चयः, विपरीतोपलम्भस्यापि संभवादिति । ततश्च वेदमूलाः स्मृतयस्त्रिविधाः—धर्मशास्त्रेतिहासपुराणभेदात् । तत्राद्ययोरदूरविप्रकर्षादेकविद्यास्थाननिवेशः । अत्र चाधिकृतानाधिकृतविभागेन बलाबलनियतिराभासाह्निके दर्शिता ; पुराणेष्वपि सात्त्विकराजसादिविभागश्च ॥

यानि पुनः सांख्ययोगपाशुपतपञ्चरात्राणि, तान्यपि धर्मशास्त्रभेदा एव ; परिशुद्धात्मचिन्तनरूपज्ञानयोगप्रदर्शनाधिकृतं शास्त्रं सांख्यम् ; समाधिपर्यन्तकर्मयोगानिष्ठं शास्त्रं योगः; प्रतिबुद्धेतरविषयपशुपतिभजनप्रतिपादकं पाशुपतम् ; प्रतिबुद्धविषय-

भगवदनन्यभजनोपदेशप्रवृत्तं तु शास्त्रं पञ्चरात्रम् । एतानि च क्वचित् क्वचिदंशे परस्परोपजीवीनि । परस्परविरोधे तु वेदानुसारेण बलाबलव्यवस्था, वेदविरुद्धे त्वंशे बाधः । [1]प्रमादस्यानीश्वरेषु सर्वेषु संभवात् । विप्रलम्भस्य तु असुरादिव्यामोहनोद्यते साक्षादीश्वरेऽपि; यथोक्तं भगवतैव—

"त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।
[2]अल्पायासं दर्शयित्वा फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥
अहं मोहं करिष्यामि यो जनं मोहयिष्यति ।" इति ॥

अतो यत् सांख्ये ईश्वरानधिष्ठितप्रधानादिप्रतिपादनम्, यच्चेश्वरमभ्युपगम्य केवलनिमित्तकारणत्वप्रतिफलनकल्पैश्वर्यवर्णनं योगे, यच्च पाशुपते परावरतत्त्वव्यत्ययवेदविरुद्धाचारादिकल्पनम्, तत् सर्वं व्यपोह्य शिष्टेंशे प्रामाण्यं ग्राह्यम् । न चैतत् तुषतण्डुलविभागवदल्पज्ञैः शक्यम् । अतो हि शारीरके त्रयाणां निरासः । पञ्चरात्रे तु कृत्स्नं श्रुतिवत् स्मृतिवद्वा प्रमाणम्, प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरोधाभावात् । महाभारते च आप्ततम मानवधर्मशास्त्रस्यापि तन्मूलत्वोक्तेरत्यादरेण व्यासादिपरिग्रह-

१. करणापाटवस्या. २. दर्शयित्वाल्पमायासं.

विशेषादीश्वरदयामूलत्वेन च कारणदोषप्रसङ्गाभावात्।

" वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः।

भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम्॥ "

इति च तत्रैव व्यक्तेः। वेदप्रामाण्याङ्गीकारतदर्थोक्तिभूयस्त्वतद्वैशद्यहेतुत्ववचनसाधुपरित्राणार्थत्वसत्त्वोत्तरनारदादिश्रोतृकत्वादिनिबन्धनस्पष्टप्रामाण्यत्वात्। न च विप्रलम्भार्थं तथा निबन्धः, अन्यत्रापि प्रसङ्गात्; " अधीता भगवन् वेदाः " इत्यादेर्दुर्ग्रहत्वमात्रतात्पर्येण वेदनिन्दादिरूपत्वाभावात्। निन्दारूपत्वेप्युदितहोमनिन्दावन्निन्दितेतरप्रशंसनप्रवृत्तेः। "सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत " इत्यादेस्त्ववतारादिगोचरत्वस्य तत्रैव सिद्धेः। शारीरके च—" उत्पत्त्यसंभवात् " " न च कर्तुः करणम् " इति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षं कृत्वा "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः " " विप्रतिषेधाच्च" इति तत्प्रामाण्यप्रतिषेधः परिहृतः। तथा निर्मूलत्वासत्परिग्रहसत्परिग्रहाभाववैदिकसंस्कारवर्जनावैदिकसंस्कारविधानविद्यास्थानपरिगणनाभावक्षुद्रविद्याबाहुल्यादिमन्दशङ्कानां भगवद्यामुनमुनिभिः परिहारः प्रपञ्चितः इति नेह प्रतन्यते॥

एवं साक्षादीश्वरदयामूलत्वान्मन्वादिनिबन्धनेभ्योस्यातिरेकः।

तेषां श्रुतिविरोधे सति बाध्यत्वमपि संभवेत् । गुणत्रयवश्यतया कादाचित्कभ्रमादिसंभवात् । स्मृत्यादीनां हि श्रुतिमूलतयैव प्रामाण्यमिति भाष्येप्युक्तं "तदुपर्यपि" इत्यधिकरणे—"सङ्कीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु" इति ॥

तत एव चैषां विप्रकीर्णशाखामूलत्वं सिद्धान्तः, इत्यपि सूचितम् । क्वचित् कदाचित् केषांचिच्छाखाविशेषाणामुच्छेदः; ते च पुनर्व्यासादिभिः क्वचित् कदाचित् प्रवर्त्यन्ते, इत्येतावता उच्छिन्नशाखामूलत्वमस्तु । उक्तं च भगवता आपस्तम्बेन—"तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते" इति । मन्वादिवचनप्रामाण्यं न्यायमन्तरेणापि श्रुत्यैव सिद्धम्—"यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम्" इत्यादिभिः । एवं शिष्टाचारस्यापि—"यथा ते तत्र वर्तेरन्, तथा तत्र वर्तेथाः" "यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि" इत्यादिभिः । स्मृतिश्च—"स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनाम्" इत्यादि । श्रुत्यैव धर्मनिर्णये संभवति किं धर्मशास्त्रेण? इत्याशङ्क्याह मरीचिः—

"दुर्बोधा वैदिकाः शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च ये खिलाः ।
तज्ज्ञैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे प्रतिष्ठिताः ॥" इति

सत्यपि धर्मशास्त्रे गृह्यापेक्षां दर्शयति देवलः—

" मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।

तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकाराः स्वमन्त्रतः ॥ " इति ।

अतो धर्मशास्त्रगृह्यादिसापेक्षत्वं वेदार्थनिर्णयस्य । विरोधे च यथायोगं बलाबलव्यवस्था सिद्धा । भगवद्धर्मशास्त्रस्य तु पञ्चरात्रस्य श्रुत्यादिविरोधे षोडशिग्रहणादेरिव देशकालाधिकार्यवस्थाविशेषविषयतया विकल्प एव, श्रुतेरिवास्यापि दोषसंभावनाविरहादिसिद्धेः । आहुश्चैवमभियुक्ताः—" वेदे कर्त्राद्यभावात् " इत्यारभ्य,

" तस्मात् सांख्यं सयोगं सपशुपतिमतं कुत्रचित् पञ्चरात्रं

सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् ॥ " इति ।

अन्यत्र च—

उपनिषदि तु बह्वयां व्यावघोष्यामदोष-

प्रतिहतगुणराशिर्घुष्यते तार्क्ष्यकेतुः ।

श्रुतिरपि तदुपज्ञैः पञ्चरात्रैर्विकल्पं

न लभत इति सूक्तं भाष्यकृद्यामुनार्यैः ॥ " इति ।

तदेतत् यामुनाचार्यैरागमप्रामाण्ये संभावितसमस्तपूर्वपक्षयुक्ति-

निराकरणेन प्रपञ्चितम्। तदनुसारेणैव भाष्यकारैः श्रीपाञ्चरात्राधिकरणं व्याख्यातम् ।

" श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् । "

इत्यादि वचनं तु त्रय्यन्तमूलतया एकायनश्रुतिमूलतया च योज्यम् । न चात्र वेदत्वे सन्देग्धव्यम् ,

" यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् ॥
स्कन्धभूता ऋगाद्यास्ते शाखाभूतास्तथा मुने । "

इत्यादिवचनात् । तथा ऋग्वेदपाठे पठितम्—" व्रतमेतत् सुदुश्चरम् " इति संवादप्रदर्शनात् , वेदशाखाव्यासदशायां निरुक्तशाखाया अपि गणितत्वात् , भगवच्छास्त्रसारभूतसात्त्वतपौष्करादिषु रहस्याम्नायविधाने

" एकायनीयशाखोक्तैर्मन्त्रैः परमपावनैः । "

इत्यादिभिः तच्छ्रुतित्वप्रतिपादनात् । अत्र भगवद्यामुनमुनिभिरेवोक्तो ग्रन्थो लिख्यते— " यदप्युक्तम्— ' गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनात् भागवतानाम ब्राह्मण्यम् ' इति, तत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति, न पुनरायुष्मतो दोषः ;

यत एते वंशपरम्परया वाजसनेयशाखामधीयानाः कात्यायनादिगृह्योक्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते , ये पुनः सावित्र्यनुवचनप्रभृति त्रयीधर्मत्यागेन एकायनश्रुतिविहितानेव चत्वारिंशत्संस्कारान् कुर्वते, तेपि स्वशाखागृह्योक्तधर्मं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखान्तरीयकर्माननुष्ठानात् ब्राह्मण्यात् प्रच्यवन्ते, अन्येषामपि परस्परशाखाविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मण्यप्रसङ्गात् ; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समयाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, तथापि न परस्परविलक्षणाधिकारिसम्बद्धा धर्माः क्वचित् समुच्चीयन्ते । विलक्षणास्त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाधनैन्द्राग्नेयादिक - र्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यस्त्र्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्येकोपायकर्माधिकारिणो मुमुक्षवो ब्राह्मणाः,इति नोभयेषामप्यन्योन्यशाखाविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मण्यमापादयति । यथा च एकायनशाखाया अपौरुषेयत्वम् , तथा काश्मीरागमप्रामण्य एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्र्यनुवचनादित्रयीसम्बन्धस्य स्फुटत-

१. ऐन्द्रवायव्यादि.

रमुपलब्धिर्न तत्त्यागनिमित्तत्राप्यत्वादिसन्देहं सहते " इति ॥

चतुर्विधं चेदं पञ्चरात्रम्—आगमसिद्धान्तः, दिव्यसिद्धान्तः, तन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रान्तरसिद्धान्तश्चेति । चतुर्विधं चेदं वेदमूलभूतांशस्य उपबृंहणम्; तदभिप्रायेण ह्युक्तं महाभारते—

" महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् । " इत्यादि । चतुर्णां चैषां लक्षणादिकं श्रीपौष्करादिषु भगवतैव दर्शितम् । यच्च तेषु चतुर्षु साधारण्यासाधारण्याचोपसंहार्यानुपसंहार्यादिकं वक्तव्यम्, तत् सर्वं श्रीपाञ्चरात्ररक्षासिद्धान्तव्यवस्थायां सर्वपरामर्शेन साधितमस्माभिरिति तत्रैव तद्विस्तरः सात्त्वतधर्मगोप्तुरनन्यैरनुसन्धेय इति नात्र प्रब्रूमः । एवं स्थिते केचिद् बाह्लीकप्रायाः आगमबाह्याः श्रीमद्वैखानसप्रामाण्ये विशेरते । तत्र तावत् कल्पसूत्रं नाप्रमाणम्, इतरवदेव कल्पसूत्रत्वात्, तत्कर्तुश्च कल्पसूत्रकारत्वप्रसिद्धेः, वेदाविरुद्धत्वात्, वैदिकमन्त्रैरेव सकलधर्मविधानात्, सूत्रान्तराणामपि कुण्डसन्निवेशलक्षणादिषु क्वचित् क्वचित् तदुपजीवनात्, वर्णाश्रमधर्माणामनुकूलं नारायणपरत्वप्रतिपादनादेरपि सत्त्वमूलत्वेन प्रामाण्यैकहेतुत्वात्,

" हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेष्वपि ।

ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ॥ " इत्यादिना शौनकादिभिरपि तथैव विधानात्, वंशपरम्परया च वैखानसैरधीयमानतया विप्लवस्याप्यनवकाशत्वात् । अस्तु किमपि तत्, इदं तदिति किं नियामकमिति चेत्, इतरानुपलम्भः तदुपलम्भश्च, अन्यथा सर्वत्र श्रुतिस्मृत्यादीनां तथा तथा संशयप्रसङ्गात् । अस्त्विदमेव तत्, प्रमाणं च, तथापि भार्गवादिचतुष्कस्य कथं प्रामाण्यम्? इति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात्, महर्षिप्रणीतत्ववेदाविरुद्धत्वादेः समत्वात् । पञ्चरात्रविरोधोस्तीति चेन्न, तत्त्वे तदभावात्, कर्तव्यक्रियादिभेदस्यापि प्रतिनियताधिकारिविषयत्वेनैवोपपत्तेः, कल्पसूत्रप्रक्रियाभेदवत्, आगमदिव्यतन्त्रतन्त्रान्तररूपपञ्चरात्रावान्तरचतुष्कक्रियादिविभागवच्च । आश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे द्वितयमपि समप्रामाण्यतयोपात्तम् । द्वयोरपि परस्परप्रामाण्यम् "विष्णोस्तन्त्रं द्विधा प्रोक्तम्" इत्यादिषु व्यञ्जितम् । परस्पराक्षेपवचनानि तु इक्षुभक्षकृतिचिकीर्षुभिरसहिष्णुभिरुपक्षिप्तानि वा स्वशास्त्रप्रशंसार्थवादरूपाणि वेति न ततो विरोधः ॥

ननु भार्गवादीनि न तावत् कल्पसूत्राणि, तथानभ्युपगमात्, अप्रसिद्धेः, अयुक्तेश्च, । न स्मृत्यन्तराणि, मन्वादिष्वपाठात्

तद्वत् तत्प्रसिद्ध्यभावाच्च। न च स्वतन्त्रतन्त्रान्तराणि, सांख्ययोगादि-सहपाठादर्शनात्, वैखानसानुवर्तनाच्च। तत् कतमां विधामवलम्ब्यामीषां प्रामाण्यमुच्यते? । मन्वत्रिभार्गवादिवत् नारदीयादिवच्च धर्मशास्त्रतयैव तेषामपि प्रामाण्यम्, अष्टादशादिपरिगणनस्य उपलक्षणतायाः प्रामाणिकैरभ्युपगमात्। स्मृत्यन्तरेषु देवोत्सवादिप्रपञ्चनं नास्तीति चेत्, मा भूत् प्रपञ्चनम्, स्वरूपं तावदनुज्ञातं तत्प्रपञ्चनपराणाम्। तथापि जीवानामन्ततोऽन्योन्यवैषम्यमात्रस्य च सार्वत्रिकत्वान्निकृष्टाधिकारिकाणि तानीति चेन्न, तेष्वन्येषु च ब्राह्मण्यैकप्रधानत्ववचनात्, तथोपलब्धेश्च। कथं तेषां ब्राह्मण्यमिति चेत्, शान्तं पापम्। श्रवसी पिदधीमहि। तथापि वक्तव्यम्। दृश्यन्ते ह्येते वंशपरम्परया वेदमधीयाना वैखानससूत्रोक्तवैदिकसकलसंस्कारशालिनो वर्णाश्रमधर्मकर्मठा भगवदेकान्ता ब्राह्मणाः। नूनममीषां ब्राह्मण्यैककारणेन भागवतत्वेनैव विपरीतं बम्भ्रमीति ब्राह्मणगर्दभः; अन्यथा वैखानसकल्पस्यापि निरधिकारित्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः। अस्तु तत्प्रामाण्यम्; सन्तु च देशान्तरे कालान्तरे वा तदधिकारिणः; अमी तु कतमे? इति चेत्, देशान्तरादावप्येवं वक्तुं शक्यत्वात्; विपरीतं वा कस्मान्न

स्यात् ? ; एवं च सति सूत्रान्तरादिष्वपि कः समाश्वासः ? । वैखानसानां निकृष्टजातित्ववचनविवादाभ्यां सन्देहविषयत्वमिति चेत्, आप्तग्रन्थस्थतादृशवचनाभावात् ; भावेप्येतेषां निकृष्टजातित्वे प्रमाणाभावात् ; आगमप्रामाण्योक्तसात्वतादिसमाख्यानिर्वाहसमत्वात् ; न ह्यनेकार्थः शब्दो नास्ति, न च शब्दैक्यादर्थैक्यम्, शब्दभेदेनार्थभेदो वा ; अन्यथा विलीनं तृतीयाश्रमेणापि; विवादस्य तु भवादृशजिह्वास्पन्दमात्राधीनस्य सूत्रगोत्रादावपि सुशकत्वात् । इतः पूर्वं तावन्नास्तीति चेन्न, अस्यापि विवादस्यानादित्वायोगात् , ततः पूर्वमभावात् ; तथा च भवतो भविष्यतो वा विवादस्य विवादत्वाविशेषात् ततः परं तेषामनाश्वासप्रसङ्गात् । अस्माकं तावत् तेषु संशयो नास्तीति चेत्, अस्माकं वा किमस्त्यमीषु ? । क्व तर्हि निकृष्टजात्यन्तरम् ? । किमस्मासु तन्न्यासीकृतम् ? ; येनास्माभिः प्रदर्शनीयम् । न चास्माभिरनन्ता देशा द्रष्टुं शक्याः । सम्भवति चोच्छेदः, इदानीं क्षत्रियवैश्यमाहिष्यादिवत् । तेषां केषां चिन्नामसाम्यमात्रादत्रानुप्रवेशः संभवतीति चेन्न, अस्या अपि शङ्कायाः सर्वत्र सुलभत्वात् ; अस्ति च वर्णित्वभिक्षुत्वादीनां साम्यमन्यत्रापि ।

यश्चैवमतिशङ्कया दूयते, स तु स्वमातापितृचरितानवधारणेन स्वब्राह्मण्यमपि यथार्हमतिशङ्केतेति जितं लोकायतेन ।

उक्तं च भगवता—

" अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ " इति ।

तत् सिद्धं त्रिशिष्टाधिकारिकं वेदाविरुद्धं वैखानसादिस्मरणं प्रमाणमिति । यच्च धर्मशास्त्रादिषु अष्टादशादिपरिसंख्यानम्, न तदधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम्, अन्येषामपि शिष्टपरिग्रहादेरविशिष्टत्वात्, अनुक्तांशादर्शनादिना उपजीव्यत्वाच्चेति । एवं सपरिकरो वेदः प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

" छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं
कल्पः पाणी ज्यौतिषं चक्षुषी च ।
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं
वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट् च ॥ "

एवं सपरिकरवेदार्थतत्त्वनिर्णयविषया "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य " अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् " इत्येवमन्ता विंशतिलक्षणी मीमांसा । " तत्र च संहितमेतच्छारीरकं जैमि-

नीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति भाष्योपात्तो वृत्तिग्रन्थः ॥

तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—

"कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्गभौ सूत्रकारतः ।
जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो बादरायणादित्यतः क्रमात् ॥"

इति । अनयोर्देवताकाण्डस्य जैमिनीयत्वकाशकृत्स्नीयत्वोक्ती ताद-धीन्यादिविवक्षया समानार्थे गमयितव्ये । तत्र कर्मकाण्डार्थमेवं संजगृहुः—

"धर्मधीर्मानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः ।
सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः ॥" इति ।

"वेदार्थे न्यायचिन्त्ये प्रथममवसितं कर्म तद्देवता चा-
थातः शारीरकांशे निरवधिकफलब्रह्मचिन्ता त्वसूत्रि ।
तत्राध्याये परस्मिन् स्वयमुपनिषदामन्वयोस्याविरोधो
मोक्षोपायोथ मुक्तिर्विषयविषयिणौ सिद्धसाध्यौ द्विकार्थौ॥"

"तत्राद्येत्यन्तगूढाविशदविशदतच्छायजीवादिवाचः
पश्चात्स्मृत्यादिकैरक्षतिरहितहतिः कार्यताश्चेन्द्रियादेः ।

दोषादोषौ तृतीयेष्ववरपरगतौ भक्तिरङ्गानि चाथो-
पासानुष्ठाप्रभावोत्क्रमसरणिफलान्यन्तिमे चिन्तितानि॥ ”

विचारात् पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः ।
अतोनधीतवेदस्य विचारः शास्त्रबाधितः ॥
क्रमो विंशतिलक्षण्या न वैधः किंतु यौक्तिकः ।
अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रशिष्यते ॥

एवं विंशतिलक्षणीश्रवणमननाभ्यां सुप्रतिष्ठितसमस्तशास्त्रार्थस्य मोक्षसाधनतया विधेयं निदिध्यासनं न वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, तस्य रागप्राप्तश्रवणादिसिद्धत्वात् । अत एत च तास्मिन् विशेषे वेदनादिसामान्यशब्दपर्यवसानम् । न च निदिध्यासनादिकं निषिद्धम्, वरणीयत्वमेव विहितमिति वाच्यम्; स्वतन्त्रान्यकर्तृकवरणकर्मभावस्यापुरुषतन्त्रत्वेनाविधेयत्वात् । अतस्तद्धेतुना प्रीतिरूपत्वेन उपासनमेव विशिष्यते; तथा सति “भक्त्या त्वनन्यया” इति स्मृत्यविरोधश्च । तदेव च निदिध्यासनं प्रीतिरूपं प्रकरणविशेषात् समाधिः। स चाष्टाङ्गः शास्त्रेषु शिष्यते । तावति च पातञ्जलप्रामाण्यमपि । आगमशीलनं च आफलान्मात्रया अनुवर्तनीयम् । स्मरन्ति च—

" स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात् स्वाध्यायमाविशेत् ।

स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ " इति ।

यत् पुनः श्रूयते—

" ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः ॥ " इति,

तत् कोशत्यागाभिप्रायम्; न च सादरपटुसंस्कारप्रचयसंसिद्धमेधासंपदः पुरुषस्य कोशेन किंचित् साध्यम् । मेधावीति च विशेष्यते । " धीर्धारणावती मेधा " इति च नैघण्टुकाः । अधीमहे च—"मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्ध्यै " इति । यद्वा मुक्तप्रायात्यन्तनिष्पन्नयोगपुरुषविषयमेतत्; न हि तस्य शास्त्रेण ज्ञातव्यं तदानीमस्ति, साक्षात्कृतसमस्ततत्त्वार्थत्वात् । यत्तु स्मर्यते—

" शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारणम् ।

उपदेशाद्धरिं बुद्ध्वा विरमेत् सर्वकर्मसु ॥ " इति,

इदं तु तीव्रसंवेगिनामलसास्तिकानां च ग्राह्यम्; बुद्धिचलनहेतूनामसच्छास्त्राणां त्यागार्थं वा; तदा विशेषणसाफल्यम्; धर्मविद्यास्थानेष्वपि हि बहिर्दलेष्वतिसंरम्भो मुमुक्षोरनोद्यते—

“न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य ।
न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥”

इति, तत् शाब्दं प्रमेयतत्त्वमधिजिगमिषतां प्रमाणेषु सारम्, तदभावे पुंसः पशुभिः समत्वप्रसङ्गात् इति ॥

यस्याज्ञा निगमैकहर्म्यवलभीवास्तव्यपारावती
यद्भ्रूलास्यवशंवदा विधिशिवस्वस्थानसुस्थासिका ।
यः सर्वत्र यथापुरं वितनुते नामानि विश्वाकृति-
र्नित्यं नः प्रतिभातु सर्ववचसां निष्ठा स नारायणः ॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ
शब्दाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥
समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ स्मृत्यध्यायः ॥

॥ प्रथममाह्निकम् ॥

अथ स्मृतिर्निरूप्यते—संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः, इति तल्लक्षणम् । ननु स्मृतिर्न प्रमाणम्, अविद्यमानविषयत्वात्, अननुभूतित्वात्, भ्रमसम्भवाच्चेति चेन्न, स्मृतिमात्राप्रामाण्यस्य प्रथमाह्निके प्रतिक्षिप्तत्वात्, अबाधितबाह्यार्थदर्शनात्, अतीतानागतविषयानुमानादिबाधप्रसङ्गात्, सर्वलोकविरोधात्, अननुभूते अर्थान्तरेपि स्मृतिप्रसङ्गात्, स्मृतेरपि स्वप्रकाशत्वेपि वेद्याकारे संस्कारादिसापेक्षत्वात् । न च पूर्वानुभवपुरस्कारेणैव ग्रहणादप्रामाण्यमिति चेन्न, स्मृतिप्रमोषे तदभावात्, प्रमाणतया संमतायां प्रत्यभिज्ञायां भावाच्च । परतन्त्रत्वादप्रमाण्यमिति चेन्न, स्वहेतुपारतन्त्र्यमात्रस्य सार्वत्रिकत्वात्, अनुभवमूलत्वस्य प्रमाणमूलत्वस्य च सविकल्पकादिभिरनैकान्तिकत्वात्, संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासाधारणत्वात्, स्वविषयप्रकाशव्यवहारयोस्तु स्मृतेरपि स्वतन्त्रत्वात् । इच्छादिवद्विषयनियमेपि पारतन्त्र्यमस्तीति

चेन्न, तद्वदेवाज्ञानत्वप्रसङ्गात् ; ज्ञानमेव हि स्वतो विषयप्रवण- मिच्छसि ; अत एव हि नित्ययोरपि ईश्वरचिकीर्षाप्रयत्नयोर्विषय नियमाय ज्ञानोपेक्षां ब्रूषे । इच्छादीनामपि स्वतो विषयप्रावण्यं ज्ञानत्वं चास्माभिः स्वीकृतम् । ननु संस्कारवदिति चेन्न, तस्यापि स्वहेतुसमानविषयज्ञानोत्पादनशक्तस्वभावत्वात् । अतो हेतुनियतविषयत्वमेव फलितम् । तच्च अनुभवेऽपि समम् । तथा च समानविषयानुभवजन्यत्वतदभावाभ्यां स्मृत्यनुभवयोः पारतन्त्र्य- स्वातन्त्र्यव्यवहारो मन्दानाम् । स्वप्रामाण्यनिर्णयादावपि नानु- भवापेक्षत्वनिर्बन्धः, स्वविषयप्रकाशनबाधविरहादिभिस्तत्सिद्धेः, गृहीतमात्रग्राहित्वस्यासाधारणत्वात्। प्राभाकराणामनुमानादौ नैया- यिकादीनां धारावाहिकादौ योगसिद्धसर्वज्ञवादिनां द्वितीययोग- प्रत्यक्षादौ केषांचिदीश्वरवादिनामनित्येश्वरज्ञाने च व्यभिचाराच्च । निष्प्रयोजनत्वादप्रामाण्यमिति चेन्न, तृणादिविषयप्रत्यक्षादिनानै- कान्त्यात् , असिद्धेश्च ; स्मृत्यैव हि जगतां कृताकृतप्रत्यवेक्षणादि- सिद्धिः;स्मृत्यैव हि कवयः काव्यानि कवयन्ति;स्मृत्यैव हि शब्दानु- मानयोः प्रवृत्तिः; परभक्त्यादिनिष्पत्तिश्च । पूर्वानुभवस्यैव तानि प्रयोजनानीति चेत् , सर्वजगदादिकारणस्य ब्रह्मसंकल्पस्यैव किं

न स्युः ? । एवं चानुभवस्यापि न तत्सिद्धिः, तत्कारणस्येति वक्तुं शक्यत्वात् । यदुक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

" ज्ञातात्मज्ञानरूपत्वात् स्वप्रमेयप्रहाणतः ।

विषयाव्यभिचारित्वेऽप्यप्रामाण्यं स्मृतेर्मतम् ॥ " इत्यादि, तदप्यनेन परिहृतम् । प्रमाणव्यवहाराभावादप्रामाण्यमिति चेन्न, पामरव्यवहाराभावस्यानैकान्तिकत्वात्, एवं परीक्षकव्यवहाराभावस्यापि; विगीतत्वाच्च ; सर्वपरीक्षकव्यवहाराभावस्य चासिद्धेः; मानमनोहरादौ वागीश्वरादिभिस्तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्, कतिपयपरीक्षकव्यवहाराभावस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, अक्षपादादिव्यवहाराव्यवहारयोर्बृहस्पत्यादिव्यवहारवदस्माभिर्नातीवादरणात्, इन्द्रपाणिन्यादीनां तु सर्वसंप्रतिपत्तेरबाधाच्चादरात् , पाराशर्यादीनां प्रमाणपरिगणनानधिकृतत्वेन तदनुक्तेरप्रयोजकत्वात्, आगमः प्रमाणमित्यपि व्यवहाराभावात् ।

" प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । "

इत्यादिषु च प्रत्यक्षादिमूलस्मृतेः प्रत्यक्षादिसमानचर्चत्वेन पृथग्व्यवहाराभावोपपत्तेः । प्रमाणहेतुका स्मृतिः प्रमाणमेव, अविसंवादात्, इति। उक्तं च न्यायतत्त्वे स्मृत्युदासीनभेदके चतुर्थेऽधि-

करणे—"अप्रमाणमूलत्वं तु उभयोरपि नास्ति, व्यभिचाराभावेनानधिगतार्थं प्रमाणमिति विशेषणस्यायुक्तत्वात्। प्रमिते प्रमित्यनुपपत्तिः क्व दृष्टा? । स्मृतौ चेत् , प्रतिज्ञैव दृष्टान्तः स्यात् ; ज्ञानान्तरे चेन्न नुजानामि" इत्यादि। तत्त्वरत्नाकरे च—

"यथार्थनिश्चयो मानं तद्धेतुश्चेति सूरयः ।
नातिव्याप्तिः स्मृतौ व्याप्तिर्यथार्थेन हि सा प्रमा ॥"

इत्युक्त्वा अस्योत्तरार्धविवरणेऽप्युक्तम् — "अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः; यथा—स घट इति । ननु तामपि व्याप्नोति लक्षणम ; सत्यम् ; तद्व्याप्तौ नातिव्याप्तिः, तस्यापि लक्ष्यपक्षे निक्षेपात् ।

"लक्ष्यालक्ष्ये अनालक्ष्य क्षिप्यते लक्षणं कथम्।
लोकधीव्यवहारं[1] हि लक्ष्यालक्ष्यावधिं विदुः॥" इत्यादि ।

यत्तु—"अनुभवः प्रमाणम्। स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभवः" इत्यादिना स्मृतेरप्रामाण्यमुक्तमिव श्रीविष्णुचित्तैः, तन्नूनं परमतान्वारोहेण। अत एव हि तैः स्वतः प्रामाण्यनिर्णयदशायामन्यथा व्यवहृतम् । तथाहि—"तस्मात् सिद्धमेतत् प्रमाणानां

१. राभ्यां.

यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यं गुणज्ञानानपेक्षात् स्वप्रमाणादेवावसीयते, स्वकीयात् कारणादेव ज्ञायत इति च" इति। तथा "अर्थतथात्वं गुणसंवादज्ञानानपेक्षज्ञप्ति, तदभावेऽपि ज्ञायमानत्वात्" इत्यादौ। "न च हेतोरसिद्धत्वम्; तथाहि—रजतज्ञानस्यार्थतथात्वं नाम रजतविषयत्वम्; तच्चासति बाधके रजतग्राहिणैव ज्ञानेनावगम्यते" इत्यादि। अतो यथावस्थितवस्तुनिश्चयात्मकत्वमेव प्रामाण्यं प्रमाणज्ञानानामात्मीयात् कारणाज्ज्ञायते, न गुणसंवादज्ञानमपेक्षते, इति। तथा प्रमाणानां यथावस्थितवस्तुनिश्चयात्मकत्वमेव प्रामाण्यम्। तदाभासयुक्तयः पूर्वपक्षिणोच्यन्ते। सिद्धान्तेऽपि विवेकप्रदर्शनमेवेति। यदि चानुभव एव प्रमाणम्[1], तत्र युक्तमुपयुक्तं वा। न च सर्वमनुभवं प्रमाणतया व्यवहरन्ति, पीतशंखभ्रमादिष्वदर्शनात्; नापि सर्वां स्मृतिमप्रमाणतया, प्रमाणमूलस्मृतिषु तदभावात्। "अगृहीतग्रहणशक्तं प्रमाणम्" इति वरदविष्णुमिश्रोक्तिरपि परमतान्वारोहेण नेतव्या। यत्तु आगमप्रामाण्ये प्रोक्तम्—

१. प्रमाणं निश्चितम्.

" प्रमाणान्तरदृष्टार्थविषयव्यापिशेमुषी ।

प्रमाणमेव तत्पूर्वं न चेत् स्वार्थं विगाहते ॥" इति,

इदमप्यनुवादवाक्यस्यान्यपरतया स्वार्थप्रामाण्यव्यवच्छेदार्थम्;अन्यथा स्मृतिप्रमोषे प्रमुषिततदंशे पूर्वानुभवपुरस्कारेण स्वार्थावगाहनासिद्धेः कथं तत्र स्मृतित्वनिबन्धनमप्रामाण्यं भविष्यति? ॥

यत्तु भाष्ये सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षनिराकरणदशायामुक्तम्–"अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वाद् विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात्" इति, न तत्र स्मृतेरप्रामाण्यं सूचितम्, प्रकारान्तरेणापि वैलक्षण्यसिद्धेः, तदपेक्षया च प्रसङ्गोपपत्तेः। यच्चापरं भाष्यम्—"इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमः, यत् स्वसमकालवर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न तु सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च, स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात्" इत्यादि, तत्रापि परस्यानिष्टप्रसङ्गाय तदभिप्रायानुधावनेन विभज्योदाहरणं युक्तम्। यच्च शास्त्रयोन्यधिकरणे भाषितम्—"भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता?" इति, इदमपि न साक्षात्

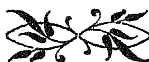
सिद्धान्तस्थम्; न च याथार्थ्यं तत्र प्रतिक्षिप्तम् । एवमन्यदपि भाव्यम् । स्मृत्यप्रामाण्यवादिनोपि वैशेषिकास्तां याथार्थ्याद्विद्या-कोटौ पठन्ति । तत एव च तदेकदेशिभिरपि तत्प्रामाण्यं स्वीकृतम्, इति ॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ

स्मृत्यध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

॥ द्वितीयमाह्निकम् ॥

एवं तावद्विवेचितं प्रमाणम् । चार्वाकास्तु प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमित्याहुः । तेष्वेव केचित् अनुमानस्य प्रत्यक्षेन्तर्भावमिच्छन्ति ; केचित्तु अप्रामाण्यम् ; प्रत्यक्षमनुमानं च काणादाः सौगताश्च । तत्र पूर्वे शब्दस्यानुमानेन्तर्भावमाहुः ; परे तु केचित् अन्तर्भावम् ; केचिदप्रामाण्यम् ; ते चागमं च सांख्याः, भूषणमतानुवर्तिनश्च । तत्र वेदस्यानादित्वं पूर्वे परिजगृहुः; उत्तरे त्वीश्वरसृष्टताम्; तानि च स्मृतिं च वैशेषिकैकदेशिनोस्मत्सिद्धान्तैकदेशिनश्च; स्मृतिरहितानि सोपमानानि तान्यक्षपादसूत्रस्वारस्यानुसारिणः; तान्येव सार्थापत्तिकानि प्राभाकराः; अनुपलब्धिषष्ठानि तान्येव तौतातिताः, तत्प्रलोभनरुचयो मायावादिनश्च ; तान्येव संभवैतिह्ययुक्तानि पुराणशरणाः । अद्यतनप्रमाणपरिग्रहोपलम्भप्रक्रियेयम् । अनन्ते पूर्वापरकाले कः किमङ्गीकुर्यात्, किं वा बहिष्कुर्यात् , इति को जानात्यन्यत्र कल्पसाक्षात्कारिणस्तस्मादेकस्माद्देवात् । इह च न्यूनवादिनस्तदवसरे निरस्ताः । अधिकतया पराभिमतानां तु अन्तर्भावो वक्तव्यः । तत्र

यथा प्रत्यभिज्ञादीनां प्रत्यक्षादिष्वेव निवेश इष्यते, एवमन्येषामपि । प्रत्यभिज्ञा तावत् ग्रहणात्मिकैवेत्येके; तथाहि— "प्रत्यभिज्ञायामपि स्मृतिरनुभव इत्यंशभेदोस्ति चेत्" इत्याशङ्क्य प्रत्युक्तं श्रीविष्णुचित्तैः—"यदि विषयभेदः, तदा अंशभेदः संभवेत्; ऐक्यमेव हि निरंशं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविषयः । कथं संस्कारः अपरोक्षधीजनकः इति चेत्, न, चक्षुरादीन्द्रियसहकृतस्य संस्कारस्य ज्ञातुरैक्यात् तदिदमित्यपरोक्षधीहेतुत्वोपपत्तेः ।

अपरोक्षार्थैक्यसाधिका ।

सा प्रत्यभिज्ञा सोयं वै पुमानित्येवमात्मिका ।

संस्कारमात्रजन्यत्वान्न स्मृतिर्मानमेव तत् ॥" इति ।

दीपे च'अनुस्मृतेश्च' इति सूत्रे भाषितम्-"प्रत्यभिज्ञानाच्च न पटादेः क्षणिकत्वम्; तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते; प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवर्त्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम् । तस्य कालद्वयसम्बन्धविशिष्टमेकमेव वस्तु विषयः । न च तदित्यंशः स्मरणम्, इदमंशश्च ग्रहणम्, अतीतसम्बन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावात् इति

१. न ह्येकस्मिन्नेवार्थे ज्ञानस्यांशद्वयं संभवेत् ।

२. भवत्येव जनकत्वमिन्द्रियसहकृतस्य संस्कारस्य ।

वाच्यम्, तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वस्फुरणात्। पूर्वानुभवजनितसंस्कारसचिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तस्य पुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव; अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम्" इति। अन्ये तु अत्र धीभेदबाद्धयपरिहारौ मत्वा तदिदमंशयोस्तदंशे संस्कारान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् [1]परोक्षरूपतया इदमंशे च प्रत्यक्षरूपतया चोभयात्मकत्वमाहुः। तन्मते संस्काराधीनप्रकाशा स्मृतिरिति लक्षणम्, अपरोक्षज्ञानं प्रत्यक्षम्, उभयलक्षणयोगात् प्रत्यभिज्ञायामुभयात्मकत्वम्, इति। अभ्युपगन्तव्यं चास्मत्सिद्धान्तिभिः सर्वैः प्रत्यक्षेतरज्ञानानां परोक्षापरोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रकाशत्वात्, सर्वज्ञानानां वेद्येतरांशापेक्षया च प्रत्यक्षत्वात्। उक्तं चेदं श्रीविष्णुचित्तैरपि—"स्वप्रकाशकं विषयप्रकाशकं चैकमेव ज्ञानम्; तत्र स्मृतिरनुभूतिरिति कुतो भेदः?" इति परिचोद्य, "प्रकाशमानभेदात्, इति ब्रूमः; यथा—गौरयमित्येकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रकारिप्रकारविषयभेदेन ज्ञानांशभेदः; यथा च घटपटावित्येकस्मिन्नेव ज्ञानेंशभेदः; यथा वा पराभ्युपगतभ्रमज्ञानेऽधिष्ठानांशे प्रामाण्यम्, इतरत्राप्रामाण्यं च"

---

१. परोक्षरूपतया चोभयात्मकत्वमाहुः.

इति परिहारात्; तथा "स्मृतेः स्वप्रकाशांशोपि संस्कारमात्रज एव, इन्द्रियादिप्रतिनियतकारणान्तराभावात्" इति परिचोद्य "नैवम्, ज्ञानानां प्रकाशमानत्वस्य स्वाभाविकत्वात्" इति परिहाराच्च। तस्मात् सर्वत्र विषयापेक्षयैव अपरोक्षत्वानुमितित्वस्मृतित्वादिविभागः। जातिसंकरासंकरादि तु दर्शनादर्शनाभ्यां व्यवस्थाप्यम्, औपाधिकसंकरादिवच्च। तदेवमुभयात्मकत्वोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाप्युभयात्मिका इति ॥

प्रत्यभिज्ञाप्यभिज्ञावत् त्रिधा चाक्षादिभेदतः।
तत्तत्संस्कारसंभेदमूलत्वान्नवधा भवेत् ॥
प्रत्यक्षतोक्तिर्दीपादौ प्रदर्शनपरेष्यताम्।
न हि लिङ्गादिभिः सोयमिति ज्ञानं न जायते ॥
शब्दजं प्रत्यभिज्ञानमुपजीव्य प्रवर्तते।
शाखान्तराधिकरणन्यायश्च क्रतुविद्ययोः ॥
दीपादिष्विव सर्वत्र बाधकादेरसंभवात्।
विगीतं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं सविकल्पवत्[1] ॥
करणाकरणादीनां कालभेदाद्युपाधितः।

---

१. अविकल्पवत्.

अविरोधान्न बीजादौ शक्यते भेदकल्पनम् ॥
अन्यथा देशभेदेन करणाकरणादिभिः ।
एकं जगति नैव स्यादिति स्यात् सर्वशून्यता ॥
तस्माद् विरुद्धसंस्पृष्टविषयप्रत्यभिज्ञया ।
स्थिरत्वमात्मनां सिद्धं बाह्यानामपि वास्तवम् ॥

प्रतिसन्धानमप्यात्मगोचरं प्रत्यभिज्ञाविशेष एव ; योहमद्राक्षं स एव स्पृशामि, इत्येवमादिरूपत्वात्। प्रतिसन्धिरर्थद्वयविषयैकबुद्धिरित्येके । तत्रापि पृथगनुभूतानेकार्थगोचरैककर्तृकैकबुद्धिरिति पूरणीयम् , इति । संवादो नाम ज्ञानजात्यन्तरम् , इति केचित्; तदयुक्तम् , संख्यान्तरासंभवात् । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्—"गृहीतार्थविषयं शब्दकारणकं ज्ञानं संवादः" इति, तदपि शाब्दावान्तरभेदे संज्ञाविशेषनिवेशमात्रपरम्;"न हि गृहीतार्थविषयत्वे शब्दशक्तिप्रसूतत्वमपैति; गृहीतमात्रगोचरप्रमाणान्तरेपि तदन्यत्वप्रसङ्गात् ; भवति हि पर्वतोयमग्निमानिति शब्दश्रवणानन्तरं धूमं परामृशतोपि तादृशी बुद्धिः । तथा द्वितीययोगिप्रत्यक्षादावपि द्रष्टव्यम्। अनपेक्षितत्वादिकमपि श्रुतविषयानुमानादौ समम्। न चापेक्षायुक्तं प्रामाण्यं भेदोभेदो वा , तृणादिप्रत्यक्षस्यापि

तथा प्रसङ्गात्" इत्युक्तम्। किमर्थं तर्हि वेदानां वेदान्तानां चाप्राप्तविषयत्वं समर्थ्यते? इति चेत्, अतथाप्राप्तौ साक्षादप्रामाण्यप्रसङ्गात्; तथाप्राप्तावपि अनपेक्षिततया प्रेक्षावद्भिर्निरर्थकप्रयासभीरुभिस्त्याज्यत्वापातेन फलतोऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्, इति पश्य ॥

उपमानमपि यदि गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानात् स्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानम्, तदा स्मृतिः, तत्तद्वस्तुसंस्थानविशेषाद्यतिरिक्तस्य सादृश्यस्याभावात्, तस्य च पूर्वदृष्टत्वात्, स्मर्यमाणत्वाच्च। व्यवहारोऽप्यस्त्वपूर्वः तत्तद्व्यवहारवत् प्रतिसम्बन्धविशेषपरामर्शोपाधिकः। यद्वा यो यत्सदृशः, स तद्गतसादृश्यप्रतियोगी; यथा—मिथः स्वहस्तौ, इति व्याप्तिसिद्धौ गौरेतत्सदृशः, एतद्गतसादृश्यप्रतियोगित्वात्, इत्यनुमानात् स्मर्यमाणगतसादृश्यसिद्धिः; अन्यथा गृह्यमाणगतवैसादृश्यज्ञानात् स्मर्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरपि मानान्तरं स्यात्। सा चेत् अर्थापत्तिः, सादृश्यधीरपि तथा किं न स्यात्? इति। अथवा युगपदेव तत्सदृशोऽयमिति प्रत्ययेनैवोभयवृत्तिसादृश्यस्फुरणान्न तद्धेतुकम्, अन्यथा पृथगनुभूतयोस्तदानीमप्रतीतसादृश्ययोः परस्ताद्युगपत् स्मर्यमा-

णयोर्युगपदेव प्रतीयमानसादृश्ययोः को निर्वाहः ?, तत्रापि वा प्रमाणान्तरं कल्प्यते ? । यथा गौः तथा गवयः, गोवद् द्विशफो न भवत्यश्वः, दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठो विकटाकृतिः पशुः क्रमेलकः, इति तु साधर्म्यवैधर्म्यधर्म्यमात्रविषयम् । त्रिविधमप्यतिदेशवाक्यमागम एव । यत्तु—"श्रुतातिदेशवाक्यस्य गवयादावतिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम्, तच्च व्युत्पत्तिफलकम्" इति, तदप्यनुपपन्नम्, प्रागेव व्युत्पत्तिसिद्धेः । यत्तु—

"सादृश्यस्य निमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा ॥" इति,

तत्र निमित्तस्याप्रतीतितः, इति त्वसिद्धम्, गवयत्वादेरेव जातिविशेषस्य गोसादृश्याकारोपलक्षितस्य प्रथममेव वाक्यार्थतया प्रतीतिः; गोसादृश्योपलक्षितः कश्चिद् व्यक्तिविशेषो गवय इति हि प्रतीतिः । पश्चात् प्रत्यक्षितगवयस्य तद्वैशद्यमात्रमेव ; उक्तं च श्रीविष्णुचित्तैः—"गोसदृशो गवयः इति गोसादृश्यैकाधिकरणं सामान्यं वाच्यमिति व्युत्पन्नम्, प्रथमं वाक्यार्थतया प्रतीतेः । गोसादृश्योपलक्षितस्यानिर्णये पश्चादप्यनिर्णयः । अन्यथानिर्णये

१. दर्थं.

तथा पश्चादपि । ततो वाक्यश्रवणवेलायामेव निर्णीतम् " इति । एवं चानभ्युपगमे कथमिन्द्रादिशब्दव्युत्पत्तिः ?; न ह्यत्र निमित्तभूतसंस्थानविशेषादिदृष्टिः । न च नित्यं तत्राव्युत्पत्तिः, तदर्थविशिष्टवाक्यार्थाबोधापातात् । एवं नित्यातीन्द्रियविषयसंस्कारादिशब्दानामपि नित्यमव्युत्पत्तिरेव स्यात् । तत्र चेत् कथंचिन्निर्वाहः, तथात्रापि । तत् सिद्धं नोपमानमतिरिक्तम् , इति । अर्थापत्तिस्त्वनुमानमेव; तथाहि—अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादककल्पनं नाम व्याप्याद्व्यापकज्ञानम् , अव्याप्यस्य तेन विनानुपपद्यमानत्वाभावात् , अव्यापकस्य च तदुपपादकत्वायोगात् , इति । प्रमाणद्वयविरोधे सति विषयव्यवस्थापनमर्थापत्तिः, इत्यपि न वाच्यम् , प्रमाणयोः सतोर्विरोधाभावात् , विरुद्धयोरपि प्रामाण्यायोगात् । ननु देवदत्तस्य जीवने कुतश्चित् प्रमाणात् प्रमिते, जीवता क्वचित् स्थातव्यम् , इत्यविशेषेण देशसामान्यसम्बन्धावगतौ गृहमप्यास्कन्दन्त्यां सत्यां प्रत्यक्षे च गृहे तदभावं प्रतिपादयति स्पष्टो विरोधः, अतस्तच्छान्त्यै बहिर्भावकल्पनमर्थापत्तिः, इति; मैवम् , क्वचिदिति विदितस्य जीवनस्य नियमाभावात् , बहिर्विद्यमानतासंदेहे निश्चयरूपेण गृहाभावप्रत्यक्षेण प्रतिस्पर्धि-

तुमसामर्थ्यात् । न च विरुद्धविषययोर्वास्तवं कुत्रापि समबलत्वं समस्ति; उभयाप्रामाण्ये तु कथंचित् स्यात् । आभिमानिकबलसाम्येपि तथैव । यदा वैषम्यग्रहः, तदा तत एव बलाबलसिद्धौ किमर्थापत्त्या साध्यम्? । अतः केवलनिरवकाशविरोधिविशेषसन्निधौ सति सावकाशं सामान्यं संकोचयितव्यमिति व्यवस्था स्यात् । सापि च तथैव व्याप्तेः, इत्यनुमानफलमेव ; अन्यथा विरोधिविषयत्याग इवाविरोधिविशेषपर्यवसानादावपि मानान्तरक्लृप्तिः किं न स्यात् ?। एवमनभ्युपगमे च धूमानुमानादावप्यर्थापत्तित्वप्रसङ्गः । अग्निं विनानुपपद्यमानत्वस्य लिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणद्वयविरोधस्य च वक्तुं शक्यत्वात् । धूमो हि कारणभूतं वह्निमाक्षिपति , प्रतिक्षिपति तु प्रत्यक्षम्, इति विरोधे पर्वतार्वाग्भागे वह्निरिति व्यवस्थाकल्पनस्यार्थापत्तित्वं स्यात् । व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण गमकता गमकस्यैव धर्मान्तरयोगितया गम्यते इत्यादिभेदास्त्वाशामात्रकल्पिताः , इति । उक्तं च श्रीविष्णुचित्तैः— “ अर्थापत्तिरनुमानम् ” इत्यादि । केचित्तु केवलव्यतिरेकिणि अर्थापत्तिसंज्ञां निवेशयन्ति । तस्य प्रागेव निरासान्न प्रमाणवर्गा-

---

१. तथा धर्मान्तर.

नुप्रवेशः । अनुप्रवेशेपि वा न पृथक्त्वम् ॥

यत्तु आगमप्रामाण्ये "अनुभवश्चेन्द्रियलिङ्गशब्दसदशान्यथानुपपद्यमानार्थपूर्वकः" इत्यादिषु उपमानार्थापत्तिपरिग्रहः प्रतिभाति, तदपि पूर्वपक्षप्रदेशगतत्वान्न सिद्धान्तत्वाय कल्पते । अभावस्त्वस्मन्मते भावान्तरात्मा । स चाक्षादिभिर्यथासंभवं सिध्यति । अभावात्मना तु ग्रहणेपि प्रतियोगिस्मरणादिसहकारिसहितानि तान्येव प्रमाणानीति न तदतिरिक्तकल्पनावकाशः । अतएव हि प्रातर्गजाभावादिविज्ञानमपि निर्व्यूढम्; दृष्ट एव हि देशकालादिसंसर्गादिविशेषः पश्चात् प्रतियोगिस्मरणादिमतः पुरुषस्य तदभावात्मना धियमधिरोहति, स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावाद्वा; तत्र तदभावानुमानम् । एवमतिरिक्ताभावपक्षेपि निर्मूला प्रमाणान्तरक्लृप्तिः; सघटं भूतलमितिवत् अघटं भूतलमित्यपि ह्यपरोक्षा प्रतीतिः; न चाधिकरणग्रहणोपक्षीणमिन्द्रियम्, गुणादिष्वपि प्रसङ्गात्; अतिरेकवदनतिरेकेप्यज्ञातकरणत्वादीन्यनुमानानि च सुलभानीति । संभवोप्यनुमानमेव, सहस्रे शतं संभवति इत्यादेः पूर्वानुभूतसहस्रगतव्याप्तिबोध-

शतगत.

नत्वात् , संभवति क्षत्रिये शौर्यमित्यादेः संदेहात्मकत्वेनाप्रमाणत्वात्। अविरोधनिश्चयरूपत्वेपि तदविरोधनिश्चायकप्रमाणान्तरे विश्रमः। ऐतिह्यं तु प्रमाणमूलं चेदागमः; तदाभासमूलं चेत् तदाभासः। एवं चेष्टालिप्यक्षरादिकमप्यभिप्रायवर्णविशेषाद्यविनाभूतमनुमानमेव। चेष्टायां वरदनारायणभट्टारकैरेवमुक्तम्—

"शब्दस्य व्यवहारस्यानुकारश्चेष्टयापि हि।
क्रियते शाब्दविज्ञानयोगिनां स्वार्थबोधिका॥
अनादिव्यवहारेषु चेष्टा विज्ञातशक्तिकाः।
बोधिकाः स्युर्यथाध्यक्षमिति चेद् भवतो मतम्॥
चेष्टा गिरो वा स्वीकार्याः परप्रत्यायनाय हि।
अनादयो गिरामेवानादिता ज्यायसी तदा॥
चेष्टा सामयिकी शाब्दव्यवहारानुसारिणी।
अस्यैवं बोधिकेत्येवं भरताद्यागमे स्थिता॥
दृश्यतेनादिराम्नायोस्मर्यमाणप्रणेतृकः।"

इत्यादि। तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—"व्युत्पन्नबोध्यबोधकनियमं चेत् चेष्टितं शाब्दम्। अनियतमपि सहदृष्ट्या स्मारक-

१. चेष्टास्त्वत्पक्ष इति चेत्तन्मतम्. २. ज्ञायते सदा.

मिति न पृथगेष्टव्यम् इति। लिप्यक्षरेषु तु अयं गकारः अयं वकारः इति वर्णात्मना ज्ञानमप्रमाणमेव । एतेन चिह्नेनेदमक्षरं जानीहीत्यभिप्रायेण लिप्यक्षरसंबन्धग्राहकाणां प्रवृत्तिः । ततश्च व्याप्तिसिद्धिः। एषा लिपिरेतद्वर्णविशेषाभिप्रायपूर्विका, भ्रमादिरहितवर्णाभिप्रायवत्पुरुषलिखितैतल्लिपित्वात् , संप्रतिपन्नव्युत्पत्तिकाललिपिवत् , इत्यादिरूपः प्रयोगो द्रष्टव्यः । यत्तु प्रतिभायामुक्तं तत्त्वरत्नाकरे—

"ननु च प्रतिभा काचिद् यथार्था मानमिष्यताम् ।
बाह्यार्थनैरपेक्ष्येण बाह्यज्ञानक्षमास्तु सा ॥
विशिष्टकालपुरुषाद्यपेक्षोत्कर्षसंभवा ।
सत्यं , कालादिभेदस्तु दुर्विवेचोस्मदादिभिः ॥
सन्नप्यसौ व्यवहृतौ नोपयोगीत्युपेक्ष्यते ।
प्रतिभायाः फलं दृष्टं यदा प्रामाण्यनिश्चयः ॥
तदन्यतः कृतार्थत्वात् प्रेक्ष्यते न परीक्षकैः ।
पुण्येषु पुरुषेष्वेषा भूयिष्ठं सत्यदर्शिनी ॥

---

१. च हि. २. वर्णप्रत्ययवत्पुरुष.

तस्मात् पतञ्जलिः प्राह प्रतिभा चेति तां प्रमाम् ॥"

इति, तदपि प्रागुक्तयोगिप्रत्यक्षविशेषविषयमेव। नन्वेवं, तदपि प्रमाणत्रित्वं चतुष्ट्वं वानुपपन्नम्, प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण द्वित्वस्यैव युक्तत्वात्, इति चेन्न, अतिप्रसङ्गात्[1]। तथाहि—

बहुष्वेकैकमुद्धृत्य तदन्येष्वेकराश्यतः।
द्वैधक्लृप्तौ घटादावप्येवमेव प्रसज्यते॥
अनुमाननुमानत्वशब्दाशब्दविभागतः।
प्रमाणद्वित्वमेवं ते वद किं वा न रोचते॥
प्रत्यक्षस्य तदन्याभ्यां वैजात्यग्रहणाद्यदि।
तयोरपि स्वेतराभ्यां वैजात्यं स्फुटमेव नः॥
अतोक्षालिङ्गशब्दाख्यासाधारणनिदानतः।
उपलक्ष्यं प्रमात्रित्वं चतुष्ट्वं वापि संस्मृतेः॥
स्पष्टमस्पष्टमिति च जैना यद् द्वैधमूचिरे।
तत्प्रत्यक्षपरोक्षत्वाविभागान्न विशिष्यते॥
अतो न तावति द्वैधे साधिते विवदामहे।
परोक्षस्यैकमानत्वं दुर्वचं भेदसाधनात्॥

१. अतिप्रसक्तिस्त्वात्.

नन्वध्यक्षेपि भेदोस्ति बाह्यान्तरविभागतः ।
दिव्यादिव्यतया चक्षुःश्रोत्रादिभिदयापि च ॥
तद्वत् परोक्षस्यैकस्य प्रमाणस्य विभागतः ।
अनुमानागमभिदा कथं नाभ्युपगम्यते ॥
दत्तोत्तरमिदं किंचिद् दृष्टमेतच्छ्रुतं त्विदम् ।
एतत्त्वनुमितं चेति लोकोक्तिरिह साक्षिणी ॥
यतः कुतश्चिद् वैधर्म्यं साधर्म्यमपि केनचित् ।
सर्वत्र सुलभं काममिहापि परिगृह्यते ॥
अतः स्मृत्यनुभूत्याख्याविभागादपि नोचितम् ।
प्रमाणद्वित्वमित्येवं प्रागुक्तैव सुपद्धतिः ॥
त्रिविधोनुभवश्चैव तन्मूला च तथा स्मृतिः ।
इति षोढा विभागे तु न विमन्यामहे वयम् ॥
अनुभूतिविभागेन तन्मूलायाः स्मृतेरपि ।
विभागस्य गतार्थत्वादेकराश्यमुदाहृतम् ॥
अतो हि तस्यास्तन्मूलेष्वन्तर्भावविवक्षया ।
प्रमाणवर्गं त्रित्वेन प्राञ्चः केचिद्विविञ्चते ॥
एवमन्यदपि चिन्त्यम् , इति ॥

ननु अनेन किं प्रमाणचिन्ताक्लेशेन? अविमृश्यापि प्रमाणवर्गमुपलम्भान्वयव्यतिरेकादिवशात् पश्वादीनामिव मनुष्यादीनामपि लौकिकेष्वर्थेषु प्रवृत्तिनिवृत्तितत्प्रयोजनादिकं निरुपद्रवं सिध्यति। अलौकिकेष्वपि तत्तद्विधायकैस्तदनुग्राहकैश्च कल्पसूत्रादिभिश्चरितार्थधियां किमनेन पिष्टपेषणादिकल्पेन वृथा विमर्शनेनेति चेत्, मैवम्;

अवकाशोपरोधाय तत्त्वोपप्लवमिच्छताम्।
अविपर्याससिद्ध्यै च विशोध्या मानपद्धतिः॥
प्रतिसंधाय च फलं प्रारम्भाह्निकदर्शितम्।
साध्यप्रमेयसंशुद्ध्यै साङ्गे माने परिश्रमः॥
प्रत्यक्षितसमस्तार्थैर्योगीन्द्रैरपि लङ्घ्यते।
प्रमाणप्लवमालम्ब्य तत्त्वविप्लवसागरः॥
तस्मादुक्तरीत्या शुद्धिः कर्तव्येति।

---

१. विचिन्त्या. २. मारुह्य.

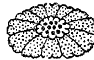
शुद्धन्यायनिषेविता श्रुतिशिरःशुद्धान्तसिद्धान्तिनी
भद्राणां प्रतिपादनाय भजतु प्रत्यक्षतामक्षताम् ।
पत्यौ नित्यरसे समं करुणया पातिव्रतीं बिभ्रती
सर्वग्रन्थिविमोचनी भगवती सा मे समीची कृतिः[1] ॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ स्मृत्यध्याये

॥ द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. मतिः, स्मृतिः.

॥ प्रमेयाध्यायः ॥

॥ प्रथममाह्निकम् ॥

एवं सपरिकरं प्रमाणं विशोधितम् । अथ प्रमेयं प्रदर्शयामः। तत्र यत् पुनः षट्सप्तादिरूपेण पदार्थान् विभज्य वैशेषिकादयश्चिन्तयन्ति, तन्न साक्षादपवर्गाङ्गमिति तैरेवाभ्युपेतम् । अपि च—

विद्यमानपरित्यागादसतां च परिग्रहात् ।
व्यामोहना विमर्शास्ते बहिष्कार्या मुमुक्षुभिः ।
सावान्तरविभागेषु तत्तच्चिन्ताश्रमेष्विह ।
अविस्तराय दिङ्मात्रं दोषाणामभिदध्महे ॥

यत् तत्राहुः—"अभिधेयः पदार्थः। स च भावाभावभेदेन द्विधा" इति, तत् तावत् "असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः, शब्दान्तराच्च" इत्यारम्भणाधिकरणसूत्रेणाभावस्य पराभ्युपगताभावाभावस्यैव भावान्तरत्वसमर्थनात् प्रतिक्षिप्तम् । यदपि च—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपेण भावरूपाणां

पदार्थानां षोढा परिसंख्यानम्, तदपि वैशेषिकाधिकरणे "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" इति सूत्रकारैरेव समवायाख्यपदार्थान्तरदूषणेन परास्तम् । अभावतदधिकरणयोर्विशेषणविशेष्यभावसंनिधिविशेषादिशब्दवाच्यसंबन्धान्तरानुमानमपि समवायदूषणच्छाययैव दूषितमेव । यश्चान्योन्यमत्यन्ततुल्येषु मुक्तात्मादिषु मिथो व्यावृत्तधीजननाय द्रव्यत्वादिहेतुना विशेषाख्यः पदार्थः कल्प्यते, सोपि तुल्यन्यायतया सूत्रकारैर्दूषितप्राय एव । "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" इत्यनुपपन्नपरमाणुद्व्यणुकादिप्रक्रियानिर्दर्शनेनान्येषामपि तदभ्युपगतानामनुपपन्नत्वस्य सूचितत्वाच्च । अपि चानित्येषु द्रव्येषु तावज्जातिगुणादिभिरेव व्यावृत्तधीः सिध्यतीति नित्येषु हि विशेषोन्यः कल्प्यते; यथाहुः—"नित्यद्रव्यवृत्तयोन्त्या विशेषाः" इति, तथापि वेदान्तिभिर्दिक्संज्ञकविभुपदार्थान्तरानभ्युपगमादाकाशस्य च कार्यत्वादिश्रुतेः प्रकृतिविकारभूतपृथिव्याद्यंशविशेषातिरिक्तपरमाणुजालप्रतिक्षेपात् तथाविधपरमाणूनां चावस्थाप्रवाहस्यानाद्यन्तत्वान्न तत्र विशेष-

---

१. मुक्तादिषु. २. तिदेशेन.

कॢप्तिः। ततः कालात्मानौ परिशिष्येते। तत्रापि चेतनानां न कालतत्त्वमात्मतया भाति। क्षणलवाद्यवस्थायोगित्वपराक्त्वाचेतनत्वादिभिरेव, तस्मात् स्वेषां स्वेभ्यश्च तस्य व्यावृत्तधीसंभवात्। अन्यथान्येनापि कल्पितेन तदसंभवप्रसङ्गात्। अतः आत्मपरिशेषे तत्रापि जीवेश्वरयोरणुत्वविभुत्वनियाम्यत्वनियन्तृत्वाधेयत्वाधारत्वशेषत्वशेषित्वशरीरत्वशरीरित्वादिभिरनेकविधैर्धर्मभेदैर्व्यावृत्तधीसिद्धौ किमन्येन विशेषेण?। तदत्यन्तसाम्यवत्सु मुक्तेषु नित्येष्वपि हि तत्साम्यस्यैव संरक्षणाय धर्मिग्राहकसिद्धा यावदात्मभाविनस्ते ते विशेषा न परित्यक्ताः। न चेश्वरद्वैतम्; येनेश्वराणां मिथो व्यावृत्तप्रतीत्यै विशेषं कल्पयिष्यामः, एकस्यैव सर्वदेशकालेष्वेकातपत्रतया सर्वश्रुतिसिद्धत्वात्, अस्यैव च सामान्यशब्दैर्विशेषशब्दैश्च रूढितो योगतस्तत्तद्वस्तुविशिष्टत्वादिना च तत्तत्प्रकरणानुगुणं शारीरके प्रतिपाद्यत्वस्थापनात्। जीवेष्वपि बद्धानां मिथो भेदस्तत्तत्सुखदुःखधीच्छावैचित्र्येण व्यक्तः। बद्धमुक्तयोश्च किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभिः, मुक्तानां नित्यानां च विशुद्धेरादिमत्त्वानादिमत्त्वाभ्यामेव विभक्तधीसंभवः। मुक्तदशायां नित्येभ्यः किं वैषम्यमिति चेत. किं तेन?। प्राक्तनेन तत्तदात्मवर्तितया

प्रत्यक्षितेन गुणादिभेदेन तदन्यव्यावृत्तधीसिद्धेः। सिद्धैरपि तद्व्यवहारे प्राक्तनोपाधिभेदैरेव तत्तत्प्रमाणप्रमितैः प्रतिसंहितैः सर्वनिर्वाहात्। एतेन मुक्तानां मिथो विभक्तबुद्धिरपि निर्व्यूढा; न हि तेषामेकरूपः प्राक्तनः संसारः; विषमविपाकसमयानाद्यसंख्यातकर्मप्रवाहवैचित्र्यप्रतिनियतदेशकालस्वरूपसुखदुःखतत्कारणादिसंततेरेव मिथो व्यावर्तकत्वात्। तदतद्विभागो हि तत्कालवर्तिनैवं धर्मेणेति न नियमः, अतत्कालवर्तिनापि तन्निष्ठतयोपलभ्यमानेन तत्सिद्धेः; न ह्यतीतः संसारो मुक्तात्मस्वरूपमुपलभमानैर्नोपलभ्यते, उपलभ्यमानो वान्यनिष्ठः प्रतिभाति। अथ नित्येषु मिथः का वार्ता?। सापि कुशलैव। तेषामपि हि सत्यसंकल्पानां विचित्राः संकल्पेच्छादय ईश्वरस्येवानियतदेशकालविषयापर्यनुयोज्यसामग्रीका अनाद्यनन्तसंतानवन्तः सन्तीति किमन्येन विशेषेण?। अपि च यद्दर्शने यत्र यदारोपो न भवति स हि तस्य ततो भेदः। स एव च विशेषः। स चेत् स्वरूपभूतोहंत्वमादिरूपेण भातः परारोपं प्रतिरुन्ध्यात्, कस्ततोन्यस्ततो विशेषस्तस्य?। एवमनभ्युपगमे विशेषक्लृप्तावपि का गतिर्वैशेषिकस्य? [illegible]

त एव ? । अपि च पृथक्त्वे विद्यमाने किं तैर्विशेषैः ? । पृथक्त्वस्यैकजातिसंगृहीतत्वान्न ततोपि व्यावृत्तधीरीति चेत्, तर्हि ततो न क्वचिदपि स्यात् । विशेषेष्वपि वा विशेषत्वाक्रान्तेषु कस्ते निस्तारः ? । विशेषत्वं नाम जातिर्नास्तीति चेत् , किं तत् ? । उपाधिरिति चेत् , किं ततो न संग्रहः ? , तथा सति क्वचिदपि तन्निबन्धनानुवृत्तधीभङ्गप्रसङ्गात् । एवमन्योन्याभावेनापि गतार्थता दुस्तरेति परास्तः पराभिमतविशेषः । सामान्यमपि परोक्तं सूत्रकारैरेव निरस्तप्रायम् ; तथाहि—"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः—" इत्यादिभिः सूत्रैः कार्यदशायामुपादानस्यावस्थान्तरापत्तिमात्रमेव, न पुनः पराभिमतमवयव्याख्यं द्रव्यमस्तीति समर्थनाद् घटाद्यवयव्यभावे तदाश्रितघटत्वादिसामान्यमवयविसमवेततयाभ्युपगतगुणादयस्तदुभयारम्भ - प्रक्रियाजालं च निर्मूलितम् । यच्चोपादानस्य घटत्वादिरूपमवस्थान्तरं संयोगविशेषादिरूपं , तत् परैरपि कार्यतयाभ्युपेतमुपलम्भादिभिश्च तथैव सिध्यतीति न तत्रापि नित्यत्वकल्पनावकाशः । ततः सर्वेषां द्रव्याणां स्वरूपतोनाद्यनन्तत्वात् कार्यद्रव्यत्वात्मत्वादिमात्रमेव शिष्यते । गुणेषु नित्येष्ववस्थारूपेषु

चानुवृत्तप्रत्ययनिमित्तं किमिति चिन्त्यम् ; तत्रैवं भाषितं शारीरकाद्ये—"संस्थानातिरेकिणोनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात्, तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः, अतिरेकवादेपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः । संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसंधेयम्" इति । एतदुक्तं भवति—किं संस्थानातिरिक्तं सामान्यं विविक्तस्फुटप्रत्यक्षाध्यवसायभेदादङ्गीक्रियते, उतोपपत्तिबलादिति ; नाद्यः, असिद्धेः । नान्त्यः, अन्यथासिद्धेः ; अतिरिक्तसामान्यमभ्युपगच्छतोपि हि तदुपलक्षणं संस्थानमिष्टं दृष्टं च । प्रतिव्यक्तिनियतं संस्थानं कथमनुवृत्तप्रत्ययकारणमिति चेत्, कथं वा तज्जातीयस्य लक्षणं भवति ? । अनुवृत्तजात्यन्तरसंगृहीतोपाधिरूपतयेति चेत्, तावतैव गवादिव्यवहारसिद्धौ किमन्येन ? । तथाप्यन्ततोनुवृत्तं सामान्यं क्वचिदभ्युपगन्तव्यम्, यत्रानन्यथासिद्धिः ; अन्यथोपाधिसंग्रहस्याप्यसंभवादिति चेत्, तत्रापि वा तत्र सामान्यमुपलक्षणेन संगृह्यते, न वा ? पूर्वत्रान्यथासिद्धिरनवस्थितिश्च । उत्तरत्र नियामकादर्शनाज्जातेराश्रयव्यवस्था न स्यात् । व्यावृत्तानामपि स्वभावत एव कासांचित् व्यक्तीनां तद्व्यञ्जकत्वनियतिरिति चेत्,

स एव स्वभावः किं न व्यवहारं नियच्छेत् । निर्विषयः कथं व्यवहारः स्यादिति चेत्, तासामेव व्यक्तीनां विषयत्वात् । व्यावृत्तानामनुवृत्तव्यवहारविषयत्वे सर्वत्र विषयव्यवस्था भज्येतेति चेत्, व्यावृत्तानामनुवृत्तव्यञ्जकत्वे सर्वत्र तद्व्यक्तिः किं न स्यात्? । संबन्धासंबन्धाभ्यां नियमादिति चेन्न, संबन्धस्यापि समवायनाम्नः सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् तत्राप्यभिव्यक्तिप्रतिनियमस्य मृग्यत्वात्, नानासमवायवादेपि व्यक्तिस्वभावनियमस्य दुस्त्यजत्वात्, तथापि दृष्टैकगोव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरे सोयमिति प्रत्यभिज्ञानं कथं स्यात्? अयं गौरित्येकव्यक्तौ व्युत्पादितश्च कथं व्यक्त्यन्तरेपि तच्छब्दवाच्यतां प्रतीयात्? इति चेत्, तवापि वा कथम्? । एकधर्मसमवायादिति चेत्? तेनैव धर्मेण स्वतो मिलितस्य समवायस्यैव नित्यं सर्वत्र वृत्त्यभ्युपगमेन सर्वत्र सर्वव्यवहारसंकरप्रसङ्गात् । कासांचिदेव व्यक्तीनां तद्व्यञ्जकत्वस्वाभाव्याद् व्यवस्थोक्तेति चेत्, तर्हि तासामेव व्यक्तीनां प्रतिसंधानव्यवहारयोर्विषयत्वमस्तु । तथा सति भ्रान्तत्वं तयोः स्यादिति चेन्न, तद्व्यक्तित्वेन प्रतिसंधानादेरभावात्; अपि तर्हि तथात्वेन व्यक्तिस्वरूपातिरिक्तं तथात्वं

नामान्तरेण जातिरेव स्यादिति चेत्, तज्जातिव्यञ्जकं तत्तदेकव्यक्तिस्वरूपातिरिक्तं किं न जात्यन्तरं स्यात्?। उपाधिविशेष एवायं प्रतिनियताश्रय इति चेत्, एवं तर्हि प्रतिनियतप्रतियोगिकं स्वभावनियतं परस्परस्मारकत्वमुपजीव्य तज्जातीयतया प्रतिसंधानव्यवहारोपपत्तौ किमन्यकल्पनेन?। तत्स्मारकतदितरविभागः कुतस्त्य इति चेत्, तद्व्यञ्जकतदितरविभागस्ते कुतस्त्यः?। दर्शनादर्शनायत्त इति चेत्, तुल्यम्। संबन्धसादृश्ययोरभावे कथं स्मारकत्वमिति चेत्, तयोर्वा कथम्?। सदृशसहानुभूतदर्शनस्य संस्कारोद्बोधकत्वादिति चेत्, तदपि कुतः?। कार्यदर्शनात् कल्प्यते इति चेत्, तुल्यम्; अन्यथा संबन्धं सादृश्यं वैकमुपादाय तदन्यस्य कथं स्मारकत्वमिति चोद्यस्य दुर्वारत्वात्। न चात्र सादृश्यं नाङ्गीकुर्मः, सौसादृश्यरूपत्वाभ्युपगमात् सामान्यस्य। नामान्तरेण पराभिमतजातिस्वीकारः इति चेत्, व्यावृत्तातां संनिवेशादीनामेव प्रतिनियतप्रतियोगिस्मारकस्वभावतया सादृश्यरूपत्वात्। गवयादेरपि तर्हि गोजातीयत्वादिप्रसङ्गः इति चेन्न, सादृश्यसौसादृश्यविभागस्य सांप्रत्ययि-

१. संबन्धसादृश्ययोरेकमुपादाय.

कस्य सर्वसंमतत्वात् इति । एवं सामान्यादिषु सूत्रकारादिभिर्निरस्तेषु परिशिष्टा द्रव्यगुणकर्मरूपास्त्रयः पदार्थाः इति केचिदाचार्याः ॥

अन्ये तु मन्यन्ते—यथा तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धतया ते पदार्था भाष्यकारादिभिर्निरस्यन्ते, तथा कर्मापि, इति , ये तावदिह सर्वत्र सूर्यपरिस्पन्दादिवदप्रत्यक्षं कर्म फलानुमेयमिच्छन्ति । तत्र यया सामग्र्या कर्मणः सिद्धिरभिमता तयैव दृष्टं कर्मफलं साध्यताम् , किमन्तरा कल्पितेन कर्मणा ? । तथापि चेत् क्लृप्तिः, अन्यत्रापि कालविप्रकर्षादर्शनेपि सामग्रीकार्ययोर्मध्ये अन्यस्य क्लृप्तिप्रसङ्गः ; तथैव च तत्रापीत्यनवस्था स्यात् । ये च "प्रत्यक्षं कर्म" इत्याहुः, तैरपि नूनं कर्मफलत्वेनाभ्युपगतसंयोगविभागातिरिक्तं निपुणनिरीक्षणेपि नोपलभ्यत इति मन्यामहे । चलतिप्रत्ययोपि हि तावतैव चरितार्थः । न च वाच्यं यावत्संयोगं चलतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति , पूर्वदेशविभागपूर्वकदेशान्तरसंयोगप्रथमक्षणविषयत्वात् तत्प्रत्ययस्य । तत एव ह्युत्तरकाले संयोगे वर्तमानेप्यचलदिति भूतानुसंधानमुपपन्नम् । ननु प्रवाहमध्यस्थिते स्थाणौ पूर्वसलिलस्कन्धवियोगः उत्तरसलिलस्कन्धयोगश्च

दृश्यते, न च तत्र चलत्वमिच्छामः; व्योमादय एव स्थिरदेशत्वेन विवक्षिताः इति चेन्न, प्रवाहस्य ततो विशेषादर्शनात्; लौल्यम् विशेषः इति चेत्, तर्हि संयोगविभागातिरिक्तं लौल्यरूपं कर्म प्रत्यक्षमिति कथं तदपह्नवः? इति। तत्राहुः—या नाम कर्मसामग्री त्वयेष्यते सा तत्तत्कर्मफलतयाभिमतं संयोगविशेषमुत्पादयन्ती नियतस्वभावमेव तमुत्पादयति। अत एक एव संयोगोनेकनिष्ठोपि सन् क्वचिच्चलतिप्रत्ययं क्वचित् संयोगमात्रप्रत्ययं च जनयति, यथैक एव समवायो गुणगुणिभ्यामविशेषेण स्वतो मिलितोपि सन् क्वचिदाश्रयप्रत्ययं क्वचिदाश्रितप्रत्ययं च जनयति, न ह्याश्रयभाव आश्रितभावो वा समवायस्वरूपातिरिक्तः, तद्वदिहापीति। वयं तु ब्रूमः—अप्रत्यक्षकर्मवादस्तावत् प्रागुक्तदूषणादयुक्तः। प्रत्यक्षं तु कर्म स्वरूपतो दुरपह्नवम्। तत्र भाष्यादिष्वतिरेकविधिनिषेधादर्शनादर्थान्तरविरोधाभावाच्चोदासितव्यम्, इति। इदं तु मन्यामहे—अतिरेकेपि गुणवर्गान्न राश्यन्तरं कर्म, विभाजकाभावात्, स्वेच्छाकल्पितविभाजकस्य सर्वत्र सुलभत्वेन यथाभिमतमेकं गुणं[1]मुभयं वाङ्गीकृत्य राश्यन्तरकल्पनप्रसङ्गात्,

१. गुणमुद्धृत्य।

गुणावान्तरवैचित्र्यस्य गुणत्वविरोधाभावात् । अतो द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः इति ॥

तत्र चात्मगुणतयाभिमतेषु सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः पञ्च तत्तदुत्पादकतयाभिमतबुद्धिविशेषानतिरिक्ता वेदार्थसंग्रहे समर्थिताः । धर्माधर्मौ विहितनिषिद्धक्रियासाध्यतयाभिमतावाज्ञावतो राज्ञ इव सर्वप्रशासितुरीश्वरस्यानुग्रहनिग्रहाख्यबुद्धिविशेषरूपौ भाष्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु प्रपञ्चितौ । यः पुनः संस्कारः स तावद्बुद्धिविशेषात्मनोक्तः, न च तत्प्रयुक्तः ; ततश्चिरनष्टविप्रकृष्टाकारे व्याप्त्यदर्शनात् , वासनानुवृत्तेश्च वाचनिकत्वात् ॥

यद्यपि "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे" इत्यादिगीताश्लोकेषु भाष्यकारैर्वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनाज्ज्ञानवासनाविशेषातिरिक्ता कर्मवासना नास्ति, तथापि ज्ञानवासना दुरपह्नवा , ततश्च तदाश्रयमात्रं विचार्यम् , तत्र धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वं न्यायतत्त्वात्मसिद्धिभाष्यादिसिद्धमनुसरतां तन्निष्ठस्मृत्याख्यविकारोत्पादकः संस्कारोऽपि तन्निष्ठः प्राप्तः; अन्तरङ्गत्वादबाधाच्च ॥

ये तु परपरिभाषामनुसरन्तस्तदनुगुणं तस्य गुणत्वं गृह्णन्ति, तेषामात्मन्येव संस्कारः, इति विशेषः । न च बुद्धेर्नित्यत्वं संकोच-

विकासादिदशाभेदं चाभ्युपगच्छद्भिरद्रव्यत्वं तस्याः सुवचम्; अवस्थान्तरयोगित्वमेव ह्युपादानत्वम्; तदेव हि द्रव्यलक्षणम्। तथापि न गुणत्वहानिः; अपृथक्सिद्धविशेषणत्वातिरिक्तगुणत्वादर्शनात्, कर्मव्यतिरिक्तजातिमात्राश्रयत्वादिरूपगुणलक्षणसंकेतस्यास्माभिरनादरणात्। न च द्रव्यस्याश्रितस्वभावत्वलक्षणमपृथक्सिद्धविशेषणत्वं विरुद्धम्, अवयविनि युष्माभिरपि स्वीकरणात्। यथा च द्रव्यत्वविशेषणत्वादिभिर्न विरोध इष्यते, एवमत्रापि, उपलम्भयुक्त्यादेः समानचर्चत्वात्। अतो ज्ञानं द्रव्यम्, तदवस्थाविशेषास्त्वद्रव्याणीति संस्काराख्यविकारास्थितिरपि तत्रैव युक्ता। वेगाख्यस्तु संस्कारस्तदुत्पादकत्वाभिमतकर्मविशेषातिरिक्तो न दृश्यते, न च युज्यते। स्थितस्थापके तु कर्मनिवृत्तावपि तदविनाभूतसंयोगविशेषत्वं वक्तुं युक्तम्॥

ये च भगवतोनन्ता मङ्गलगुणाः प्रकीर्त्यन्ते, ते सर्वेपि षाड्गुण्यवितितिरूपाः इति संमतम्। यथाहुः—

"तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः।
यैस्त्वयेव जगत् कुक्षावन्येप्यन्तर्निवेशिताः॥" इति।

षट्सु च गुणेषु बलं धारणसामर्थ्यम्; ऐश्वर्यं नियमनशक्तिः;

विकारहेतुष्वप्यविकृतत्वं वीर्यम्; तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम्, अन्यानपेक्षता वेति। लक्षितानां चतुर्णामतिमथने ज्ञानशक्तिवितातिरूपत्वं व्यक्तम्। न च ज्ञानशक्त्योरप्येवं मिथोन्तर्भावः शक्यः, अज्ञेष्वपि द्रव्येषु शक्तिदर्शनात्, अशक्तेष्वपि ज्ञानदर्शनात्। अतएव ज्ञानविशेषः शक्तिरित्यपि निरस्तम्। शक्तिविशेषस्तु ज्ञानं स्यादिति चेत्, कोसौ शक्तिशब्दार्थः? । विलक्षणो गुणविशेषः प्रभाकरादिनयेन पदार्थान्तरं वा इति चेत्, न तर्हि ज्ञानस्य तद्विशेषता सिध्येत्। अथ कार्योपयुक्तविशेषणमात्रं शक्तिरिति सर्वप्रयोगानुगतं पश्यसि, तदा न केवलं ज्ञानस्य, अपि तु सर्वस्यैव शक्तित्वं प्राप्तम्, सर्वस्यापि प्रधानकारणतयाभिमते कस्मिंश्चिद्विशेषणत्वेनावस्थानात्। नन्वेवमुदयनादीनामिव स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्त्यभावः प्रसक्तः इति चेत्, अनन्यथासिद्धयुक्तिवशादागमबलाद्वा तत्सिद्धेः। तच्छब्दस्तु विवक्षाविशेषात् स्यादिति ब्रूमः। शक्तिसमर्थनसंरम्भश्चाचार्याणां न्यायकुलिशे निपुणमनुसंधेयः। शक्तिमात्रकारणादिवादाश्च बाह्यानामुपलम्भयुक्त्याप्तागमादिविरहादनादरणीयाः। सा चेदुपादानं, सूक्ष्मं द्रव्यमेवासौ स्यादिति न विवादः॥

अथाचिद्द्रव्यविशेषगुणान् पश्यामः—तत्र शब्दादयः पञ्च तत्तद्भूतवर्तिनः प्रत्यक्षादिबलादभ्युपगताः। सत्त्वरजस्तमांसि च शास्त्रानुसारेण। संयोगश्च प्रत्यक्षादिसिद्धः। नैरन्तर्यमात्रमेवाय-मिति चेत्, तत् किं द्रव्यस्वरूपम्, उतागन्तुरवस्थाविशेषः?। नाद्यः, नित्यत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, नामान्तरेण तदभिधा-नात्, इति। विभागपृथक्त्वे तु अभावोक्तन्यायेन दूषणीये। परत्वापरत्वे अपि सुखादिच्छायया; न हि तत्तदुपाध्यवच्छिन्न-देशकालविशेषसंबन्धातिरिक्ते परत्वापरत्वे पश्यामः। तत्कल्पने च प्राक्त्वप्रत्यक्त्वादयोऽपि हि बहवो गुणास्तुल्यन्यायाः कल्प्याः स्युः। एवं सदसद्गुणप्रदर्शनप्रक्रियया संख्यापरिमाणगुरुत्वद्रवत्व-स्नेहानां तत्त्वमवसातव्यम्, इत्यद्रव्येष्वेषा दिक्॥

अथ द्रव्याणि विमृश्यन्ते—तत्र तावत् कौमारिलाभिमत-विभुशब्दाख्यद्रव्यवादः शब्दस्याचिदवस्थाविशेषत्वेन श्रुत्यादि-सिद्धत्वान्निराकार्यः। आत्मसिद्धौ तु शब्दस्य धर्म्यतिवर्तित्व-गतिमत्त्ववादस्तदाश्रयभूतावयवद्वारेणेति नेतव्यः। यत्तु—

"तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत्।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति॥"

इत्याहुः, तदेतद् द्रव्यं तावदभ्युपगच्छामः; तथा ह्युक्तं वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे—

" तमो नाम द्रव्यं बहुलविरलं मेचकचलं
प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न बाधश्च ददृशे ।
अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शाब्दी विजयते
निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद् दर्शनवशात्॥" इति।

एतेन वियति विततानां सूक्ष्माणां पृथिव्यवयवानां कृष्णो गुणस्तम इति पक्षोपि प्रतिक्षिप्तः ; साश्रयस्यैव तस्य ग्रहणविरोधाभावात्, गुणमात्रतया च करणाप्यनुपलम्भात्। स्पर्शरूपरसानां च शब्दगन्धवद् भ्रान्तौ प्रमितौ वा निराधारग्रहणादर्शनाच्च—इति। एवं द्रव्यत्वे सिद्धे कृष्णवर्णस्य द्रव्यस्य पृथिवीत्वमेवाभ्युपगन्तुमुचितम्, " यत् कृष्णं तदन्नस्य " इति श्रुतेः। यद्यपि पृथिव्यां पाकविशेषवशात् शुक्लादिरूपं, नान्यत्र पाकादपि भवति; आकाशादिषु नैल्योपलम्भोपि हि पञ्चीकरणमूलपृथिवीसंसर्गात्। " आकाशे चाविशेषात् " इति सूत्रे भाषितम्—" अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वेप्यविरोधः " इति। नन्वेवमाकाशमेव द्रव्यान्तरसंसर्गी-

नीलं तम इत्युपलभ्यते इति स्यादिति चेत्, न स्यात्, आकाशे तम इति पृथगुपलम्भस्वारस्यात्, द्रव्यान्तरत्वे तु कल्पनागौरवात्, अन्ततोऽपि पञ्चीकरणेन द्रव्यान्तरसंसर्गस्याभ्युपगतत्वाच्च इति । स्पर्शानुपलम्भस्तु इन्द्रनीलालोकदुर्दिनातपादेरिवाम्बुद्भवादेरपि स्यात् । न च पार्थिवरूपस्य सर्वस्यालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमः कल्प्यः, करणवैचित्र्यादिव विषयवैचित्र्यादपि व्यवस्थोपपत्तेः । दिवाभीतानां विशिष्टाञ्जनरञ्जिताक्षाणां चालोकनिरपेक्षमेव चक्षुषैव पदार्था गृह्यन्ते । आलोकाभावमात्रे च तमसि तमोज्योतिषोर्निवृत्तिवचनं च व्याहन्येत, प्रतिनियतनैल्यारोपकल्पनाप्रयासश्च । अतः पृथिवीविशेषत्वं तमसो युक्तम् । पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि मनश्च त्रिगुणद्रव्यपरिणतिविशेषतया श्रुत्यादिसिद्धत्वान्न पृथग्द्रव्याणि । तत्र चावयव्याख्यं भौतिकद्रव्यम् "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैर्बुद्धिशब्दान्तरादेरन्यथासिद्ध्याद्युपपादनेन निरस्तम् । "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" इत्यादिभिश्च पराभिमतः परमाणुः । अतः परिणामविशेषादुपलम्भयोग्यत्वायोग्यत्वादिदशाविशेषयोगि प्रकृत्यादिसंज्ञं द्रव्यं विचित्रव्यवस्थितक्रमसमष्टिव्यष्टिरूपमवतिष्ठते । दिक्त-

त्वमपि तत्तदुपाध्यवच्छिन्नास्तत्तद्देशविशेषा एव , अतिरिक्तकल्पकानां परापरप्रत्ययविशेषादीनामन्यथासिद्धेः । दिगुत्पत्तिश्रुतिश्च तदुपाधिकतन्निर्वाहकसृष्टयोपपन्ना; अन्यथा द्युपृथिव्यन्तरिक्षादिवत् त्रिगुणपरिणतिविशेषतैव स्यात् , न पृथग्द्रव्यता । न चैवं कालेपि प्रसङ्गः, नित्यस्य कालस्य भगवत्पराशरादिभिः पृथक्प्रसंख्यानात् । तस्य प्रकृतिपरिणतिविशेषत्वादिपक्षास्तत्पूर्वापरकालावश्यंभावात् श्रुत्यादिबलाच्च प्रत्यस्ताः । अतस्त्रिगुणकालावात्मा चेति त्रीणि सिद्धानि । ईश्वरस्य तु पृथक्संख्याने चत्वारि । तस्य हि चेतनत्वादिभिः संग्रहसंभवे॰प्यवान्तरवैलक्षण्यज्ञापनाय पृथक्संख्यानं प्राचामनादिवाचां च, अन्यथा प्रक्रियान्तरेणाचेतनेष्वपि संग्रहप्रसंगात् । विविक्तं च भगवता पराशरेण—

" परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ " इति ।

एवं धर्मभूतज्ञानाख्यमपि द्रव्यमजडत्वाविशेषेपि स्फुटतरवैधर्म्यान्तरबलात् पृथग्गणयन्ति । तस्याद्रव्यत्ववादः केषांचिन्नाथमुनियामुनमुनिभाष्यकारादिप्रबन्धविरोधात् प्रायः परचित्तरञ्ज-

१. संभवेप्यनन्तप्रकारात्यन्तवैलक्षण्य.

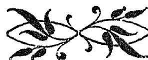
नार्थः। शुद्धसत्त्वाख्यस्य च द्रव्यान्तरस्य परविग्रहादियाथार्थ्योपदेशप्रवृत्तनिरुक्ताद्याप्तागमसिद्धत्वात् सूक्ष्मत्रिगुणावस्थाविशेषादिपक्षा बहिष्कार्याः। अतः षडेतानि द्रव्याणि। भोक्तृभोग्यनियन्तॄणां सदात्मनैकद्रव्यत्वादिपक्षा अपि निर्विशेषसन्मात्रपक्षवद् व्याघातश्रुतिविरोधादिभिर्बहुशो भाष्यादिषु निरस्ताः। तत्र त्रिगुणशुद्धसत्त्वे स्वनिरुक्त्यैव लक्ष्ये। क्षणलवाद्यात्मा कालः। अणुर्ज्ञाता जीवः। विभुस्त्वीश्वरः। जानातिव्यवहारासाधारणकारणं व्यवहार्यविशेषो मतिः। एवं त्रिगुणकालजीवेश्वरशुद्धसत्त्वमतिरूपेण षोढा द्रव्यविभागः। एवं प्रमाणसार्थघण्टापथेन द्रव्याद्रव्यरूपप्रमेयग्राममधिजिगमिषतां न कुदृष्टिबाह्यकल्पितकूटयुक्तिगर्तनिपातः, इति॥

इति

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ

प्रमेयाध्याये प्रथममाह्निकम्॥

॥ द्वितीयमाह्निकम् ॥

अत्र यद्यपि प्रमाविषयः प्रमेयमिति व्युत्पत्त्या आरोपिताकार-व्यवच्छेदार्थया अनारोपितरूपं सर्वं प्रमेयम् , तथापि निःश्रेयसा-न्तरङ्गतया तदर्थिभिः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयमिह विवक्षितम् । यद्वि-षयेण भ्रमेण संसरामः, यद्विषयेण च तत्त्वज्ञानेनापवर्ज्येमहि, तदिह नः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयम् । तच्च द्वादशविधमुक्तमाक्षपादे— "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः प्रमेयम्" इति । तत्र चेतन आत्मा । स द्विधा—ईश्वरोनीश्वर इति । जगत्कर्ता ईश्वरः । जगद्व्यापाररहितश्चेतनोनीश्वरः । यच्चै-तन्यसमानाधिकरणं यदपृथक्सिद्धं यद्द्रव्यं, तत् तस्य शरीरम् । तद् द्विविधम्—कर्मजम् , अकर्मजं चेति । आद्यमस्मदादीनाम् । द्वितीयमीश्वरादीनाम् । सात्त्विकाहंकारोपादानकं द्रव्यमिन्द्रियम् । तदेकादशविधम्–पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति । इन्द्रियगोचरा इहार्थाः । ते च शब्दादयो गुणाः तद्विशिष्टानि च । अर्थप्रकाशो बुद्धिः । स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः । मनो-

वाक्कायानां पुण्यापुण्यरूपो व्यापार इह प्रवृत्तिः । तथाविधप्रवृत्तिहेतवो दोषाः । ते च संग्रहाद्रागद्वेषमोहाः । पूर्वदेहं विहायोत्तरदेहप्राप्तिः प्रेत्यभावः । प्रवृत्तिसाध्यं फलम् ; तदेव पुरुषेण प्रवृत्तिफलतयोद्दिष्टं प्रयोजनम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । तत्र सुखतत्साधनादिकमपि विषसंपृक्तमधुवत् प्रभूतानर्थानुषङ्गित्वाद् दुःखमेव मुमुक्षुणा भाव्यमिति तस्यापि प्रतिकूलवेदनीयत्वम् । दुःखान्तरकारणासमानाधिकरणा दुःखनिवृत्तिरपवर्गः । स च स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावपूर्वकसमस्तविभूतिगुणविशिष्टनिरतिशयानन्दब्रह्मानुभवगर्भः इति परमपुरुषार्थः । तत्पूर्वको वा तादृशब्रह्मानुभवोपवर्गः इति । एतदेव च प्रमेयं संग्रहाच्चतुर्धा विभज्य केचिदनुसंदधते—'हेयम्, तस्य निवर्तकम्, हानम्, तस्योपायः' इति । ये तु कणचरणादयः षट्सप्तादिरूपेण सर्वान् पदार्थान् विभज्य परीक्षन्ते, ते सामान्यविशेषसमवायादीनां पदार्थान्तरत्वप्रतिक्षेपेण निरस्ताः । ततश्च द्रव्यगुणकर्माणि त्रीण्येवावशिष्यन्ते । तत्रापि कर्मणः संप्रतिपन्नगुणातिरिक्तत्वपक्षेपि संस्कारादिगुणावान्तरविशेषवद् गुणपक्षकक्षीकारात् द्वौ पदार्थौ । तत्र च गुणशब्दस्यापृथक्सिद्धविशेषणमात्रव्यु-

त्पन्नस्य तथाविधेषु केषुचिद् द्रव्येष्वपि वृत्तेर्द्रव्यगुणरूपेण विभागानौचित्याद् द्रव्यमद्रव्यमित्येव पदार्थविभागमाद्रियामहे, ईदृशस्य तु विचारस्यापवर्गे परंपरयोपयोगः। मुमुक्षूणां प्रधानतमं तु प्रमेयं विशिष्टं ब्रह्मैकमेवेति मन्वानो भगवान् बादरायणः— "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्युपक्रम्य तदेव सप्रकारं निरूपितवान्; तत्प्रकारतयैवान्यत् प्रमेयम्। केचित्तु देहात्मविवेकक्रमानुसारेण "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" इति श्रुतिप्रक्रियया च त्रिधा तत्त्वं विभज्य चिन्तयन्ति, तत्रापि सप्रकारद्रव्यचिन्तनादद्रव्यचिन्ताप्यन्तर्भवति। तत्तुल्यन्यायतया कालचिन्ता च। तदभिप्रायेण कालस्य पदार्थविशेषणतयैव समस्तवस्तुप्रतीत्यन्तर्भावान्न पृथगास्तित्वादयो वक्तव्याः, न च परिहर्तव्याः। "कालोऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तॄणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यवहारतुल्यः" इति जैननिराकरणसमये भाष्यकारैरुक्तम्। ततश्च ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति वा चिदचिदीश्वरभेदेन त्रीणि तत्त्वानीति वा पश्यतां न कश्चिद्विशेषः, स्वरूपभेदस्य विशिष्टैक्यस्य चोभयेषामभिमतत्वात्। अत एव—

"प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः।

रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ ”

इत्याद्यनुसारेण चतुर्धा पञ्चधा वा विभज्य चिन्तयतां कार्यविशेषैः सह पञ्चषट्सप्तविंशत्यादिसंख्यां निवेशयतां च पूर्वाविशेष एव । श्रूयते च—

“ तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे ।
पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ ” इति ।

प्राप्यम् , प्राप्ता, प्राप्त्युपायः, निवर्त्यं, फलं चेति केचित् पञ्चधा प्रमेयं परिसंचक्षते । संबन्धविशेषेण सहान्ये षोढेति ॥

अथायमपरः प्रवृत्त्यर्थः संग्रहोनुष्ठानपरिहारान्तरङ्गः; तथाहि—हितमहितं च प्रकर्षेण मेयम् । तत्र लौकिकहिताहितयोरन्वयव्यतिरेकायुर्वेदनीतिशास्त्रादिकं प्रमाणम्; तदपि योगसाधनभूतशरीररक्षणार्थं मुमुक्षुणापि श्रुतिस्मृत्याद्यविरोधेनानुसरणीयम् । अलौकिकहिताहितयोस्तु वेदाः प्रमाणम् । तदुपबृंहणतया स्मृतीतिहासपुराणानि च । यच्च श्रुतिविहितम् , तदखिलमपि यथाधिकारं हितम् । यच्च तन्निषिद्धम् , तदखिलमप्यहितम् । नन्वभिचारादिकर्मणामनर्थहेतूनां क्षुद्रपुरुषार्थसाधनानां च काम्यानां कर्मणां कथं हितत्वम् ?; उच्यते—अधिकारिविशेषमपेक्ष्य हि सर्वो

विधिर्निषेधश्च ; यथोक्तम्—" त्रैगुण्यविषया वेदाः " इति । यो हि सुखं दुःखनिवृत्तिं चेच्छति तस्य तत्साधनमपेक्षमाणस्य लौकिकेषु साधनेषु प्रवृत्तस्य तेषां निरयादिहेतुभूतानर्थहेतुत्वेन तत्परिहारायानर्थहेतुत्वरहिताः सुखाद्युपायाः प्रतिपाद्यन्ते । एवं काम्यकर्माणि पारलौकिकानि दृष्टसजातीयतदधिकफलार्थतया दृष्टानर्थावहसुखप्रवृत्तिप्रतिबन्धौपयिकत्वाद् हितान्येव रागिणाम् । तथा ऐहलौकिकान्यपि चित्रादीनि । कारीर्यादीनि तु जगद्धितान्यपि । अभिचारकर्मणोपि हिंसादियुक्तस्यापि स्वरूपतो नानर्थहेतुत्वम् , तदङ्गपशुहिंसादेरग्नीषोमीयादिवद्विधिप्राप्तत्वात् ; अपि तु स्वसाध्येनाप्राप्तविषयवधादिना । तदपेक्षया चाभिचारो निषिध्यते । सोपि हि क्वचिदवश्यकर्तव्य एव , "षट्स्वनभिचरन् पतेत् " इत्यादिदर्शनात् । अतश्च मुमुक्षोरपि रक्षकक्षत्रियाद्यभावे राक्षसाद्यभिभवे चात्मरक्षणार्थमभिचारः कर्तव्य एव, " सर्वत एवात्मानं गोपायेत् " इति शास्त्रात् , अन्यथा अहरहरनुष्ठेयस्याप्रयाणादनुवर्तनीयस्य कर्मादेरुच्छेदप्रसङ्गेनोपायानिष्पत्तेर्मोक्षासिद्धिप्रसङ्गात् । वृष्टियन्त्रादिदृष्टार्थानि च सर्वाण्युपासननिष्पत्त्यौपयिकतया तत्तदपेक्षायामनुष्ठेयानि । पारलौकिकानि

तु तत्फलाभिसंधिविरहेण कर्मयोगानुष्ठानदशायां नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य कर्तव्यानि । नैमित्तिकानि हि सर्वाणि प्रसक्तानर्थपरिहारार्थतया सर्वहितान्येव । एवं नित्यानि, उत्तरकर्माधिकारार्थत्वादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वाच्च । अतः श्रुतिविहितं स्ववर्णाश्रमोचितं सर्वं हितमेव । अत एव हि स्मरन्ति—

" शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसहस्रतः " इति ।

एवं स्थिते प्रवाहानादिसामग्रीचक्रवशादनियतसमयसमागतसकलसैद्धान्तिकसमालम्बनीयसुचरितपरिपाकनिवृत्तप्रतिबन्धपरमपुरुषकटाक्षविशेषसमुन्मिषितसत्त्वसामर्थ्येन करतलामलकवदालोकितहेयोपादेयविभागस्यानाद्यनन्तबहुविधदुर्विषहदुःखानुषङ्गदूषिताल्पास्थिरसांसारिकसुखमयविषमधुविरक्तस्य समस्तदुरितवर्गापवर्गायमाणनित्यनिरतिशयानन्दमुकुन्दचरणारविन्दसेवामकरन्दलम्पटस्य यथाशक्ति वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकनिषिद्धपरिहारसहकृतं दर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृतिरूपं भगवदुपासनं हिततमं विहितम् । तच्च सदक्षरन्यासवैश्वानरमधुभूमदहरादिभेदेन बहुविधं त्रैवर्णिकसर्वाश्रमसाध्यम् । तस्य च महनीयविषयनिरतिशयप्रीतिरूपत्वेन भक्तिशब्दवाच्यत्वम् । अयमेव च परमो योगस्त्रय्यन्ता-

नुविधायिषु सर्वेषु मोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्यते ; यथाह भगवान् पराशरः—

" आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥ " इति ।

स्मरति च भगवान् शाण्डिल्यः—

" ईदृशः परमात्मायं प्रत्यगात्मा तथेदृशः ।
तत्संबन्धानुसंधानमिति योगः प्रकीर्तितः ॥ " इति ।

तत्र चिदचिद्विवेकादिमात्रे सांख्यमुपकुरुते । यमनियमादिसमाधिपरिकरशोधने योगः । इतिकर्तव्यताविशेषे कर्मकाण्डादयः । सर्वत्रैव पञ्चरात्रम् ।

निषिद्धकाम्यवर्गेषु व्यर्थानावश्यकेषु च ।
शमादिविधिरन्यत्र प्रवृत्त्या न विरुध्यते ॥

सोयमेवंविधः परमयोगाख्यो धर्मः " मय्येव मन आधत्स्व " इति गीयते । तदशक्तस्य,

" अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ।
अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ॥ "

इत्यादिना पूर्वपर्वाणि विधीयन्ते । यः प्रीतिपूर्वभगवदसाधारण--कर्मण्यपि न समर्थः, तस्य विषयरसवैमुख्यजननाय समस्तवैषयिकसुखशोषित्वेन चिरतरमनुसंहितस्यापि स्वात्मनः सांसारिकसमस्तसुखसमधिकानन्दस्वरूपमालोकयितुमान्तरचक्षुर्विरोधितिमिरपटलपाटनाय ज्ञानकर्मयोगाख्ये द्वे भेषजे । तत्रात्मचिन्तनरूपो ज्ञानयोगस्तदालोकनेन्तरङ्गभूतः । तत्राप्यसमर्थस्य तदधिकारसिद्ध्यर्थं कर्मयोगः । तेन तत्र सिद्धाधिकारस्यापि शिष्टतया व्यपदेश्यस्यान्तर्गतात्मज्ञानः कर्मयोग एव कार्यः । अन्यथा कृत्स्नविदोप्यस्य ज्ञानयोगाशक्ताकृत्स्नवेदिपुरुषबुद्धिभेदजननमूलमहत्तरदुरितवशेन ज्ञानयोगोपि प्रतिबध्येत । तादृशेनैव च कर्मयोगेन सुकरत्वादिगुणवता चिरतरमनुष्ठितेन ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणाप्यात्मावलोकनं सिध्यति । कर्मयोगेप्यसमर्थस्तु विकलमपि कर्मयोगमारभेत,

" नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ "

इत्यादीभिर्वैकल्यविच्छेदादिसंभवेपि फलाविनाभावादिप्रतिपाद-

नात् । प्रक्रममात्रेणापि प्रसन्नो भगवान् पौष्कल्यमापादयति । सर्वेषु चामीषु पर्वसु तत्तत्सामग्रीचक्रघटनाय तत्तत्फलप्रदानाय च स एव हि शरणमनुसरणीयः । तथा चामनन्ति—" सा काष्ठा सा परा गतिः " इति । स एव परमपुरुषो वशीकार्य-काष्ठा परमप्राप्यश्चेत्यर्थः । " तस्य च वशीकरणं तच्छरणागति-रेव" इति भाष्यम् । एवं हिततमस्योपासनस्य दिङ्मात्रं दर्शितम् । फलं चापवर्गरूपं प्रागेव लक्षितम् । अन्येषां तु देहविच्छेदमात्र-सहस्रयुवतिसंभोगसमस्तालीकविषयविज्ञानसंतानोच्छेदवासनात्य-न्तविरामविषयोपरागवैधुर्यनित्योर्ध्वगमनसकललोकमस्तकोपरिनि-विष्टसाधारणदेहविशेषानुप्रवेशनिरावरणत्वस्वानन्दानुभवस्वातन्त्र्य-लाभशिवसारूप्यशिवापत्तिचिच्छक्तिपरिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधिनि - वृत्तिसकलवैशेषिकगुणोच्छेदप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा देहाद्यति-रिक्तात्मसद्भावबाह्यार्थपारमार्थिकत्वतत्तदागमप्रामाण्यब्रह्मनिर्विकार-त्वनिर्दोषत्वतज्ज्ञानानन्दनित्यत्वादिसमर्थकैः शारीरकपर्यन्तैः शास्त्रैः प्रतिक्षेप्या ; इति तत्र तत्र विस्तरो द्रष्टव्यः । इह तु प्रमाणचिन्ता-याः परमप्रयोजनं दर्शयितुं प्रमेयस्य संग्रहोक्तिः, सपरिकरप्रमा-णमर्यादाप्रतिपादनपरत्वान्न्यायविस्तरशास्त्रस्य, इति ॥

स्वातन्त्र्येण मितं सुखेतरतया यद्भाति जन्तोरिदं
सर्वं यस्य विभूतिरित्यवसितं स्वादं व्यनक्ति स्वकम् ।
अन्तःस्वान्तमनन्तनन्दथुनिधिर्मेदोदृशां मादृशा-
माविर्भावयतु स्वयं स भगवानात्मानमात्मेश्वरः ॥

यत्रोदासत जैमिनिप्रभृतयः श्रुत्यर्थचिन्तापराः
यस्यां कन्दलयन्ति मन्दमतयः पारिप्लवान् विप्लवान्
विश्वेषामिह वेङ्कटेशविदुषा विश्रान्तये वादिनां
प्राची नीतिषु पर्यशोधि सरणिः प्रच्छायनिष्कण्टका

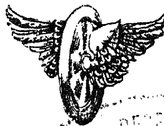
शुद्धिं बिभ्रति मादृशां भणितयश्चूडान्वये केवलं
प्रान्ते मिश्रमभाणि नीतिनिपुणैः किं तेष्वमन्तव्यत
युक्तं वर्गयुगे विमृश्य सरघापुष्पक्रमं यौक्तिकै-
रङ्गीकर्तुमशक्यनिह्नवगुणग्रन्थो निबन्धो मम ॥

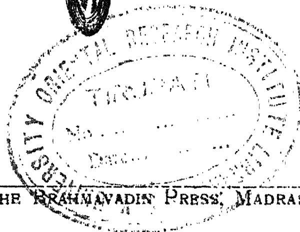
निरूढनिगमत्रये निखिललोकचिन्तामणौ
प्रसत्तिमुपसेदुषि प्रणिदधानभावास्पदे ।
रतिं भजति भावना लयमिवोपयाति द्रुतं
रमावसुमतीसहाचरितधर्मिणि ब्रह्मणि ॥

इति
श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ
प्रमेयाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥
समाप्तश्च पञ्चमोध्यायः ॥

शास्त्रं च परिसमाप्तम् ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

PRINTED AT THE BRAHMAVADIN PRESS, MADRAS.

शुद्धाशुद्धपत्रिका ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	९	इति । समाधानम्	इति समाधानम्
१३	७	पदार्थः	पदार्थाः
१४	७	'पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः' इत्यस्य स्थाने 'पूर्वं पूर्वमपोह्य' 'आकाशस्योत्तरः' इति प्रधानपाठतया निक्षिप्य 'पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः' इति पाठान्तरतया निवेशनीयम् .	
१८	७	'तात्पर्यपर्यवसायितया' इत्यस्य स्थाने 'तत्पर्यवसायितया' इति प्रधानपाठतया निवेश्य 'तात्पर्यपर्यवसायितया' इति पाठान्तरतया निवेशनीयम् .	
३३	१४	'अतथात्व' इत्यस्य स्थाने 'तथात्वे' इति मुख्यपाठतया निक्षिप्य 'अतथात्व' इत्येतत् पाठान्तरतया निवेशनीयम् .	
४६	८	व्युपत्ते	व्युत्पत्ते
६४	५	वस्तुत्वात	वस्तुत्वात्
७१	२	प्रयोस्यैव	प्रयोगस्यैव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५	१७	लक्षयत	लक्षयतः
७८	१२	सार्वौ	सर्वौ
९७	१	अत्र पृष्ठे पाठान्तरतयोपात्तं मुख्यपाठतया निक्षिप्य मुख्यपाठतयोपात्तं पाठान्तरतया निवेशनीयम् .	
१०८	१०	पर्वता	पर्वतो
११८	११	पर्यानुयोज्य	पर्यनुयोज्य
१२२	१७	व	वा
१२३	१६	स्वयवेत्र	स्वयमेव
१२४	११	हेतो -	हेतोः
१२७	१३	स्वरूपदोष	स्वरूपदोष
	१६	१.स्वरूपेपि	२.स्वरूपेपि
	१७	२.संग्रहक वा	१.संग्रहकरत्वा
१३१	१९	' स्तासामवसरः । अस्मिन् पाठे स्मृतः इति नास्ति ' इत्येतत् ' स्तासामवसरः ' अस्मिन् पाठे स्मृत इति नास्ति इति पठनीयम्.	
१५४	१५	त्वीदानां	त्वादीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१५५	१६	तेच्चत्	तच्चेत्
१५८	१	दृष्टत्व	दुष्टत्व
१६१	१५	चतुष्कावतरणात्	चतुष्कावेतरणात्
	१७	न्यतरेण	२. चतुष्कान्यतरेण
१६२	४	प्रता	प्राप्ता
१६८	३	' इति । ' इत्येतत् अपोहनीयम्	
१७०	१६	दुष्टो	दृष्टो
१८४	७	वायच्म्	वाच्यम्
२०८	१६	यद्योप्येवं	यद्यप्येवं
२२२	४	न्यघापनम्	न्यथापनम्
२२५	१	मवापतेत्	मेवापतेत्
२२९	४	लौकिकनीति	लौकिकानीति
	१६	झटाति	झटिति
२३०	२	न्तेरणा	न्तरेणा-
२३२	१०	सिंह्म	सिंह
२३३	६	वावयार्थे	वाक्यार्थे
२३४	१	इत्याधिकरणे	इत्यधिकरणे
२४०	१३	खत्विदं	खल्विदं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम् .	शुद्धम् .
२४८	४	प्रमाण्यस्य	प्रामाण्यस्य
२५९	६	लाभ जादि	लाभपूजादि
२६१	९	कथमववतृक:	कथमवक्तृक:
२६३	५	भ्वभ्यान र्षत्	भ्वभ्यानर्षत्
२६४	३	द्विपारार्ध	द्विपरार्ध
२७८	१३	अंतः	अतः
२७९	२	अता	अतो
२८०	१३	कर्तप्रधान	कर्तृप्रधान
२८४	६	श्रद्धयैत	श्रद्धयैतद्
२८७	१०	स्त्निविधा:	स्त्रिविधा:
२९२	१६	नाम ब्राह्मण्यम्	नामब्राह्मण्यम्
३०१	५	पलालमिम	पलालमिव
३०६	४	चेन्न	चेन्ना
३१६	४	वैधर्व्यधर्म्य	वैधर्म्यधर्म

